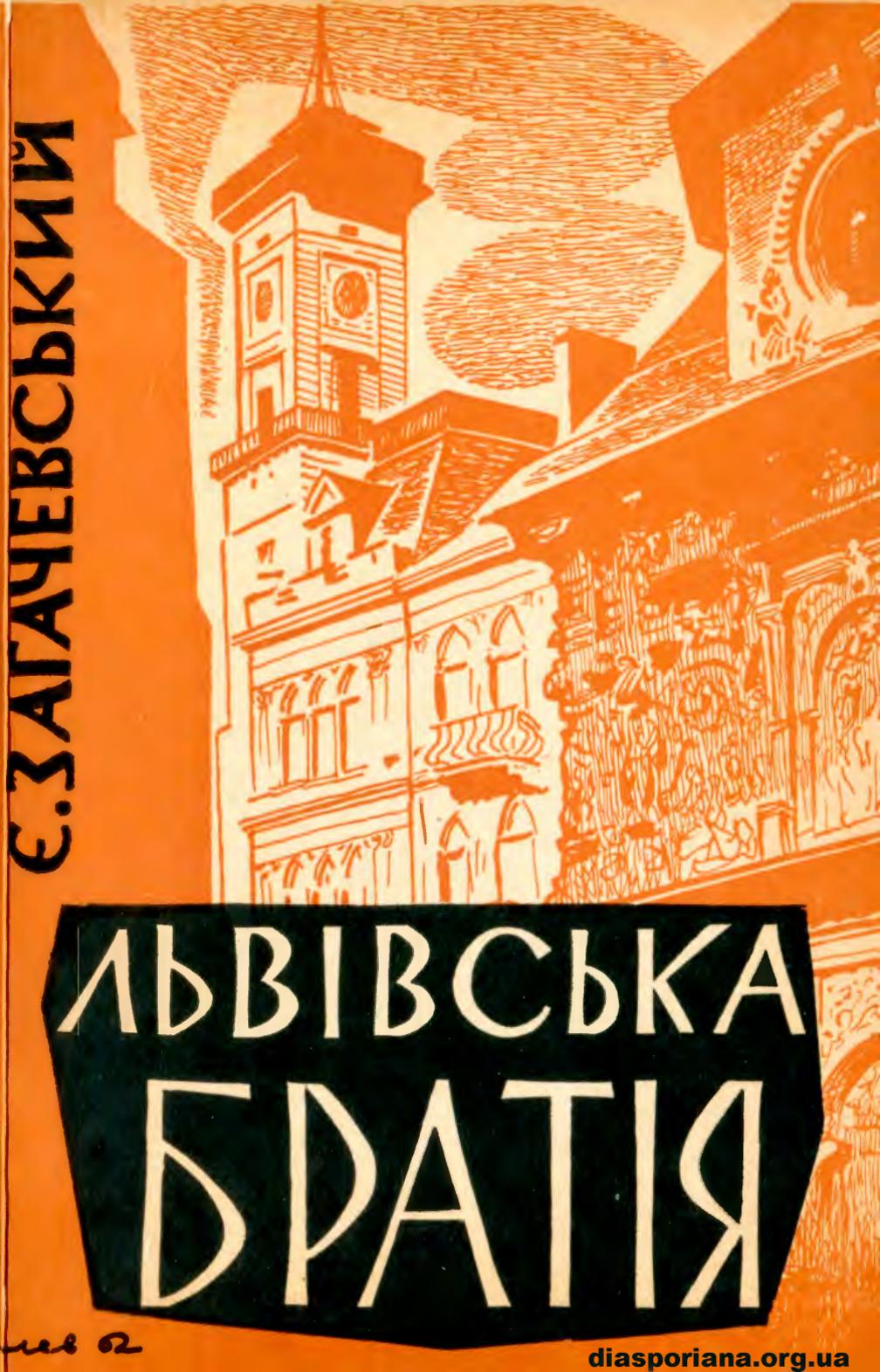

Е.ЗАГАЧЕВСЬКИЙ

нв 2

ЛЬВІВСЬКА БРАТІЯ

EUHEN ZAHACHEVSKY

LVIVSKA BRATIYA
NOVEL

Copyright 1962

**by Veterans Association of 1st Div. Ukrainian National Army
Branch Toronto**

KIEV PRINTERS LTD., 686 Richmond St. W., Toronto, Ont.

ЄВГЕН ЗАГАЧЕВСЬКИЙ

ЛЬВІВСЬКА БРАТІЯ

ПОВІСТЬ ПЕРЕЖИТОГО

ВИДАННЯ БРАТСТВА
КОЛ. ВОЯКІВ І-ої УКРАЇНСЬКОЇ ДІВІЗІЇ У НА

Накладом Братства кол. воїнів І-ої Української Дивізії УНА
Станиця Торонто, Канада

Обгортка: М. ЛЕВИЦЬКОГО

Друкарня "КИЇВ", вул. Річмонд Захід ч. 686, Торонто, Онт.

П Е Р Е Д М О В А

Десять років тому з'явилася перша книжка Є. Загачевського "Спогади фронтовика" (Мюнхен 1952). Позитивні оцінки засвідчили, що автор добився нею чималого успіху й признання.

Згодом автор надрукував декілька коротких нарисів, а зрештою працював над другою книжкою, що саме перед нами.

Герої нового твору це молоді люди, львівська "братія", елемент, що впродовж останніх років перед другою світовою війною ставав усе більш національно свідомим. Слушно пише автор в одному листі:

"Якщоб у цій війні заіснували були ідентичні умови, що 1918 року в листопаді, я свято переконаний: ця львівська братія не дала б підняти голови ворожій гидрі у Львові".

В повісті Загачевського, як і в житті, ці постаті це динамічні люди, сповнені прагненням чину, а не сумирні, простодушні мешканці міста. Хоч їхня участь у війні зводиться до функції простих вояків та ще подекуди підстаршин у чужому війську, в їхніх серцях горить ідея української державності, прищеплена дружами з однієї вулиці і батьками. Тими, що колись боролися в лавах українських військ і вірили в успішне завершення нашого змагу до власної державності.

Постаті, що їх автор накреслює з недавнього оце минулого, будуть для читачів чудесним мереживом про шляхетних людей-вояків на тлі фрагментів апокаліптичних подій останньої війни. Ми зживаемося з ними, беремо участь у їхньому житті, згадуємо власні військові переживання, від яких віддали нас роки й буденщина нашого існування.

Які це люди! Вони не знають відчаю, хоч нераз жорстокі й абсурдні ситуації в чужому однострої могли б дати причину до розпачу. Навпаки, вони ще більш мужніють, ще твердше зціплюють зуби, виживаючи дарма майже нездійснених мрій: власного національного війська.

Такі люди не знають, що таке животіння і безвілля. Львівська братія не волічеться за подіями, як багато інших, опанованих інерцією і збайдужінням.

Безвольних людей завжди багато: ось виникають нові проблеми, багатіє наше духове життя, постають наукові й мистецькі твори, родяться нові течії й процеси, а вони нічого не помічають, усе проходить десь понад і поза ними; помітивши ж зміни, вони не бачать виходу: не той світ став! І що для них люди, створені не з того духа. Що не хочуть бути простодушними плебеями, що пливуть не з течією, а проти неї, що відчувають у собі неспокій, прагнення свободи й гарантують за неї. Вони не обожнюють всевладної ворожої сили, ні не ламаються під її тиском, вони не визнають її всевідучості, ні не піддаються міражам, створюваним ворожою психологічною службою. Це як у "Лісовій Пісні": "Звик волю шанувати!"

Чому це так? Питати їх, учасників війни? Вони брали зброю, були в самому ході подій, не роздумували довго, не міркували.

Це може атмосфера тих часів була пригожа для тих, що в прагненні до досконалості, готові були по жертвувати своїм життям для добра інших, пригожа для тих, що свідомо сприйняли християнство, з його основною ідеєю особистої жертви і служіння іншим.

Герої повісти не ждали бездільно, розраховуючи на т.зв. кращу й безпечнішу нагоду. Були переконані, що вижидання означає прогрим, національну й моральну смерть віч-на-віч ворогові, що напосівся на повне знищення українського народу.

"Львівська братія" пережила чужу капітуляцію.

але сама не скапітулювала. *Ні з закінченням війни, ні тепер, перед буднями.* Оця повість передає їхні сили характеру молодим поколінням: їхню мужність, чуйність і гордість. Люди, що так жили і так діяли живі і є між нами. Добра нагода розпитати їх, співпережити їхні переживання у боях під Севастополем і Сталінградом, вчутися в їхню психіку, призадуматися над нею.

Вони пішли в чуже військо з безпосереднього й посереднього наказу своїх. Абсурд? А проте: якщо б ми були добилися успіху в другій світовій війні, то всі величали б мудрість наказодавців. Автім у збройних змаганнях бездергавного народу ледви чи рішає логіка й медитація, як єдиний шлях до успіху. Завжди, коли події ляють на людину, вона борониться, керуючися інстинктом. У висліді — стільки нібито зайвих терпінь. В літературі про збройні змагання немає творів із щасливим закінченням. Нема його і в оцій повісті. Показуючи силу ворога, вона розкриває його безпорадність супроти простору, над яким зоріє духовна потуга нашого народу. *I саме вона* с нині тою силою, яка каже нам вірити, що наше майбутнє будемо визначати ми самі, а не ворожі нам потуги.

Серед наших буднів події, що їх ми переживали, і що їх описує й автор, вже зникають у пам'яті, наче при прашенні знайомі за закрутом вулиці. Минуло двадцять років, між цим "учора" і теперішнім "сьогодні" створюється якась небезпечна пропаст; вона загрожує нам втратою історичної тягlosti. Автор старається усунути цю небезпеку своєю повістю. Сторінки його книжки навівають нам спогад про ті ніби вже такі давні роки, ми їх переживаємо ще раз і ще раз вони йдуть з нами у завтрашній день.

Юрій Тис - Крохмалюк

I.

Мати Романа Терлецького, пані Розалія, вела малу харчову крамницю на передмісті Львова. Знадвору дво-поверховий будинок видавався невеликим, але всередині він поділявся на безконечну кількість малих кімнаток, в яких мешкало повно людей, наче у великому мурашнику. Сходи були вузькі та стрімкі, а на боки від них йшли довгі коридори з незліченним числом дверей. Запах квашеної капусти, від бочок з підвалу, наповнював увесь будинок неприємним, кислим духом. Темрява, сморід і вогкість душили кожного, хто ввійшов туди з надвору, але мешканці будинку давно вже привикли до цієї атмосфери.

Роман Терлецький мав ще двох братів; старшого за себе на п'ять років Євгена та, молодшого на один рік — Володимира. Батько, Андрій Терлецький, помер по короткій важкій недузі навесні 1930 року, коли Романові було всього неповних дванадцять років. Від того часу Ромко “устаткувався” і помогав матері, як міг, хоч пані Розалія і далі мала чимало клопотів із причини його вдачі.

Після смерті чоловіка пані Розалія, була примушена найти ще якесь побічне джерело заробітку, щоб трохи зрівноважити родинний бюджет. Маючи трикімнатне помешкання, прийняла “на станцію” студентів. Уся рідня розуміла трудність ситуації і без нарікань стиснулася в одній кімнаті та кухні.

Тоді для Романа почалося нове життя. Те, чого не міг здобути науково в школі, здобував тепер у розмовах із студентами, а ще більше з їхніх книжок. Не зважаючи на буйну вдачу, він з захопленням читав різнородну літературу від белетристики по наукові підручники. У пізні ночі сидів при тьм'яному свіtlі малої нафтової лямпи, щоб докінчiti читати

книжку, аж доки суворі слова матері або старенької бабусі не примусили його лягати спати. Але навіть тоді брав з собою книжку до ліжка, щоб при блимаючому світлі лампадки, що висіла на стіні перед образом Розп'яття, докінчити цікавий розділ.

Старший брат Романа, Євген, скінчив торговельну школу і після смерти батька почав працювати як продавець в одній з українських кооператив у місті. Був пластуном куреня “Лісових чортів”, а коли польський уряд розв’язав Пласт, вписався до руханкового товариства “Сокіл-Батько” і брав у його діяльності живу участь. Часто вечорами починав розмову із студентами, що мешкали в них на квартири. Нераз велися у студентській кімнатці палкі дискусії, до яких з цікавістю прислуховувався Роман.

Дечого Роман не міг зрозуміти з дискусії, але це вияснилося одного разу ввечері, коли до помешкання Терлецьких загостили представники польської поліції. Перевернули в хаті все “догори ногами”, арештували одного із студентів, Зенка Сухоцького, і Ромкового брата Генка і залишили в чорній розпаці пані Розалію та збентежених співмешканців студентської квартири.

Генко вийшов із Львівських Бригідок кілька місяців пізніше, але незабаром одного ранку зник з дому, залишивши на куснику паперу кілька слів до матері: “...простіть, Мамусю, так мусить бути. Вірте, що Вас не забуду. Ваш Геньо”.

Від того часу Роман чув на собі обов’язок голови родини, хоч був ще дітваком. Став поважнішим, більше старався допомагати матері в її “інтересі” і задля цього покинув навіть школу.

Пані Розалія після виїзду найстаршого сина за кордон якось вже зовсім втратила енергію до життя. Жила тільки на те, щоб сяк-так виховати свого любимця, наймолодшого сина Володимира, бо на Романа жалілася перед людьми, що це “такий самий вітрогон, як Генко, підросте і кине мене, як тамтой”.

Володимир справді був спокійний, тихий і вдумливий. Завжди щось рисував або малював, хоч те, що він малював, було радше подібне до розмазаної мляської палітри, як до справжньої картини. Так бодай думав і говорив йому Роман. На таку критику, Роман завжди отримував однакову відповідь:

“Ти краще пильнуй своєї маршалківської булави в наплечнику. З тебе такий вояк, як з клоччя батіг!”

Володко знат, до чого тягне Ромка його вдача. Знав його мрію стати вояком. І справді Роман малим хлопцем потрапив цілими днями пересиджувати на Кадетській горі біля Стрийського парку, придивляючись, як вправляли вояки польської армії. Потім збирав кількох своїх “кумплів”, таких самих вітрогонів, як він, та грався в військо. Озброювалися в кийки, які правили за рушниці, в камінці та вирізані ножем дернуги, що служили за стріливо. Голосне “пафкання” наслідувало галас бою. Неодин раз Ромко приходив додому з синцем під оком або з розбитою головою. Та це аж ніяк не перешкаджало йому продовжувати на другий день свою “муштру”.

Роки минали. Ще одним трагічним ударом для пані Терлецької було арештування Романа на Янівському цвинтарі під час відправи на Зелені Свята. Роман розкидував там протидержавні летючки. Було це в 1938 році. Роман відсидів у тюрмі на Яховича, а пізніше в Бригідках повних вісім місяців. Коли ж у перших днях лютого 1939 року вийшов на волю, це не був уже той сам Роман, що давніше. Десь зникла з уст весела усмішка, а на її місці з'явилася іронічна гримаса. Сиро-сталеві очі, здавалося, набрали ще більше сталевої барви. Став скучий на слова, майже мовчаливий.

Це була юність, і вона, як здавалося Ромкові, минула дуже швидко. Прийшла зріла молодість і саме тут починалася Романова життєва дорога.

II.

Був сірий осінній ранок 1-го листопада 1939 року. Польща вже не існувала. Большевики другий місяць тримали в своїх лабетах Львів. У помешканні Терлецьких був помітний рух. Ромко встав з ліжка ще вдосвіта. Надягнув чоботи і “райтки”, що їх виміняв “на Парижу” за харчові продукти, вбрав бронзову шкуряну куртку, все, що мав краще з одежі. Потайки вичистив дванадцяти-стрільного “штаєра” та запхав його за пояс на животі під блюзкою. Не забув за електричну кешенькову ліхтарку, мапу та гострій, мов бритва, фінський ніж. Ще перед арештуванням в 1938 році він ходив до одного з польських спортивних клубів на боксерські тренінги; там учили також боротьби зблизька та японського “джю-джіцу”. Можливо, що тепер це йому пригодиться.

Пані Терлецька прокинулася зі сну і негайно свідомість того, що мало сьогодні статися, прошибнула її серце гострим болем. Її другий син мав сьогодні відійти в непевну дорогу. Вона вже погодилася була з втратою першого сина, Євгена, що від 1935 року перебував десь на Чехах, але тепер, коли відходив другий син, її материнське серце корчилося у судорогах неструмного болю.

— Що ж, сину, рятуй себе, — сама сказала кілька днів тому, після того, як двох енкаведистів прийшло до Романа на короткий допит. — Дасть Бог, іхня влада не втримається довго. Втікай за Сян, а ми тут з Володком будемо якосъ животіти.

Прийшов втаємничений у все приятель Романа, Адась Круковський, що його звали популярно “Клапоух”, і, як домовлено, привів двох юнаків, що теж вибралися “на зелену границю”. Поснідали всі разом і почалося прощання. Сильно пригорнула пані Терлецька свого сина до грудей. Не міг стриматися від сліз і Ромко. Міцно обняв і поцілував свого брата Володка. Обидва були бліді, схвильовані. Мучив їх

якийсь внутрішній неспокій. Чи було це підсвідоме прочуття майбутнього?

Надворі був сірий, осінній ранок. День заповідався дощевий. Вітер гуляв вулицями Львова, тріскотів по дахах будинків, хитав пощербленими війною парканами, крутився в повітрі і кидав мокрим пожовклим листям в обличчя прохожих. Небо виглядало, як брудна малярська палітра. Вітер мішав у ньому чорні і сірі звалища хмар.

Ішли всі чотири, разом з Круковським, що їх провадив, мовчки, пустими вулицями міста. Кожний був зайнятий своїми думками, переживаючи щераз останні хвилини прощання з рідними. Чи пощастиТЬ доля ще раз побачити їх? Проходячи біля церкви на Богданівці, мимохіть повернули голови позад себе — їхній погляд спочив на рідних, знайомих будівлях міста, а ген далеко на Святоюрській горі в блідо-сірих туманах майорів храм св. Юра.

— Ну, мені час уже вертатися, — сказав Адась, стискаючи кожному зокрема руку на прощання. — Дай Боже, щоб ми ще раз побачилися, але вже в нашому, українському Львові. Не забувай за мене, Ромку!..

— Тримайся вітру і уважай на закрутах, — з якоюсь силуваною веселістю відповів Роман.

Кожному з них находили на очі непрошені слози. Пішли. Перед ними простяглася рівна Городецька шоса. Роман ішов з якоюсь незнаною досі порожнечею в душі.

Ішли швидким кроком, щоб ще перед вечором дістатися до Городка Ягайлонського. Там у знайомих одного з товаришів подорожі сподівалися заночувати. Під час дороги Роман познайомився більше із своїми супутниками. Один з них називався Степан Жук, працював шлюсарем у одному з верстатів у Львові. Був високого росту, худощавий на обличчі і завжди звертався до свого низького та трохи вайливуватого товариша тоном, який не допускав спроти-

ву. Нижчий його товариш називався Тонько Струк. Був шевським учнем. Оба зросли і виховалися на передмісті Львова — на Знесінню. Були членами “Профспілки” і робітничого товариства “Сила”. Може мали теж зв’язки з українською підпільною організацією, але про це не говорили.

Кілька разів подорозі спочивали. Тонько кожного разу затягався своїми “махорковими”, яких мав при собі чималий запас. Ромко, ані Степан не курили.

Починало вже смеркати, коли добилися до перших хат Городка Ягайлонського. На нічліг впросилися до якогось господаря-українця на передмісті. Шукати за знайомим, якого мав тут Жук, видалося їм небезпечним. Але мали щастя. Господар, почувши, що вони українці, запропонував їм, що відвезе їх завтра до Мостиськ своїми кіньми. Відмовився взяти якунебудь заплату, з вдячністю прийняв тільки як подарунок “сотку махоркових”.

Ніч проспали спокійно і вранці другого дня виrushили підводою до Мостиськ, куди прибули біля полуночі. В місті на торговиці їхній господар велів їм заждати біля воза, а сам пішов пошукати для них якоєсь підводи із сіл біля Перемишля. В той час було ще зовсім легко передістатися на другий бік Сяну. Ні німецька ні совєтська сторона не берегли ще так пильно своєї демаркаційної лінії. Після довгого дождання господар повернувся з якимось селянином, який за сто “махоркових” погодився підвести їх до села Медики, звідки вже, як він казав, “тільки клапоть дороги” до Сяну. Навіть погодився переночувати їх у себе, та підшукати когось, хто перевів би їх за Сян.

Виїхали після короткого постою на торговиці, де в коршмі випили по горняткові чаю. Подорозі зустрічали багато людей, що прямували в сторону Перемишля. Ніхто їх не затримував, ніхто не питав, куди йдуть. Всюди панував ще післявоєнний хаос. Вправді по селах стрічали відділи міліції, але це була тільки самооборона перед звільненими з тюрем

злочинцями та волоцюгами, що в мутній воді ловили свою рибку.

Під вечір приїхали до Медики, і візник запровадив їх у свою хату. Тут повечеряли і саме готувалися ночувати, як у хату ввійшов господар з міліціонером. Всі три збентежилися, а Роман навіть заклав руку за вилоги маринарки, нащупуючи пальцями пістолю.

Збентеження було безосновне. Господар саме привів провідника, який мав перевести їх на другу сторону Сяну. Те, що він служив у міліції, було тільки покришкою, під якою йому легше було виконувати своє небезпечне зайняття.

Умова стала така: вранці поїдуть підводою до села Вільче по цьому боці Сяну. Там у знайомого перечекають доночі, а вже вночі міліціант переведе їх на другий бік Сяну. Це все коштуватиме їх по 50 золотих від особи.

— Чайже я також мушу жити — сказав на закінчення міліціант.

Полагодивши справу з провідником, всі три пішли до другої кімнати, де господар приготовив їм нічліг. Ромко ліг на окремо постеленій широкій дубовій лаві. Тривожні думки не давали йому спокою. Рішавчися на втечу за Сян, він не здавав собі справи, що буде там робити, де подінеться, з чого буде жити. Тих п'ятсот злотих, що їх дістав від матері на дорогу, корчлися в шаленому темпі. Мусить заплатити за цих обидвох друзів, бо вони зовсім без грошей, а втім Тонько два рази заплатив за нього цигарками за підводу. Але тепер був уже спокійний за свою пепрправу.

Перебираючи в думках різні можливості, пригадав собі Зенка Сухоцького, колишнього їхнього квартиранта, який походив з Ярослава. Це ж по той бік Сяну! — аж крикнув він радісно. Але чи він ще там, чи живе ще там його рідня? Його адресу пам'ятав ще добре, бо часто носив його листи на пошту, але

чи Зенко вийшов живим із польської тюрми? Десь там за кордоном живе хіба ще також і його старший брат, Євген. Але де зустріти його? Далеко після півночі, зморений думками, Ромко заснув.

Пізно вранці наступного дня виїхали разом із своїм провідником, що взяв з собою ще одного міліціянтера. Приїхали до Вільча, де в знайомого міліціянтера господаря перечекали до вечора. Коли вже добре стемнілося, переправилися на другий бік Сяну без ніяких перешкод ні з одного, ні з другого боку. Мали щастя, що попали на доброго провідника.

У знайомій для міліціонера хаті в Бушковичах, по другому боці Сяну Ромко заплатив умовлені гроші провідникові. Тепер мусіли вже самі давати собі раду.

Покищо треба було переноочувати, бо до ранку було ще далеко. Вирішили, що вранці виїдуть поїздом в дальшу дорогу. Ромко — до Ярослава, а Стефан і Тонько до Кракова, куди прямувала більшість втікачів. З найближчої залізничної станції в Журавиці була вже наладнана комунікація, і для цивільних людей були доступні льокальні поїзди. Спокійні за своє найближче майбутнє, всі три, весело розмовляючи, поклалися в темній кімнаті на розстеленій на долівці соломі.

Вранці, з допомогою добрих людей та за малою оплатою, дістали потрібні квитки і досить вигідно розсілися у вагоні. Для Ромка їзда була дуже коротка, тривала тільки яку годину. В Ярославі він попрощався із своїми товаришами і зійшов з поїзду на перон.

III.

Ромко заждав, аж поїзд відійшов, і аж тоді почув знову якусь дивну порожнечу в душі. Цих кілька днів спільногого перебування, спільних невигод та небезпек так з'єднало їх трьох, що тепер важко відчув їхній відхід. Ще раз глянув на зникаючий в далині поїзд і рушив із станції в сторону міста. Якогось

прохожого запитався, в якому напрямку треба йти і довідався, що саме знаходиться на вулиці, яку шукає. Тоді почав шукати число дому 85. Кілька хвилин ходу і задержався під потрібним йому числом. Його око оцінило зразу, що господарі цього дому достатні та що втримують зразкову чистоту. Дім був партеровий, з двома великими вікнами на вулицю. Перед вікнами гарний квітник. Через осінню пору на ньому вже не було квітів, але порядок, який тут панував, вказував, що господарі тут дбайливі.

Ромко відчинив фіртку і стежкою попрямував на заднє подвір'я будинку. По хвилині вагання застукає до дверей веранди. На його легкий стукіт, почувся гавкіт собаки, а одночасно у відчинених дверях дому станула молода, гарна — так у думці оцінив її Ромко — пані.

— Чи тут живе пан Зенон Сухоцький — спитав Ромко польською мовою, непевен в тому, чи в будинку мешкають українці.

— Так, а ви в якій справі? — трохи з визовом промовила пані, немов би хотіла виявити всю свою нехіть до Ромкової польської мови.

Ромко був приємно заскочений її відповіддю і вже без вагання сказав, хто він та відки прибув.

— Що, зі Львова? — здивовано промовила пані, повторюючи Ромкові слова, і вже з радісною усмішкою на обличчі докинула:

— Прошу, прошу, зайдіть в кімнату. Зенко десь незабаром прийде з бюра. — при цьому вона відчнила ширше двері і попросила його в кімнату.

— Ви напевно сестра Зенка? — спитав Роман незнайому, заходячи до кімнати, і зараз же додав:

— Вибачте, що так нахабно питаюся, але Зенко багато розповідав нам про вас...

Молода пані трохи зашарілася, але видно, що їй це було приемно, і вона защебетала:

— Так, я сестра Зенка, звуся по мужеві Ангелина Костюк. — Вона легкою ходою заметушилася

по кімнаті і безперервно щебетала своїм дзвінким голосом.

— Прошу, роздягніться, ви ж з дороги, може помиєтесь... Та що ж це я питуюся?.. Чого ж ви стоїте?.. Прошу, без зайвих церемоній — говорила Ангелина, укладаючи у веселу гримасу уста.

— Шкода, що ви якийсь “львов’як!” — Ці слова промовила з веселою зальотністю і майже насилу потягнула Ромка за рукав до кухні.

— Зенко буде вам дуже радий, він уже віддавна хоче знати, що діється там у Львові, нераз загадував про вашу родину... Адже він довший час жив у вашої матері і був арештований разом з вашим братом. А чи маєте якусь вістку про брата?.. Ні? Ох, яка шкода, бідна ваша мама. Я співчуваю їй, бо знаю, як наша мама побивалася в той час, коли були арештували Зенка. Бідна, цілими ночами не спала, ввесь час плакала та нарікала на цей проклятий час, в якому живемо. Що ж, ви не знаєте, що наша маті не живе? Ах! я нерозумна, звідки вам про це знати... Та й я також уже вдова... — з важким зідханням, немов би якийсь важкий тягар скинула із себе, додала Ангелина й на хвилину немов посумнішала. Та цей її настрій тривав лише кілька секунд. Її обличчя знову набрало веселого вигляду, а на устах знову знову з'явилася кокетлива усмішка.

— Ні, вона таки чудова! — мигнула в Ромковій голові грізна думка, і він після цього ще більше зашарився і зніяковів. Бачучи його нерішучість, Ангелина легко доторкнула його рукою і показала на вішак:

— Ну, врешті, пане Ромку, чи ви роздягнетесь, чи я маю вам у цьому помогти? — і не ждучи його згоди, Ангелина почала стягати з нього плаща. Ромко з якоюсь дивною приемністю піддався цьому насилю.

Ромко в цій хвилині сам себе не міг пізнати. Десять щезла його самовпевненість, він став якимсь неповторним, несміливим. І власне чого? Можливо, що його заскочило це несподівано шире прийняття, ця

безжурна веселість чарівної, молодої жінки. Зрештою, він завжди в жіночому товаристві почував себе несміливим, зв'язаним. А тепер? Цей її дзвінкий, мелодійний сміх, ця щебетлива мова, ці сині очі! Це все ще більше бентежило його, і він на кожний її запит відповідав короткими реченнями, або попросту збував приглушеним "умгу". Був збентежений її щирою, неробленою, простою поведінкою. Адже він був для неї цілком постороння людина, а вона обходилася з ним немовби вже, Бог зна, як давно зналися.

Миочися, Ромко з-під ока поглядав на струнку постать Ангелини в чорній вовняній сукенці, що ще більше виструнчувала її постать. Русяви буйні кучері з гривкою над чолом надавали її обличчю вигляду молодого дівчата, а легко задертий маленький носик свідчив про веселу вдачу, про яку Роман оце мав народу переконатися. При усміху на її щічках появлялися дві ямочки, які ще більше нагадували Ромкові малого розпещеного "дітвака".

Але Ромко довідався з її слів, що це вже не дітвак, а зріла жінка, що пережила такий важкий удар, як втрату дорогого чоловіка. Про родину Сухоцьких Ромко знов дещо з оповідання Зенка, але від цього часу змінилося багато, адже минуло майже чотири роки. Ромко знов, що Зенко має молодшу за себе сестру, яка ще тоді, як Зенко в них мешкав, вийшла заміж. Здається, було їй тоді 18 років.

Враз Ромко, немов освоївшися з цими незвичайними, а такими приємними обставинами, запитав:

— А де ж ваш батько, пані Ангелино, чи живе він з вами?..

— Так, батько живе тут та працює тепер разом з Зенком в Окружному Союзі Кооператив тут у місті. Там і моого чоловіка забило під час первого налету німецьких бомбовиків на місто, 1-го вересня... Але, ми тут балакаємо, а чай уже готовий, прошу до ідаліні. — Пані Ангелина взяла посуд і пішла попереду.

— Але з вас таки трохи джентельмен, — засмія-

лася Ангелина, побачивши, як Роман незграбно почав розставляти на столі посуд. Засіли до столу.

— Ну, а тепер оповідайте, як там у Львові — питала Ромка пані Ангелина.

Ромко, зібравши весь запас сильної волі, почав розказувати все, що пережив та бачив. Вона уважно слухала його, перериваючи часами його оповідання легеньким зчудованим окликом “О! о!”

Коли Роман скінчив своє оповідання, — на дворі почулися крохи і пані Ангелина пішла до входових дверей, звідки за хвилину почувся спершу її голос, а опісля чоловічий баритон.

— Зенку! А в нас гості...

— Що, які? Зі Львова? Хто? Ей! Чому ж не говориш! — I за хвилину з'явився в дверях їdalyni Зенон Сухоцький.

— Ромку! Який довгий час ми не бачилися! Як це ти? Просто з дому?.. Та не може бути! Знаєш, ти мені як з неба злетів! Та про це побалакаємо пізніше! — радісно гомонів Зенко. — Неля! — звернувся в сторону своєї сестри — давай обід! Що це ти здороженого чаєм приймаєш?.. Що? Не хотів?.. Но! но! це вже твоя вина, що не вмієш його припросити!

— Зенку! — з докором в голосі промовила сестра. — Чайже я ждала з обідом на тебе і на тата... А деж тато? Не прийде? Ну, це вже понад мої сили!

— Нелю, ти знаєш, що батько не люблять відкладати працю, а її тепер багато — боронив батька Зенко. — Мусимо поставити все на ноги, доки дають нам до цього можливість. Як очуняються ті зі “спулдзельні”, то нам не вдастся вже охопити цілу округу сіткою наших кооператив!

Успокоївши роздратовану сестру, Зенко звернувся до Ромка:

— А тепер оповідай, що там нового, як там “визволителі”?

Ромко знову мусів оповідати історію своїх пере-

живань упродовж останніх двох місяців. Говорив до Зенка на "ви", бо Зенко був старший від нього на чотирнадцять років. Зрештою, як Зенко в них мешкав, то він був ще хлопчаком, а й тепер його дев'ятнадцять років ніяк не робили з нього дозрілого мужчину, ледви легенький мошок стелився йому під носом.

Ромко відчував якусь глибоку пошану до Зенка. Зрештою Зенко не змінився так дуже. Можливо, що трохи схуд та зблів на обличчі, але це наслідок трирічної тюрми в Равічу, звідки він вийшов на передодні війни. Зате обличчя надалі залишилося те саме, що він бачив тому чотири роки. Ті самі лагідно зарисовані уста, на яких завжди була легенька усмішка. Ті самі сіро-сталеві очі, в яких можна було збагнути велику силу волі і той самий, ніби трохи блудний погляд. Був середнього росту, худощавий, в руках трохи нервовий. Скінчивши своє оповідання, Ромко якось несміливо, мовби шукав поради, закінчив:

— А тепер сам не знаю, що мені робити, де подітися. Втікаючи за кордон, я не мав ясної думки про те, а перейшовши його, я згадав про вас, і...

— Це пусте — перервав йому Зенко. — Ти залишаєшся в нас, праці є доволі, а мешкати будеш тут... Що? Ні, ні в якому разі сестра не буде перевантажена працею...

Пані Неля радісно притакнула братові:

— Ви, пане Ромку, хіба не відмовите також і моїй просьбі?

IV.

За вікнами шаліла хуртовина. Вітер вистогнував дивовижні мелодії, скиглів несамовитими голосами. Мокрий сніг, великими пластами, вдаряв об шиби вікон, а в кімнаті все далі густішав фіолетний сумерк, підносився під стелю, підходив до вікна і перемінювався в м'яку сонливу сірість, затираючи контури предметів.

У такі сумерки Роман любив самоту. І тепер,

лежачи на ліжку у своїй кімнаті, задумався. Ще в молодих роках мріяв про те, щоб доконати якогось великого вчинку. А тепер, коли прийшла війна, він мов боягуз утік сюди, щоб спокійно їсти хліб. Деж ділися його молодечі пориви? Чи не сором йому так бездельно проживати, радуючися своїм животінням?

Правда, нарікати нема чого: навпаки, він вдячний тим людям, що прийняли його, чужого в свою хату, як свого сина. Дістав працю, заробляє, має в що одягнутися, чим прохарчуватися, має дах над головою. І це все зробили для нього цілком чужі люди. А як він їм віддячився?

Від першого дня Ромко запримітив, що Зенкова сестра ним зацікавилася. Чув на собі її гарячий, палкий погляд, якого старався уникати. Старався завжди бути в товаристві її батька, або Зенка, оминав зустрічей наодинці. Але відчував від перших днів, що довго так не вiderжить. Хоч показував Нелі свою нехіть, вона брала її за несміливість. При столі, подаючи полумисок, зумисне опиралася цілим тілом на його рам'я. Кров вдаряла йому в обличчя і він горів придушенним, небезпечним полум'ям. Вона підсміхалася і ще більше ставала йому на дорозі.

В такі хвилини він, як на це лише дозволяла погода, пропонував Зенкові прохід. Ходили до поблизького лісу, де обидва вчилися стріляти із Зенкового "штаера". Ромко чув велику симпатію та пошану до Зенка, здогадувався, що той є членом бойової організації, але вроджена соромливість та скромність не дозволяла йому допитуватися. А Зенко був скупий на слова. Він тільки похвально висловлювався про Ромкове уміння володіти ножем та стріляти, просто захоплювався його трюками з боксу та "джію-джітсу". Зенко з признанням ставився до цього Ромкового знання та сам від нього запопадливо вчився. Після таких вправ їdalня у Сухоцьких завжди мала вигляд кімнати, в яку поцілила бомба. Ромко втомлений сідав у глибокий фотель і задоволено поглядав на Нелі.

лю, яка жартуючи старалася навести порядок в кімнаті. Помагав їй в цьому старий пан Сухоцький, що полюбив Ромка, як свого сина.

Це був справді щирий і добросердечний чоловік. Своїм трудом, працею, спромігся влаштувати собі життя дрібно-міщанського громадянина. Можливо, що свідомість того, що в минулих Визвольних змаганнях не брав участі, докучала йому, і він, щоб направити помилку, старався, щоб часом його син не пішов у його сліди. Був гордий з того, що син сидів у польській тюрмі та говорив часто:

— Ну, такі, як я, прогаяли минулу війну, але ви мусите використати нову нагоду і це направити.

Дочку Ангелину віддав заміж молодо, за своюю своєї дружини, що більше думала про користі від матеріального становища зятя, ніж дбала про щастя доночки. Зате впливу на неї тепер ніякого не мав, хоч вона до батька жалю не відчувала. Недавня трагічна смерть його дружини та зятя ще більше захотила його до дрібниць домашнього хазяйнування, як це він часто висловлювався в розмові з доночкою або сином. З самовіданістю працював в місцевому Союзі Кооператив, віддавши йому навіть свою крамницю, що з неї перед війною утримував родину. Можливо, хотів тим заглушити докори совісти.

Старий Сухоцький, мабуть, запримітив недвозначну поведінку своєї доночки супроти Ромка, але був для доночки поблажливий. Зрештою вона вже доросла, ще до того вдова. Видно, що така воля Божа. Зенко також часто дотепами звертав сестрі увагу на те, щоб не залицялася до Романа, але вона, відчуваючи спротив Романа, ще лише більше його кокетувала.

На тому найбільше терпів Роман, не міг якось уявити собі, щоб по між ними дійшло до чогось поважнішого. Боявся такого, бо ж знав, яка велика прогалина між ними. Часто питав себе: Що це власне є та любов, любов двох молодих людей? На це питання не міг знайти відповіді. Те, що він часто приставав

очима до Ангелини, не міг ще назвати любов'ю. Бра-кувало тут для нього головного аспекту — почування. Тому боявся зближитися до неї, оминав її, щоб не заподіяти їй кривди.

Якось одного вечора прийшов з праці, повечеряв, як завжди, пограв у шахи з старим Сухоцьким та, сказавши “добранич”, пішов до своєї кімнати. Зенко був, як звичайно, у роз’їздах і на цю ніч не сподівалися його. Пан Сухоцький пішов до своєї спальні, а Неля порядкувала в кухні. Роман не міг якось заснути, хоч згасив був уже світло. Лежав і думав.

Тоді саме рипнули тихо двері, і в кімнату ввійшла Неля. Мала нічні пантофлі на ногах. Запримітив це, бо йшла тихо, як дух, хоч обличчя її не міг у темряві бачити. Хвилину вагалася, а потім раптовим рухом підняла накривало і лягла біля нього. Почув тепло її тіла, голі руки обвилися довкола його шиї і гарячі губи прилипли до його уст.

Заснули аж над ранком.

Соромно було йому після того всього на другий день. Старався уникати її зору, на ніч замикав двері. Болів душою за свій вчинок, бо не знаходив для нього виправдання. Був, як людина, що зайшла у сліпий провулок. Ненавидів себе за свою слабу волю, за зламання своєї постанови. А одночасно:

— А чи так тобі зле? — бриніли йому в ухах слова Нелі. — Не думай про це, мій хлопчику!

І Ромко послухав її ради.

V.

— Не маєте чого боятися, я його добре знаю — говорив Зенко до середнього росту мужчини, що йшов поруч нього. — Будьте певні, друже, це хлопець відважний, рішучий а, головне, Львів знає знаменито. Я з ним побалакаю, я певний, що він погодиться — докінчив він, впроваджуючи свого товариша додому.

Двері відчинила Неля з окликом: — Зенко! Зенко приїхав!

— Прошу... Оце моя сестра, а це пан Ярослав Ведмідь з Krakova, а де Ромко? Заходьте, будь ласка...

Зайшли до їdalyni, де якраз пан Сухоцький, схвильований партією шахів, сперечався про неслухність мата із "своїм хлопцем" Ромком.

— А я тобі кажу, що це неправильно! — доводив пан Сухоцький. — Ale це байка, я маю в тебе реванш! I вже удобрухано вигукнув:

— O! o! Zenko! A як там дорога?

— Ось це мій батько, а це пан Роман Терлецький... а це пан Ярослав Ведмідь, ревізор з Союзу Кооператив у Krakovi, — познайомив усіх Zenko. — A тепер прошу сідати, і трохи перекусимо.

Засіли за стіл, на якому з'явилася досить вибаглива, як на ті часи, вечеря. Це вже був вечір. Іли мовчки і вже аж при чайку розв'язалися всім язики. Перед вів, як завжди, Romko, що своїми дотепами та веселим львівським "балаком" розсмішував до сліз товариство.

— Тату, а ви знаєте, що большевики виповіли війну Фінляндії? — заговорив Zenko, закурюючи привезені з собою німецькі цигарки та частуючи ними батька.

— Щож, збраталися з німцем, то тепер здобувають собі вихідні становища до експансії. Адже їхній талмуд заповідає всесвітню революцію! — відповів старий Сухоцький. — Ale кажу вам, що як не завтра, то після завтра німці таки вдарять на схід. Може якраз ще на старість заживу у вільній Україні.

— Панове, це нісенітниця думати про те, що коли німці вдарять на большевиків, то будуть творити вільні незалежні держави, — заговорив, досі мовчазний Ведмідь. — Іхня ціль це життєвий простір, якого вони не мають. Зрештою не випереджујмо фактів, побачимо, як воно буде далі. Наразі вони ніби союзники, то тим більше обережно треба до них ставитися. A як ви, пане Romko, дивитеся на цю спра-

ву? — раптово звернувся Ведмідь до Ромка, впершися в нього своїм проникливим зором.

— Я? ... та я особисто... знаєте, то... — почав Роман.

— Та дайте спокій хлопчині, де йому до політики, — старалася виручити Романа з клопітливого питання Неля. — Йому ще при маминій спідниці сидіти, а не в політику бавитися.

— Не ображай Ромка! — взяв Ромка в оборону Зенко. — Цей “хлопчина” сидів добрих кілька місяців у тюрмі і втікав чогось за кордон.

— А я від себе додам, — промовив Ведмідь, — що саме такі, як ви, пані Ангелино, кажете “хлопчики”, — здобувають світ! Прийде час, коли кожна одиниця нашого народу, від малолітнього до сивого старця буде потрібна там, де поставить його велика хвилина. Тоді не буде: це хлопчина, цей старець, а це жінка.

Настала тиша. Усі призадумалися. Настрій з веселого зробився якийсь суворо-поважний.

Мовчанку перервав старий Сухоцький, встаючи з-за стола.

— Кому як кому, але мені час уже спати. Маю завтра багато праці, а до того завтра ревізія — звернувся до Ведмедя. — Не дай, Боже, якого клопоту! Добраніч!

— Нічого страшного — поблажливо махнув рукою Ведмідь.

— Ага! Зенку! — звернувся ще батько до сина — сьогодні ти будеш спати разом з Ромком в кабінеті, а пан Ведмідь зі мною в спальні. Нелю, піди постели пану ревізорові та приготуй постіль для Зенка.

— Чого ти так споважнів раптом — весело сказала, приглядаючися Ромкові, Неля. — Не переймайся, ще до війська не беруть, мій ти хлопчику...

Всі якось вимушено розсміялися, і це ще більше збентежило Романа. Виглядав, як індик, роздрато-

ваний червоним кольором. Вийшов, щоб не залиши-
тися самому з Нелею.

Довго не міг заснути, передумуючи ще раз усі
випадки останніх днів. Був незадоволений своєю по-
веденкою супроти Нелі і супроти тих людей, що прий-
няли його під свою стріху. Пізно вночі прийшов Зенко.

— Ти не спиш, Ромку?..

— Ні, не можу заснути. Не знаю, чим пояснити
собі мій внутрішній неспокій. Хотілося б кудись утек-
ти, щось робити, діяти, а не сидіти біля печі та жу-
вати “хліб насушний”. Зрештою, чого я втік з дому?
Вже так мені це буденне життя набридло, що готов
зробити якусь дурницю! Чи не маєте для мене якоїсь
іншої роботи, як у цьому Союзі?

— Дай уже спокій своїм скаргам — перебив йо-
му Зенко. — Знаю, що в тобі сидить неспокійний дух
і розумію тебе. Зрештою на цю тему я саме хотів з
тобою поговорити. Те, що тобі запропоную — це не
обов'язок, до якого я тебе силую. Але час, щоб твій
запал до авантюр, пригод, до риску — знайшов собі
справжню ідейну ціль. Сподіваюся, що це залишиться
в таємниці поміж нами. Взагалі раджу тобі бути
більше скритим у своїх починах і думках під тепе-
рішню пору. Щодо твого прохання, постараюся якось
це все уложитьти. Добре, що ти розпочав цю розмову,
вона влегшить мені виконати мій плян. А покищо
пора спати! — сказав позіхаючи. — Добраніч!

— Добраніч! — відповів Ромко й у кімнаті за-
лягла тиша. Десь недалеко запіяв зпросоння півень.

VI.

Сталося так, як цього хотів Ромко. Зенко пере-
ніс його до села Ольхівців на завідувача місцевої ко-
оперативи. Трохи кривилася, може й нишком пла-
кала Неля, але рішуча постанова Ромка покінчила
раз на завжди з цією ідилею змусила її погодитися з
цим. Найбільше здивувався може пан Сухоцький, але

не здержував Романа. Всі щиро прощали та запрошували Ромка на Різдвяні Свята, до яких було не більш, як три тижні.

На новому місці Зенко влаштував його добре, познайомивши з місцевим провідником ланки підпільнної організації. Ромко членом організації ще не був, та це цілком не перешкодило йому цілою душою та серцем прив'язатися до свого нового товариша. Функція, яку виконував тут провідник ланки, йому імпонувала і Ромко часто говорив йому:

— Я хотів би піти з вами колись за кордон.

— Можливо, що й підете, але знайте, що це не прогулянка кудись за село, або за місто, — відповідав два або три роки старший за Ромка Володко Бабійчук, студент з Перемишля. Він був учителем у тутешній сільській школі. В організації Бабійчук був ще з польських часів, побував на Закарпатті, звідки вернувся в березневих днях 1939 р., а тепер із своєю ланкою тримав перехідний пункт через кордон. Зенко, мабуть, доручив йому Ромка, бо Володко з перших днів поставився до нього приязно та часто брав його з собою на обсервацію кордону.

Обсервацію на німецькому боці переводили вдень, аsovетську сторону обсервували погідними, ясними ночами. Помалу Ромко зжився з цією, для нього таємницею та повною рискованих пригод, дійсністю і почувався у своїм сосі. Працю в кооперативі виконував відніхоття, звалюючи весь тягар бухгалтерії на свою помічницю Ольгу Яворську. Можливо, що вона була поінформована про все, бо завжди радо виручала його.

Ромко був вдоволений теперішнім життям. У вільних хвилинах запопадливо вивчав німецьку мову та трішки російську. Був три дні на Святах у панства Сухоцьких, а Зенко відвідував його досить часто, приїжджаючи у різних справах до Володка або до кооперативи. Користувався вантажним автом з кооперативної складниці в Ярославі. Шофер також був,

мабуть, із своєї пачки, бо, доставляючи товар до кооперативи, незамітно привозив також різні інструкції для Володка.

З Нелею Роман буцімто покінчив, та прийшло це йому з немалим трудом. Її несподіваний приїзд після кількох днів їхньої розлуки та зустріч з нею була як ясний промінь у темряві. Пізніше звик і до своєї самоти і до її частих відвідин.

Зима з 1939 на 1940 рік була холодна та сніжна. Землю покрив товстий шар снігу, а цілими днями із півночі дув холодний вітер. Під ногами скрипів на морозі сніг. Володко Бабійчук, переходячи кордон, уже декілька разів брав із собою Ромка. Бачив, що Роман має чималий хист обсервації та досконало орієнтується в кожній ситуації. Раз навіть мав нагоду бути свідком його рішучості та відваги.

Було це якось при кінці січня, коли верталися вже на німецький бік. Безшлесно посувалися лісом у глибокому снігу. Бабійчук раптом став і показав рукою перед себе. Поміж деревами побачив Ромко якусь постать, що швидким кроком ішла по стежці ліворуч від них. Присіли за розлогим дубом. Коли цей чоловік буде проходити стежкою біля них, то безумовно запримітить їхні свіжі сліди в глибокому снігу там, де вони перетяли стежку. Заперли в собі віддих і ждали. Як завжди, були готові на кожну несподіванку. Ромко зняв праву рукавичку: в руці залиштів фінський ніж, з яким вже ніколи тепер не розлучався. Ніч була досить видна.

Чоловік в однострої ішов впевнено, мабуть, знаючи добре терен. Раптом помітив свіжо розкинений ногами сніг по обох боках стежки і на хвилинку задержався. Поглянув в один бік, потім звернувся в сторону, де сиділи вони обидва. Ця хвилина застанови була для нього згубною. Один вправний рух Ромкої правої руки й лезо ножа глибоко застягло в його грудях. Безвладне тіло пограничника тихо обсунулось в сніг. Ромко та Володко вискочили з-за де-

рева, кожний з готовою до стрілу пістолею в руці.

Від того часу Бабійчук ставився з респектом до свого нового товариша, а Ромко тимчасом пізnavав і засвоював усі таємниці прикордонного життя. Почекував себе в цій стихії, як риба в воді. Переход кордону не був ще тоді такий дуже трудний. Була сувора зима, то й Сян легко можна було перейти, він покрився товстою кригою льоду, а також ще не надто пильно була тоді бережена границя по совєтському боці. Щодо німецького боку, то німецькі "греншуци" не дуже звертали увагу на ці переходи. Правда, ходили й тут патрулі, були застави, але, знаючи добре місцевість, можна було без труду продістатися на другий бік Сяну.

Покищо їхні нічні виправи за кордон обмежувалися до пізnavання терену та засвоювання догідних переходів. Звичайно виходили однієї ночі, а приходили на другу ніч назад. Вправді, такі прогулянки коштували їх багато сил, однак обидва вони мали в своїх щоденниках зайняттях своїх помічників чи заступників. Ольга завжди вибачала Ромкові його цілоденну неприсутність у крамниці, а Бабійчук вибирав такі дні, в яких він не так дуже був зайнятий у школі і завжди знаходив заступників, що відбували за нього навчання з дітьми.

В час святочних ферій майже що другий день вибиралися обидва на той бік. За цей час побували в декотрих поблизуких селах на большевицькому боці і пов'язали їх мережею зв'язків. Часом Бабійчук висилав з недуже важливими інструкціями Ромка самого, і він добре вив'язувався з усіх доручень.

Ромко вже зжився з цією дійсністю. Спершу кожний переход кордону давав йому багато емоцій. Тепер ішов на холодно, не лякаючися ніякої несподіванки, бо знов уже заздалегідь, що його жде і як має в кожному випадку поступити. На кулі відповість кулями. Ранять його, або оточать — то доб'є себе. Живим

себе не дастъ у руки. Якщо згине, заступлять його інші. Такий уже закон боротьби.

Десь у половині лютого, Зенко приїхав автом в товаристві якогось високого ростом мужчини. Зайшов до крамниці, де Ромко з Ольгою були зайняті при обслуговуванні покупців. Якраз привезли до крамниці мило і покупців було досить багато. Привітавшися, Зенко сказав Ромкові, що він негайно потребує Бабійчука. Ромко піslav якогось хлопця по "пана учителя", а сам почав помагати шоферові зносити привезений товар. Тим часом Зенко зайшов разом з неизнайомим до бічної кімнати, і там ждали Бабійчука. Незабаром Бабійчук прийшов. Зайшов у кімнату, і довго звідти не виходив.

— Мабуть, буде якась "робота", — мигнуло Ромкові в думці. Він не помилився, бо за хвилину Бабійчук покликав його до кімнати.

— Ромку, поїдеш з цим другом до Львова, — сказав Зенко. — Дорогу чайже знаєш, усі інструкції подасть тобі Бабійчук. Щасти Боже вам! — На відхідному подав кожному руку.

— Отже, слухай, Ромку, — почав Бабійчук, коли Зенко залишив їх у трійку в кімнаті. — Слухай і мотай на вус: підете завтра перед вечором так, щоб як тільки стемніється, ви могли вирушити "на зелену". Попровадиш через "провалля". (Це була зашифрована назва одного з переходів кордону, що їх вони обидва позначили різними назвами). Правда воно трохи небезпечне, зате ближче до Кирила (законспірована хата в одному селі по большевицькому боку). Там перебудете до ранку, а звідти вже підводою відвезе вас Кирило на залізно-дорожну станцію в Мостищах. Дальший маршрут вже визначить сам друг Рибак. — Тут Бабійчук показав головою на приїжджого незнайомого чоловіка. Про те, як дістанетесь до Львова, я сьогодні поговорю з Кирилом. На завтра приготую все. Сьогодні піду туди, а ти відпочивай та набирай сили. Щодо зброй, то візьмеш свого

“Штаєра”, до якого маєш досить “бобу”. Дам тобі ще свого “Віса” завтра, коли вернуся назад, на всякий випадок візьмеш ще свої дві ручні гранати. Не знаю, як довго вам прийдеться бути там, але за тиждень почну висилати кожного дня кількох своїх хлопців, які чекатимуть на вас при переході “Діброва”. Вони допоможуть вам у потребі. Це все!

Ромко попросив Рибака, щоб роздягнувся і розгостився.

— Будьте, як у себе вдома, я зараз приготовлю щось на вечерю, треба набрати сил до завтрашньої прогулянки.

Була вже пізня полуднева година. Мовчки пообідали, а заразом і повечеряли чаєм та хлібом з маслом і досить невміло зробленою яєчнею. Усю працю в крамниці Роман залишив бідолашній Олі. Роздягнувшись, пішли зарання спати, щоб виспatisя на запас.

Другого дня вранці збудив їх Бабійчук, що прийшов з “зеленої”. Був украй втомлений. Віддав Віса Ромкові, а для Рибака приніс свій білий дощовик. Ромко мав свій дощовик, що йому подарував був Зенко. Мали одягнути їх поверх своїх курток, щоб не було так замітно на відкритому сніговому полі. Бабійчук поінформував їх, що погода заповідається можлива, та що лід на Сяні ще тримається. На “зелений” досить спокійно, хоч він ходив на іншу перевіру, щоб не зрадити тієї, якою вони обидва мали цієї ночі переходити. Попрощав обох, побажав їм щасливої дороги і відійшов до себе додому.

Ромко з Рибаком забралися до підготовки виправи. Чистили зброю, перевірючи магазинки та патрони. Ромко вимастив вазеліною чоботи, щоб у довгому марші по снігу не перемокали. Приготовив компас та свій фінський ніж. Гроші, документи та все інше, що було потрібне в дальшій подорожі мали дістати у Кирила. На цім їхнім приготуванні зійшов їм

скоро день й вони навіть не помітили, як надворі стало смеркати.

— Нам уже пора в дорогу, — одягаючися, сказав Роман.

Вийшли обидва з хати, прямуючи на північний кінець села. В'їжджена саньми дорога була ховзька та повна груд замерзлого снігу. Мороз був досить сильний. Ішли скорим маршем, щоб загрітися, бо вийшовши з теплої кімнати на двір, почали добре дзвонити зубами. Ішли дорогою, що прямувала в сторону Журавиці. Мовчали, йдучи побіч себе.

Вечір був темний, і годі було розпізнати щонебудь на віддалі кількох кроків. Але Роман дорогу до “провалля” знов майже напам’ять. Покищо не могло бути ніякої небезпеки з боку німецької прикордонної сторожі, бо це була дорога. На всякий випадок Роман мав при собі посвідку, якою міг виказатися, що йому дозволено ходити в нічній порі. Все таки йшов чуйний та насторожений. Інтуїтивно відчував кожну небезпеку і реагував у туж мить. Тому й тепер, почувши далекий шорох мотору, одним духом перескочив придорожній рів та приляг в глибокому снігу на полі. Це саме зробив Рибак. По хвилині дорогою проїхав, з погашеними світлами, мотоцикл з причіпкою. “Ось і перша патруля” — шепотом сказав Ромко. Підождавши ще хвилину, підвівся.

Не верталися вже на дорогу, а пішли полями. Ромко йшов перший. У руці тримав компас, а права кріпко стискала рукоять відбезпеченого Штаєра. Ішли навпросте по глибокому снігу, поспішали, щоб якнайскоріше перейти розлоге, вкрите снігом поле та продістатися до лісу. Кожна мить була дорога, бо на відкритому полі могли їх скоріше запримітити по слідах, що залишалися по них. Якийсь час ішли ще в напрямку на північ, потім при самітньому дереві, що вириняло перед ними з пітьми ночі, повернули круто вбік. Тепер Ромко часто споглядав на компас, щоб не втратити напрямку на схід.

Довкола ні живого духа. Ні голосу, ні світла. Тільки вітер, що якось несподівано зірвався, крутив сипким снігом по полях.

Коли йти довший час у цілковитій темноті, мозок починає огортати сонність і треба сильною воною будити свою увагу. Ідучи, можна тоді продумати чимало думок, провадити в думках розмови і втратити відчуття часу.

Підійшли до темної стіни лісу. Крок за кроком продиралися через кущі. Сухо тріскотіло ламане гілля. Ще кілька кроків і станули над берегом кручі.

— Ми на місці — шепотом сказав Ромко, витираючи зіпріле чоло. — Цим яром вийдемо прямо на Сян.

Обережно, щоб не наробыти шуму, почали сходити у яр. Тут залягла така темрява, що годі було щонебудь бачити на віддалі одного кроку. З трудом зійшли вниз і Ромко ще раз глянув на компас. Рушили просто перед себе. Брели по пояс у глибокому снігу, кожної хвилини задержуючися та прислухуючися. Пробрели яких п'ятсот метрів і Роман дав знати Рибакові, щоб задержався, а сам помалу просувався вперед, хватаючи вухом кожний найменший шелест.

Проліз ще кількадесят метрів і перед ним простелилася широка біла рівнина. Зробилося трохи ясніше. Де-не-де з-поза хмар визирали бліді зірки. З близької віддалі можна було вже відрізнити зариси предметів. Перед ними Сян, а там далі вже ліс і нова небезпека. Притишено псикунув. Через хвилину, мов кіт, приповз Рибак. Ромко мовчки рухом голови вказав Рибакові другий берег Сяну. Цей відповів кивком. Повитягали пістолі, і Роман, зігнувшись, почав довгими скоками бігти через замерзлий Сян. За ним у малім відступі біг Рибак. Щасливо перебігли замерзлу річку і скорою ходою подалися до лісу. Треба було поспішати, щоб несподівана патруля совєтських пограничників по свіжих слідах не насіла їм на п'ятиріччя.

Не відчували холоду, піт струмочками спливав їм по обличчях, а голі руки судорожно стискали холодну сталь пістоль. Увійшли врешті в чатинний ліс, де не було стільки снігу, тому ще більше прискорили кроку. Одним духом перескочили витоптану стежку, що нею проходять пограничні патрулі. Вийшли на дорогу, пройшли нею якийсь час, щоб затерти за собою сліди, і побігли знову в ліс. Ромко часто поглядав на компас. Врешті пристанув на хвилину і поглянувши на годинник, з полегшою сказав:

— Ще пів години і будемо у Кирила.

І справді, не пройшло й пів години, як перед ними, десь здалека почувся гавкіт собак. Прискорили ходу. Після деякого часу ліс враз скінчився. Перед ними відкрився сніжно-білий простір рівного поля.

— Тут, під деревом, трохи відпочинемо, а тоді треба майже біgom подолати цю рівнину, — прошепотів Роман. — Чорт-зна, може яка біда перестрінути нас під самим селом.

По кількох хвилинах встали і попрямували в сторону села. Ще кілька хвилин і опинилися на пільній доріжці, якою йти було вже легше. Минули місток і придорожну вербу, по якій Ромко зорієнтувався, що йдуть у правильному напрямку. Підійшли до перших хат. Тепер уже Ромкові не було трудно віднайти хату Кирила. Він тільки ночами бував тут і тому міг скоріше орієнтуватися вночі, як у день. Перейшли попри якусь клуню, перескочили чийсь перелаз, загавкала чиясь собака. Врешті Ромко пристанув біля однієї хати, і тримаючи на поготові в правій руці пістоль, лівою стукнув тричі у вікно. Не маючи відповіді, повторив цей стук ще раз. Щось зашаруділо в хаті, і на тлі віконної шибки з'явилось чиєсь обличчя.

— Хто там? — почувся притишений голос з хати.

— Це я, “Юра”, — відповів Роман.

Обличчя віддалилося від шибки, і по хвилині рипнули входові двері до хати.

— Заходьте до сіней, а я постою трохи в дверях, чи часом, яка мара не підглядає, — сказав, уже літній чоловік, впускаючи гостей до хати. Це був Кирило.

Через хвилину ввійшов і він, докладно зачинив за собою двері, і впustивши обох до темної, без вікон, комірчини, засвітив нафтову лямпу.

— Лягайте тут, я все приготовив для вас. Вчора був у мене професор і заповів, що ви прийдете. Вранці поїдете саньми до Мостиськ, де вже також повідомлені про вас. А тепер — добраніч, спіть спокійно. Досвіта я вас збуджу, — сказав Кирило і залишив їх самих.

Лягли мовчки на приготовлене леговище і, потомлені важкою дорогою, незабаром твердо заснули.

Другого дня, ледве світало, як Кирило побудив обох та приніс з собою якісь одяги.

— Це маєте, передягніться, бо в вашім трохи підоэріло їхати до великого міста. Ви, Юр, виглядате, як який “афіцир” у своїй “шкірі”. На ліву руку візьмете оциу червону опаску. Поїдете, як “сотрудники робочо-крестянської міліції”. Незабаром приїдуть сани і з вами поїде тутешній участковий міліції. Він своя людина.

Ромко вдягнув темносинього коліру گаліфе, на ноги натягнув не тутешнього виробу чоботи, а на плечі накинув, якусь уже таки добре проношену куртку з військового сукна зеленкуватого захисного кольору. Куртку підперезав військовим ременем, при правому боці причепив кобуру з Вісом, а штаєра вложив до кишені. Ручні гранати залишив у Кирила.

Рибак також передягнувся в якесь зношене лахміття і вони обидва подобали тепер на двох сільських парубків. Увійшли в кімнату, де вже застали Кирила в товаристві озброєного міліціонера.

— Оце й ваш участковий, — звертаючися до

Ромка й Рибака, сказав Кирило. — А це, Василю, твої міліціонери.

Привіталися й засіли до столу. Настала мовчанка, переривана “съорбанням” гарячого молока. Заспокоївши голод, почали розмовляти: що покищо воно якось іде, що десь когось вивозять, що по містах переводять паспортизацію, що щораз то більше військових частин стягають до поблизьких місцевостей над теперішнім кордоном.

— Час уже виrushати, маємо тридцять кілометрів дороги перед нами, — відізвався врешті мало горіливий участковий.

Встали з-за стола й почали вдягатися. Кирило відвів на бік Ромка, і вручив йому кілька советських банкнотів. Потім вручив йому та Рибакові “удостоверені” міліції мостиського району, якими могли виказатися на випадок потреби. В мостиському відділі міліції мали зголоситися до участкового Скорба, який мав видати їм “командировку” та залізно-дорожні білети до Львова.

У той час можна ще було цілком сміло і легко їздити, маючи посвідчення з районових відділів міліції, як її службовці. Усе ще було в стадії організування. Не всюди ще совети мали змогу запровадити строгу контролю та списки своїх службовців. Трудніше вже було по більших містах, де відділи міліції перейшли вже стадію переорганізування і там заведено вже докладний реєстр усіх службовців. Так само перевели вже були большевики по містах докладнішу чистку місцевих відділів міліції з ненадійного елементу. Рідко кому з тих, хто думав інакше, вдалося залишитися на своєму місці. Про це Ромко довідався згодом. Та покищо в далеких районових відділах міліції були ще всюди свої люди і він був певний за спокійну та щасливу дорогу.

Санна була чудова, і вони під вечір прибули без жадних пригод до Мостиськ. Віднайшли скоро “товариша” Скорба, що, перевіривши їх, видав їм “ко-

мандіровки” і на цю ніч забезпечив їх нічлігом та харчами таки в станиці міліції. Вранці виїхали до Львова.

Рибак був захоплений цією справністю, з якою діяла тоді мережа перекидування кур'єрів за кордон і не мав слів похвали для Ромка. Але Ромко лише знизав плечима і пояснив, що не була в цьому його заслуга. Він був лише виконавцем того, що йому наказав його зверхник Зенко. Це була його наполеглива праця, а також Бабійчука. Без них напевно не вдалося б їм так легко й безпечно мандрувати.

Зйшли з переповненого поїзду на станції Зимна Вода і, минувши контроль при станційному виході, подалися в напрямі на Скнилів.

Вийшли на дорогу. Було полудне, день доволі морозний та похмурий. Мовчки перейшли селище, а коли вже минули останні його доми, Рибак почав розмову:

— Досі, друже, ви були моїм провідником, виконуючи своє завдання, з якого ви вив'язалися досконало, а тепер припадає на мене черга поінформувати вас, яка наша ціль. Сьогодні п'ятниця, за нашим розрахунком ми прибули один день заскора, тому на зв'язковій квартирі у Скнилові ми затримаємося завтра цілий день, а під вечір підемо на адресу, що її нам там дадуть. Щодо дальших дій, то я сам непоінформований. Все це залежить від того, кого зустрінемо на зв'язковій квартирі.

Через дві години прибули на призначене місце. Ромко легко віднайшов квартиру, адресу якої подав йому був Рибак. Рибак увійшов до дому, залишаючи Ромка на вулиці. По хвилині, покликала його досередини якась уже літня жінка. Як виявилось, це була мати друга Мирона Кушніра. Про функцію Романа і Рибака ніхто з домашніх не догадувався, за винятком Мирона, що був одним із чільних членів бойової організації. Мабуть, був уже приготований на їхній прихід, бо в хаті всі їх радо привітали як старих зна-

йомих. Ромко, тримаючися засад конспірації, не говорив звідки походить, але в розмові жадібно ковтав усі вістки, що торкалися його міста. Тимчасом Рибак пішов з Мироном в іншу кімнату.

Батько Мирона працював у пекарні "Меркури" і часто ходив до міста. Оповідав про перебіг "добровільного" голосування за радянську владу, про масові арештування, про вивози населення, про недостачі речей першої потреби, про збільшений транспорт соєвських військ й багато цікавих, а часом навіть смішних речей з побуту наплилої соєвської бюрократії.

Вже почало надворі смеркати, коли зайшов до кухні Мирон і повідомив своїх батьків, що гости залишаться до завтра до вечора. Попросив також, щоб це було в домашній таємниці, бо як кажуть — "тепер і стіни вуха мають". Зокрема ти, Стефку, сиди тихо! — звернувся до свого молодшого брата.

Ще трохи поговорили і пішли спати.

Надворі почав грубими пластами падати сніг...

VII.

— Кончайте вже роботу, Софіє Миколаївно, це вже одинацятا година, а завтра вранці знову видача паспортів на букву "К" — сказав півсонним голосом, піdnімаючися з-за стола лейтенант міліції тов. Єрмаков, начальник паспортного стола в однім з міських районів міліції у Львові. Це був худощавий, середнього росту чоловік, з обличчям без виразу та великим гостро скривленим носом, що виглядом нагадував дзьоб яструба. Його глибоко осаджені, маленькі очі дивилися підзорливо і хижо.

— Я зараз, уже кінчу, ще лиш цих кілька паспортів, перестемплюю і вже йду — відповіла трохи поденервовано Софія Яремчишин, молода двадцятирічна працівниця в "паспортнім столі".

— Ну, ладно, кончайте, а коли вже будете готові, замкніть шафу і дайте ключі дижурному — ска-

зав тов. Єрмаков, вдягаючи на себе довгу, по самі кістки, військового крою, шинелю. — Досвідання.

Він глухо почалапкав у своїх повстяних білих валянках.

— Досвідання, товаришу начальник — нервово відповіла Соня. Ще хвилину підождала, а потім швидко почала пересортовувати уже підписані начальником міліції Бабарикіном пашпорти. Відчисливши зожної серії декілька штук відкладала їх на бік. Потім порахувала і запакувала в малий пакет. “Ще довідки та печатку і вже буде все” — думала при тому, спакувавши все до течки, швидко поприбирала на столі, а решту пашпортів і “довідок” замкнула в залізну шафу. Тепер поспішно надягнула пальто і шапочку і загасивши світло, вийшла з кімнати в коридор.

— Товаришу дижурний, ось вам ключі від пашпортного стола — промовила Соня, кладучи ключі на столі в дижурного.

— Ви щось сьогодні пізніше, як завжди, панно Зосю — по-польському процідив крізь зуби дижурний міліції, участковий Юзеф Білик.

— Вам тільки так здається... Добраніч! — відповіла Соня, відчиняючи двері до виходу.

— А що, дістали може сьогодні мануфактуру, чи може цукор або мило? — запитав Білик, показуючи на напаковану течку Соні.

— Та... — з трудом, шукаючи якогось слова, почала Соня — та це начальник стола постарається для мене трохи цукру — вистогнала насилу досить збентежена Соня і майже вибігла на снігом засипану вулицю.

Ішла скорим кроком, не звертаючи уваги на густий сніг, що йшов безперервно цілу добу. Якийсь важкий тягар немилосердно давив її груди. Чи часом не догадалися? Ще той проклятий перекінчик Білик мусів її зачепити! Чи часом не стрілить йому до голови яка думка, чи не повідомить він начальника? Коби якнайскоріше прийшло це завтра, адже Мирон

обіцяв, що поїдуть завтра за Сян. Попросив її зробити цю прислугу: постаратися про якнайбільшу кількість чистих пашпортів з цими довідками та щоб мали власноручний підпис начальника міліції. При цій масовій пашпортизації, легко було їй відкладати декілька пашпортів зожної серії, а що кожну нову тисячу пашпортів підписував та стемплював сам начальник міліції, то це ще більше їй сприяло і вона непомітно відложила понад 600 штук.

Догадувалася, що ці пашпорти мають послужити тим, що ім міліція відмовилася видати легальні пашпорти. Вона сама працювала на міліції під прибраним прізвищем. Походила із Ярославщини, і перед війною виїхала до Львова, де дісталася працю в Маслосоюзі, і тут застала її ця заверуха. Сподівалася, що буде мати змогу вернутися, але коли прийшли до Львова большевики, якось так склалося, що вона затрималася у Львові. До того і її наречений Мирон рішився залишитися в місті. Але все те скінчиться завтра. Завтра вони виїдуть за Сян, а там чайже інакше життя, ніж тут. Тут на кожному кроці або смерть з нагана, або поневірка на далекому засланні, з якого визволить людину теж хіба лише смерть.

На саму згадку про те тілом її пробігли дрижаки, і вона прискорила кроку.

Соня мешкала на передмісті Львова, не більш як півгодини ходу від районового відділу міліції, де працювала. Дім, де жила, був цілком пустий, дісталася його від начальника житлоуправління після того, як вивезли з нього цілу родину колишнього польського поліциста. Про цей дім постарається для неї сам начальник відділу міліції товариш Бабарикін, який ласком оком споглядав на "западнічки".

Мешкаючи сама одна, вона часто пропонувала Миронові, щоб цей когось підшукав на помешкання, бо вона боїться самоти на цьому відлюдді та ще в теперішні часи. Він потішав її, що це вже недовго,

що це і так не оплатиться, бо чайже вони незабаром виїдуть за Сян.

На згадку про те “за Сян”, Соня зітхнула, пригадавши при цьому свою старенільку матір, батька, рідню. Як вони бідні певно десь журяться, адже від початку війни не має від них ніякої вістки. Але все те вже скінчиться, завтра вона вже буде в дорозі до них. Скільки то буде радості та втіхи, коли вона з’явиться несподівано в хаті. На мить обличчя їй роз’яснилося радісною посмішкою. Та це була лише одна хвилина. В душі щось гнітило її, щось непокойло її в останніх днях. Ще до того ця сьогоднішня зустріч із Білком. Чи не помітив він чогось? — Якось так підозріло дивився при виході на її течку...

Ось вже і її дім. Соня насліду пробувала усміхнутися — та з іще більшою тривогою на душі відкрила фірточку. Хтось мусів бути в хаті, бо крізь заслонені вікна з кухні пробивалося світло.

Двері від кухні відкрилися, і в темному коридорчику з’явилася постать Мирона.

— А, то ти, Соню, я вже боявся, що щось трапилося з тобою — сказав він, помагаючи Соні скинути засніжений плащ.

— Ах, Мироне, яка я тепер цими днями стала нервова! Завжди мені здається, що хтось за мною слідить, ще до того цей Білик...

— Що сталося? — неспокійно перепитав Мирон.

— О, нічого особливого! — пробувала посміхнутися Соня. Сперла голову Миронові на груди і, заглядаючи в його очі, докінчила. — Зрештою, завтра ми вже будемо далеко звідси, мій любий, правда?

— Виrushимо завтра досвіта. Я ще жду на двох, що прийшли звідти, і ми підемо разом з ними. Тепер, Соню, положися трохи відпочити, а я перегляну твою добичу. Скільки, кажеш, їх є? Аж 600 штук!.. Повинні бути вдоволені.

— Там є також два виповнені документи, суха печатка до витискування на фотокартках і спеціаль-

не чорнило. Всі інструкції щодо видачі документів знайдеш у цій книжечці, що є зверху. Там зазначено, кому з якими знаками видавати пашпорти.

Мирон, поцілувавши Соню на добранич, взявся до перепаковування “добичі” до маленького наплечника. Мав ще часу доволі, бо двох своїх гостей очікував десь після півночі.

Коби хоч довго не забарилися на сходинах, а то можуть спізнатися до поїзду на Хирів, що на нього він роздобув для них усіх “командіровку”. Ним оволоділо дивне почуття чогось, чого не міг ніяк збагнути. І він теж почувався саме сьогодні чогось неспокійно, можливо інтуїцією відчував те, що мало статися в найближчих годинах. Прикурював цигарку від цигарки, сидячи в глибокому м'якому старому фотелі. Кімнату залягав таємний сумерк від прикритої газетним папером електричної лямпи.

Минула північ. З полегшою відітхув, коли при входових дверях почувся умовлений стукіт і Мирон прожогом скочив відімкнути двері. У відчинених дверях стояли Ромко і Рибак.

— Все поладнали? — спитав Мирон пошепки, впускаючи перед себе обидвох до хати.

— Так, завдяки Юрі — відповів Рибак, показуючи головою на Романа. — Але здається, треба буде ще раз вернутися сюди для наладнання зв'язків, бо останні облави, вивози та набір до армії прорідили нашу мережу. А, як з вами? — звернувся до Мирона, шукаючи при тому місця, де б відпочити.

— Потрібні речі я роздобув. Я готовий. Також Соня мусить іти з нами, так як це було домовлене. Вона вже розконспірована й не має потреби залишати її тут.

Ромко за цей час уже вспів вигідно розложитися на доволі вигідному фотелі, що з нього перед хвилиною встав Мирон, щоб відчинити їм двері. Його не цікавила їхня розмова, був вдоволений, що вдалося йому з успіхом вив'язатися з покладеного на нього

завдання — провідника по місті. Бачив задоволення на обличчі Рибака, хоча в декотрих місцях, куди воно заходили, стрічали їх неприємні несподіванки. Заставали там зовсім чужих людей “зі сходу”. Викручувалися з таких ситуацій просто, кажучи, що воно з якогось то там району міліції для провірки пашпортизації.

За цих кільканадцять тижнів відсутності Романа в рідному місті, настало тут багато змін. Часом не міг навіть піznати свого рідного міста. Увесь час, ходивши по вулицях, старався оминати ту дільницю, де жили його рідні, хоча одна з конспіративних хат саме була поблизу його дому. Цю “візиту” залишили на кінець, тобто на нічну пору. Саме тепер прийшли безпосередньо звідти.

Ромко, не звертаючи уваги на присутніх, піддався безвладній дрімоті. Почував себе безпечним у товаристві цих двох старших підпільників. Не запримітив, що Мирон уважно слідкує за ним. Це не була якась підоозра до цього молодшого на кілька років юнака, це просто була щира заздрість Ромкових здорових, простих реакцій. Бо Мирон не міг заснути. Щось пригноблювало його.

— Ви не спите? — спитав з просоння Рибак, обертаючися на другий бік у своєму невигідному фо-телі. — Це недобре. Кожна хвилина сну зміцнює нерви, ліпше спіть, хоч чуйними мусимо бути завжди.

Втіма зробила своє, хоч мізок працював безупину. Мирон спер голову на ліву руку, що її поклав на краєць стола, і спав неспокійним півсном. Часто нервово підносив голову і прислухався сніжній заметілі на дворі.

Минали години. В кімнаті панував ще півсмерк, світилася прикрита товстим газетним папером, лампа. Крізь нещільні занавіси вікон продирався сірий світанок. Сніг не переставав все ще падати. Покрите брудно-сірими хмарами небо звільна набирало блі-

до-сірої барви, творячи на східному обрії ясніші плями.

Сильний стукіт до входових дверей дому, мов електричним струмом, поразив усіх присутніх. Враз зникла сонність. Усі три схопилися з своїх місць, усвідомлюючи собі вмить грозу ситуації.

Мирон, притуливши палець до уст, притищено псикув, даючи до зrozуміння Ромкові і Рибакові, щоб мовчали, а сам уявя в руки набитий пістоль і пішов до входових дверей.

Те, що наступило, тривало всього кільканадцять секунд. Мирон, з готовим до стрілу пістолем у правої руці, вийшов на коридор, де вже стрінув пробуджену стукотом Соню. Дав лише знак, щоб вона відчинила двері. Ромко і Рибак, з витягненими пістолями насторожено ждали в кухні. Якось підсвідомо Ромко доторкнувся рукою наплечника, що його вбрав на плечі при першім стукоті до дверей. Тимчасом Соня хвилюючим зі зворушення голосом спитала "Хто там?" і при тому легенько відчинила двері. Війнуло холодом та снігом, а з ним вдерся в коридор грубий голос начальника міліції Бабарикіна "Міліція!". В тій таки хвилині в коридорі посипалися постріли з револьверу. Почувся глухий зойк і стогін поцілених людей. Мить вагання від несподіванки, і Ромко, вихиливши з-за одвірка голову й озброєну в Штаєр праву руку, випустив цілий магазинок набоїв у сірий прямокутник дверей. Якась велика постать, одіта в довгу шинелью, обсунулася на землю.

Одним поглядом Ромко оцінив ситуацію. На долівці біля дверей лежало нерухоме тіло Соні, трохи далі конав Мирон, а надворі, крізь курган снігу біля входової хвіртки до городу, втікали дві постаті, за якими Роман післав ще кілька пострілів із Бабійчукового нагана.

Рибак прикляк біля Мирона і розвів руками. Розумів усе. Треба було якнайскоріше видістатися із цієї пастки. Не сподівався, що аж такий трагічний

фінал матиме їхня виправа. Ще один погляд на тіла друзів. Вибігли прожогом з хати в сніжний сірий ранок на вулицю. Десь з-права при кінці вулиці, почули гуркіт мотору авта. Чиїсь крики принаглювали когось до поспіху. В деяких хатніх дверях появилися збуджені несподіваними пострілами, заспані мешканці.

Обидва бігли не оглядаючися з готовими до стрілу пістолями в руках. На бігу Ромко засунув у ручку свого Штаєра новий магазинок. Наган сховав до кишені куртки. Мав до нього стріливо, але не було часу його набивати. Холодний, мокрий сніг бив ім у гарячі, спіtnілі обличчя. Груди віддихали важко. Ще кілька перехресть, ще кілька закрутів, ціла мережка залізно-дорожніх рейок, якийсь насип, знову якийсь глибокий рів. Ромко біг, як молодий сарнюк, довгими скоками. За ним, трохи відстаючи, біг Рибак.

— Швидше! — крикнув на Рибака Ромко і, перескочивши ще один рів, опинився на краю Білогорського лісу.

Врешті продісталися на лісову доріжку, що хоч засипана сніgom, все таки давала зможу просуватися скоріше. Ноги грузли в мокрому снігу.

Звільнини трохи кроку та попрямували в сторону Зимної Води. Йшли мовчки.

— Мусимо змінити маршрут, — заговорив Рибак. — Будемо вертатися старим шляхом. Що за фатальний пех! — якимсь пригнобленим голосом говорив немов сам до себе.

Ромко не відповідав, був занятий своїми думками. Недавно пережита подія глибоко вразила його. Був ще під враженням близкавичної дії, ще його нерви не заспокоїлися від цеї перенапруги. Бажав як-найскоріше дістатися туди, за кордон. Це не був страх, переляк, це щось, чого він не міг у своїх думках збегнути, а що його стало непокоїти. Якийсь жаль, жаль після невідкличної втрати.

Залягла мовчанка. Не переривали її аж до станції в Зимній Воді. Зберігаючи всі засади обережно-

сти, всіли до поїзду, що відходив на Перемишль. Ще кілька годин, ще кілька повних напруження зустрічей із перевірками документів на станціях і вони щасливо заїхали до Перемишля. Користувалися своєю старою "командирковкою", мотивуючи відсутність іншої тим, що, мовляв, відставили арештованого до тюрми у Львові, і їдуть тепер до свого відділу міліції біля Перемишля.

Кордон переходили біля села Кругель Великий. Ромко знов, що там небезпечно, але спішився, хотів чим скоріше бути на другому березі Сяну, тому залишивав на цей перехід. До села прибули біля півночі і, користаючи із снігової завії, поринули в нічну темряву, прямуючи на захід. Щастя й цим разом їм сприяло.

VIII.

Надходив теплий червневий вечір. Втомлене, виліняле сонце закочувалося звільна за обрій, обливаючи своїм помаранчево-червоним промінням чисте, безхмарне небо. Запалало ярким вогнем на верховіттях дерев, облило стріхи хат, хлюпнуло ще раз золото-порпурівим промінням вгору, здригнулося і згасло. Подув легіт. Сколихнулося плесо ланів збіжжя. Шепнули, немов затривожено, трави. Хвили ріки змінили свою золото-червону барву на темний фіолет. Сумерк швидко спеленав усе довкруги.

— Ну, цієї ночі мусимо зфорсувати Сян — заговорив пошепки Зенко, причайвши з Романом у кущах верболозу, над рікою. — Ми й так уже втратили день на обсервацію. Часу залишилося мало.

— Підождемо ще трохи, аж добре стемніє. Заки місяць зійде, може вдастися нам перейти і річку і їхню лінію — відповів так само шепотом Роман.

Залягла мовчанка, і Роман знову потонув у своїх думках. Скільки то змін наступило впродовж цих трьох з половиною місяців. Вернувшись з цієї, з тра-

гічним фіналом, виправи з Рибаком до Львова, Роман довший час не міг прийти до себе. Розумів його добре Бабійчук, що старався виконувати, покладені на нього доручення особисто так, щоб не тривожити психічно заламаного Ромка. Але Ромко не міг довго всидіти бездіяльно. Його знову манила повна таємничості та небезпек праця провідника через кордон. І він після довгого таки відпочинку, знову вернувся, як товариш виправ Бабійчука.

Тепер уже не так то було легко продістатися туди до "раю". Першою поважною перешкодою був сам Сян, який що близче до весни, то ставав усе важчим для переправи. Треба було шукати бродів і безпечних переходів. Знайшли їх у Прохівському лісі, що його Сян перетинав на дві половини. Залюбики тудою переправлялися, бо з весною ліси покрилися листям, і це зменшувало перешкоду, що нею була річка. Тепер большевицькі застави посилено людьми, по прикордонних селах розташовано відділи війська та "погран-отрядів". Встановлено першу й другу лінію кордону, між якими часто проїжджали кінні, та проходили піші патрулі. Ще до того по всіх пограничних селах розвелася маса сексотів та інших підліх людей. Був це елемент з покидьків села та міста, що наживався на втікачах, здебільша жидах, які втікали з Генерального Губернаторства до "раю". З ними приходилося переправлятися також і Бабійчукові та Ромкові, але після кількох таких переправ, вони пізнати ненажерливу захланність цих людців, і перестали прилучуватися до груп утікачів. Було безпечніше йти вдвійку, бо коли навіть і натрапили на засідку, то так було легше втекти, ніж у гурті людей.

Та якось не вдалося навіть передбачливому Бабійчукові оминути своєї долі. На донос місцевого сексата, його застукала засідка пограничників у Кирила. Згинув він і Кирило з цілою родиною. Це був важкий удар для Романа. Вся праця на відтинку переходу кордону, якою керував Бабійчук, впала тепер на пле-

чі Романа. Знав у цій околиці майже кожний кущик, знав кожний камінь у річці там, де були позначені броди. Не боявся темних ночей, навпаки в них він ще краще орієнтувався. Саме тепер ждав на таку ніч. Іже кількаразно Зенко нетерпеливо звертався до нього з запитом “Ідемо вже?”, але діставав одну і ту ж відповідь “Ні, ще час”. Зенко вже переконався, що Роман мав, як це він казав, свій час, і тоді, як уже рушив, то йшов без зупинки так, наче б це був звичайнісінський собі прохід. Ромко підсвідомо вичував, коли можна оминути небезпеку, коли треба виrushati. Цих кілька місяців багато його навчило, тому й тепер ждав свого часу.

Ніч впала на землю, широко розкидаючи чорне покривало темряви над м'яким, насыченим вологістю краєвидом.

Тиша... Чути було тільки плюскіт річних хвиль. Мовчки встав Роман, а за ним Зенко. Почувся сухий, ледве чутний трісک відбезпечуваного Штаєра. Продерлися крізь кущі верболозу і швидкими кроками перейшли брід на річці. Брід у тому місці був плиткий, вода не досягала вище колін. Вийшовши з води на другий берег, видряпалися по похилому глинясто-му склоні на гору, та майже біgom вскочили в густий молодняк.

Продиралися через ліс добрих три години. Роман знат, що ліс тут простягається на кільканадцять кілометрів, та що ним можна дістатися до Хирова, звідки далі вже поїдуть поїздом. Перейшли ще одну лісову дорогу, що її перескочили поодиноко. Ромко зорієнтувався, що йдуть у доброму напрямку. Місяць вже зійшов, тому старалися оминати відкриті місця. Роман знат, що вони від кордону вже майже п'ятнадцять кілометрів, і що ніхто їх не здожене. Не могли їх також винюхати собаки пограничників, бо чоботи добре натерли собі дьогтем. Це охороняло їх від перемочення, а також від собак. Переконався про це, переходячи нераз біля большевицьких застав із

собаками. Ні разу собаки не занюхали його. Зенко правду говорив:

— Знаєш, Ромку, твій засіб практичних відомостей справді великий.

Ромко міг, не дивлячися на годинника, сказати досить докладно, котра година, розумівся на рослинах, на грибах, міг вгадувати погоду.

Тепла, коротка червнева ніч добігала кінця. Меркли на небі зорі, тільки ранішня зірка зраджувала, що ось-ось на сході підніметься золота заграва, повіє легенький весняний, ранній вітерець, розвіє ніч і на обрії покажеться сонце.

Присіли, втомлені довгою ходою, на м'якому мосі під розлогим дубом. Треба було хоч трохи передихнути після довгого маршу. Голод давався їм добре взнаки, бо вже більше добу не мали нічого в роті. Добре, що залишили собі ще по кілька окрайків хліба. До найближчого села було, як здавалося Ромкові, яких п'ять до шість кілометрів. Хоч одяgom не відрізнялися від довколишнього населення, все таки в прикордонній місцевості могли будити підозріння, тому після короткої передишкі подалися в дальшу дорогу, оминаючи зустрічі з людьми.

Ішли краєм високого листястого лісу, не втрачаючи з ока дороги, що, як довідалися з дорожковазу, вела на Хирів. Довкруги мерехтіла зелень, квіти, спів, життерадісний чар літа. Золота соняшна злива лилася крізь фіолетний серпанок ранішньої мряки, стелила золоті п'ятна крізь зелень листя, проблискувала на дні ярів.

Сонно клонилася голова після непроспаної ночі. Очі палили вогнем, а повіки мимоволі заплющувалися. Цілий час під час нічного маршу не промовили до себе ні слова. Вночі чути на далеку віддалі кожний, найменший шерех, а що вже казати про розмову. Та тепер, можна було собі на неї дозволити. Можливо, що й краса цього погідного літнього ранку так очарувала Ромка, що він заговорив першим.

— Поглянь, яка розкіш! Аж жити хочеться! Але чому так важко жити на цій нашій рідній землі? Чому?..

— Я не поінформував тебе досі про ціль нашої мандрівки — ділово перервав йому Зенко. — Знаєш, конспірація! Тепер можу тобі сказати. Ідемо до Львова. Там я буду два тижні, або й трохи довше, але контакт з тобою буду мати, або сам особисто або почерез зв'язкового, кожного дня, точно в другій годині, біля Великого Театру, на правому розі вул. Скарбківської. День-у-день, точно друга година, будеш проходити повз цей ріг вулиці, не затримуючися. Якщо я буду сам, тоді буде нам легше побалакати. Коли б я не міг прийти, то до тебе приступить чоловік, а може й жінка, з питанням “Чи не знаєте, де вул. Замкова?” Ти відповіси “Бічна Театинської”. Запам'ятай собі: він або вона назве мое ім'я. Мусиш підшукати собі якусь квартиру на передмісті і не швендайся без цілі по вулицях. Виходи на місто, коли будеш мати визначену зустріч. Можливо, що я декілька разів не буду в місті, тоді наші зустрічі не відбуватимуться щодня. Я визначу тобі час. Говорю тобі все те тепер, бо пізніше не буде зможи свободно поговорити. Ага, де ти думаєш знайти квартиру у Львові?

— Маю приятеля на Збоїськах. Як я втікав за Сян, то він був міліціонером в одному з відділів міліції в місті.

— А певний він?

— Так! Я за нього певний, як за себе самого!

— Не так то дуже вір йому! Видумай яку небудь причину! Не говори, в якій ти тут справі.

— Не треба мені цього й говорити! — засміявся Роман.

Ліс саме кінчався, починався молодняк з густими кущами малин та ліщини. Виглядало, що це початок села, що лежало в ярузі. Опідалік при дорозі видно було кілька хат. Вийшли з ліса і борозною, серед ла-

нів збіжжя, попрямували в сторону хат. По другому боці дороги, на пасовиську, паслося стадо коров, де-не-де, як біло-чорні цяточки ворушилися люди по довгих пасмах нив. Над крутим потоком похилилися покручені присадисті верби. Десь почувся гавкіт собак з села. Якісь таємні звуки дрижали в повітрі, немов шептіт піль, немов би віддихала земля. Шумів ліс, що жовтів здалека стовбурами сосон, то знову бреніла якась дивна невловна мелодія.

Зайшли на подвір'я першої з краю хати. Назустріч вийшла вже немолода жінка, що підзорливо оглянула обох.

— Слава Ісусу! Чи не можна б у вас дістати чогось з'їсти, ми заплатимо — почав Зенко.

— Слава на віки, — із недовір'ям у голосі відповіла жінка. — Нічого більше не маю, хіба хліб і молоко.

— О, дуже вам дякуємо — відповіли оба нараз. А Ромко відразу запитав:

— А не сказали б ви, як далеко ще до Хирова?

Жінка вже лагіднішими очима поглянула на обох мандрівників.

— Переайдете вздовж нашого села та вийдете на “гостинець”, а ним за яку годину будете в місті. А ви звідки?

Побачивши їхнє вагання, скоро зайшла в хату, не ждучи на відповідь. За хвилину винесла добрий кусень разового хліба та глечик кислого молока. Оба присіли на прильзі хати і мовчки заспокоювали голод. Навіть не завважили, як господиня, побачивши їхній вовчий апетит, зайшла знову до хати і по хвилині винесла ще один здоровий кусень хліба і на тарілці скибку масла. З вдячністю поїли й це, і тоді Зенко подав жінці новісенький трирублевий банкнот. Грошей було в них доволі, бо ж нераз приходилося робити виміну товарів на кордоні, а поїздка до Львова вимагала гроша.

Щиро попрощали жінку і вийшли на дорогу.

Сонце піднялося високо та парило немилосердно, а ліс дихав холодом і манив своєю свіжістю. Зійшли з дороги та, зашивши у глибину кущів, лягли, щоб хоч трохи відпочити. До поїзду на Львів сподівалися поспіти десь біля півночі, щоб бути над ранком уже на місці.

Зенко поклався вигідно в кущах ліщини і порадив те саме зробити й Ромкові. Густий чагарник прикрив їх від цікавих очей, а відлюддя хоронило від несподіванок. По хвилині заснули глибоким сном втомлених людей.

Ліс бренів від щебету пташок, але вони цього не чули. Проснулися пізно ввечері. Ліс потонув в темні сутінки ночі. На небі засвічувалися все нові зірки. Встали із свого леговища, випростовуючи продроглі від вечірньої роси й холоду м'язи. Переклали зброю з кишень за пояс штанів і жвавим кроком попрямували в сторону світлого міста, що блимали в сутінках ночі.

IX.

Вулиця Жовківська вся потонула в золотих променях літнього сонця. Горяч, духота були нестерпні. Люди ліниво волочили ногами по розпечених від сонця пішоходах. Мури домів дихали жаром. Повільною ходою йшов у сторону середмістя Ромко. Байдужим поглядом зустрічав прохожих. Не цікавила його їхня боязливість, що визирала з очей, їхня журба за завтрішній день у тому великому місті. Декотрі проходили, протискаючи тремкими руками клуночки з трудом придбаних харчів. Хтось спішно оглядався, ховаючи під полу блюзи плящину, якась жінка провадила за руку дитину і притискала до грудей кусок тканини. Час-до-часу прогуділа вулицею автомашіна вщерть набита вояками в синіх кашкетах з червоними отоками. Прохожі, здавалося Ромкові, приспішували тоді кроку, тримаючися подальше від до-

роги. А коли авто зникало за закрутом вулиці, або видніло вже десь далеко попереду, прохожі знову прибирали свій нормальній вигляд.

В Ромковій голові снувалися тисячі думок і нерозв'язаних питань, душу наповнював гіркий біль. Що більше він усвідомлював собі його, то більше підтягарем його, втрачував панування над собою. Чи сподіався він цього, йдучи сюди? Чи усвідомлював собі цю втрату, що його постигла?

— Уб'ю гада — задушу власними руками! — повторював стиха, крізь зуби, йдучи людними вулицями міста. Чув, що несила йому здергатися від якогось нерозважного вчинку.

Чомусь йому здавалося, що життя це ніби клітка без даху, завішена в просторі. Побачив це так виразно, що почув скажений біль, розбиваючися об стінки щільно замкненого простору. Прагнув видертися вгору по脊нах і раменах цієї суматохи суєтливого настовпу, щоб тільки дістатися до отвору, що вгорі; відчував страждання тих, що вже от-от трималися краєчка тієї клітки та дивилися тупим поглядом, в якому застиг страх перед вічною ніччю, що довкола. І, якби не міг вдергатися на поверхні, скочувався до середини, до своїх особистих справ і кривд, яких зазнав від життя. Не питав: за що, чому? Знав, що належить до нації, яку вся ця зараза хоче змести з лиця землі. Але мучило його те: "хто посмів?".

За декілька днів перебування у Львові Роман звик до цих нових "визволителів". Знав, що від ворога не можна чекати нічого кращого. Але не міг перейти до денного порядку над тим, що знайшлася падлюка, його знайомий Тадзьо Гожеляний, який доніс до НКВД на його матір, і її два місяці тому вивезли транспортом на схід. Про це сказав йому Адам Круковський, до якого Роман зголосився, як тільки прийшов до Львова.

Адась прийняв його трохи здивовано і зараз у перших словах повідомив його про небезпеку. Та-

дзьо Гожеляний, тепер як “участковий” одного з районових відділів міліції, мав свій участок у тій дільниці, де жили Терлецькі. Якось навесні цього року при масових вивозах “непевного” елементу з міста попала на списки до вивозу й пані Терлецька. Тадзьо зізнав про те, що Ромко та Євген за кордоном, і зробив про це донос до свого начальника. Молодшого Романового брата Володка Терлецького ще в зимі взяли до Червоної армії, і його першого та останнього листа пані Терлецька дісталася десь з початком лютого. Був десь у Ленінградській окрузі.

Адась розповідав Романові гірку правду.

— Будь спокійний, я цій падлюці при найближчій нагоді віддячуся, я маю “фори” в свого начальника, якось йому підставлю ногу.

Та Роман не міг знайти спокою. Для нього це був страшний удар, не сподівався його. У першій хвилині якось замовк його інстинкт самозбереження, і він сам відчиняв для себе темну хвірточку смерті. Цілу ніч і цілий день ходив нервово по малій кімнатці в домі Адася. Не обзвивався на питання Адася ні його матері. Прийшов в означений день на зустріч з Зенком. Той від першого погляду пізнав, що з Ромком щось скілося.

— Ромку, ми всі в однаковому положенні, — сказав Зенко. — Будь мужній, твоє життя не лише тобі належить...

Два наступні дні пересидів Роман у Адася вдома. Хоч як його тягнуло в місто побачити хоч на мить знайомі вулиці, рідний дім, не зважився на це, знаючи, що коли б стрінув припадком Тадзя на вулиці, без вагання пустив би в нього цілий магазинок куль із свого Штаєра.

Через два дні знову мав зустріч: цього разу не з Зенком, а з якоюсь милою дівчиною, що дала йому усне доручення з'явитися на зв'язкову квартиру при вулиці Кубасевича. Зізнав цю вулицю, а коли дівчина сказала йому номер дому, в уяві побачив цю камени-

цю. Скільки разів проходив повз неї, поспішаючи до школи, або через її перехідну браму скорочував собі дорогу на бічну вулицю Кентшинського чи на Городецьку. Дістав гасло та відзвів і попередження бути обережним. Явка ще того самого дня в шостій увечері.

Точно за п'ятнадцять шоста Ромко сів у трамвай "вісімку" та, проїхавши декілька зупинок, вийшов коло костела св. Єлісавети. Стрілки на вежовому годиннику показували за п'ять шосту... Помалу, крок за кроком, без поспіху пішов у сторону згаданого дому. Перед домом пристанув на хвилину й ніби віднехотя оглянувся в обі сторони. Пізніше перейшов на другий бік, хвилину задержався при крамничному вікні й оглядав крикливе оголошення про "визволення Західної України". Тоді на вежі годинник почав видзвонювати шосту годину. Ромко пройшов ще раз за ріг вул. Кубасевича і звідти вже швидким кроком увійшов у браму дому. Кількома скоками вибіг на перший поверх, відbezпечуючи по дорозі свого Штатера в кишені штанів. При дверях на хвилину зупинився, щоб відітхнути, і енергійно натиснув гудзик дзвінка.

По хвилині почулося шарудіння ніг, і в дверях показався юнак, що з острахом поглянув на Ромка. Але зараз таки простягнув руку і зовсім свободно сказав:

— Прошу дуже, пане Кулик, прошу зайдіть...

Майже одночасно впали ззаду з-поза плечей незнайомого слова, що мов електричний струм ударили Ромка:

— Єто хто?

— Це мій товариш, ходив зі мною до школи, — відповів швидко чомусь дуже притищеним голосом юнак. — Тепер працює в "харчпромторзі"...

Ромко вже не чув останніх слів. Двері, що вели на сходи, ще не були зачинені. Ромко кинувся сходами вниз. На сходах панував сумерк. Почув за со-

бою кілька пострілів один за одним. За ним бігло двоє або й троє людей.

За хвилину був у довгому коридорі. Грюкнув за собою дверима важкої брами і вискочив на подвір'я. Перебіг його і через коридор протилежного дому вібіг на людну Городецькувулицю. З розгоном вскочив на східці проїжджуючого трамваю і вдоволено подумав:

— Заскоро запитали “Єто кто?”... На кілька секунд заскоро!

Аж на квартирі в Адаська здав собі справу, у якій небезпеці був годину тому. Ще раз переконався, що в житті мав дрібку щастя.

Сьогодні йшов знову на зустріч із Зенком. Чи буде він, чи може знову хтось інший? Про те, що з ним трапилося при вул. Кубасевича, він склав звіт Зенкові зараз же на другий день. Довідався, що вже кілька днів не було чути нічого від зв'язкового, що мешкав на цій квартирі. Щастя, що Романові вдалося втекти й розконспірувати засідку.

Приспішив кроку, коли годинник на ратуші почав бити другу годину. Цим разом знову зустрів Зенка. Привіталися, як старі знайомі, та попрямували в сторону Замкової гори.

— Ти ще залишився декілька днів тут, Ромку, — давав йому інструкції Зенко. — Старайся не виходити на місто. Небезпечно. До тебе, на твою квартиру, прийде на другий тиждень дівчина, що буде питатися за Зенком. Відповіси, що Зенко виїхав до Рівного. Після цих слів дістанеш від неї декілька інструкцій, а тоді гайда “на зелену”. Я ще сьогодні виїжджаю теж туди. Тут маєш трохи грошей, що мені вже не потрібні. Ще раз, уважай, якщо не потрібно, не ходи по вулицях. Не наражай свого приятеля, в якого мешкаєш, на прикір несподіванки, коли б тебе зловили в його хаті. Куди думаєш переходити “зелену” назад?

— Ще не знаю, який зі Львова поїзд зловлю. Постараюся виїхати на Перемишль, а звідти попряму-

вати на Ольхівецькі ліси, — відповів Роман і додав:
— Чую якийсь острах після останнього випадку на
Кубасевича; чи це не познака, що я втратив пануван-
ня над своїми нервами?

— Мусиш мати голову на карку, Ромку, — з до-
кором відповів Зенко. — Старайся переждати цих
кілька днів, успокійся, а потім усіма силами нама-
гайся продістatisя назад за кордон. Нам залежить,
щоб ми дістали ці інструкції і звіти на тому боці.
Шкода, що не можу ще кілька днів заждати на тебе-
й піти з тобою. Я мушу йти вже!

Ще трохи порозмовляли і, стиснувши один од-
ному руки, розійшлися кожен у свій бік. Ромко збіг
стрімкою стежкою з Замкового парку і вийшов на ву-
лицю Татарську. Ішов “додому”. Праворуч бігли
рейки залізниці, ліворуч стирчали брудні мури ка-
мениць. У брудних, неохайніх каменицях сіро-жовт-
тої барви мешкали дрібні урядовці, ремісники та біdnі
продажці. В офіцинах жив пролетаріят, теперішня
“панівна кляса”, що тепер ще більше примирила го-
лодом, ніж колись. Ромко зустрічав жінок з виголод-
нілими стомленими обличчями, вихудлих брудних ді-
тей, що з гамором гралися на вулиці. В якійсь брамі
побачив високого чоловіка в убранні напевно робле-
ному колись на міру в доброго кравця, а тепер зовсім
знищенному. Чоловік стояв з опущеними безрадно ру-
ками і глядів безнадійним поглядом перед себе. Тро-
хи далі два малі хлопчики бризкали один на одного
водою з вуличної помпи.

— Чого я так кручуся по цих вулицях? — думав
Ромко. — Це ж небезпечно і проти правил конспі-
рації!

Але його тягла до цих вулиць якась внутрішня
сила. Нагло, вже біля перехрестя вулиць Соняшної
і Під Дубом, пригадав собі, що колись, не так то вже-
й давно, зустрічався тут на розі цих вулиць з дівчи-
ною в бронзовому береті, в цитриново-жовтій блю-
зочці, та в темно-бронзовій спідничці, що вона тут

десь недалеко мешкала і що він провожав її цими вулицями. Пригадав собі, що коли йшов перший раз з нею по цій вулиці, то рахував ліхтарні, бо дівчина в бронзовому береті сказала, що мешкає в одному з цих домів, "зараз за восьмою ліхтарнею". Коли залишилося тільки шість ліхтарень, Ромко хотів щось їй сказати — щось дуже важливе, але не міг зформулювати речення, не міг навіть знайти слів, що висловили б його думки. А ліхтарні зникали одна за одною...

У тій хвилині Ромко спостеріг чоловіка, що прямував просто на нього. Чоловік виразно усміхався. Ромко пізнав його відразу. Хотів скрутити в бічну вулицю, але вже було запізно. — Вдам, що його не бачу, — сказав собі Ромко. — Може, якраз мене не пізнає.

— А, мое ушановане для пана Ромка, — з іронією в голосі промовив по-польському Тадзьо Гожелляний, загороджуючи Ромкові дорогу.

Хвилину стояли мовчкі. Ромко не відповів на Тадзеві слова. Положення і так було безвиглядне. Ромкові очі миттю перевірили ситуацію на вулиці; перевулок світив пусткою гарячої пополудневої пори. Ромко був як звір, зловлений у пастку. На мить утратив усю ініціативу. Опритомнів аж від Тадзевих слів: "Но, збунтовани хаме, пуйдземі!" та від виміряного в його груди Тадзевого револьвера. Свідомість ситуації блискавкою освітила йому мозок. Тут був лише один вихід. Скорчився, присів, зібрав у собі всю силу і кинувся Тадзеві до горла. Схопив його міцно за горлянку, другою ж долонею зловив його руку, в якій той тримав револьвер. За всяку ціну відібрati йому револьвер. Знову один успішний схват за суглоб долоні, вивчений колись на тренінгах боротьби зблизька, тоді ще один зручний але міцний стиск і револьвер випаде з зомлідої руки. Але Тадзьо всіма силами видирав руку і він не міг пальцями дістати її вразливого суглоба. Відхилювався перед настирливим дулом револьвера, давив другою рукою горло ворога,

а тимчасом Тадзьо кричав, харкотів і бив його кулаком по голові. Кожний удар у насаду черепа відчувався як удар важким каменем. Хтось біг на допомогу, бачачи бійку цивіля з мундированим міліціонером. Ромко відчував, що слабне. Чув, що приходить кінець! Не датися! Ні за що в світі не датися. Останками волі напружив м'язи, пустив Тадзьову горлянку і стиснув обома руками заціплу довкола рукоятки револьвера Тадзьову руку. Потім викрутів цівку до його грудей, втиснув свій палець у виріз язичка і сіпнув. Грюкнув постріл! Ромкові очі примкнулися, осліплені близьким блиском вогню. Ще побачив, як Тадзьо, розкинувши широко руки, звалився навзнак на розпечений сонцем брук вулиці.

— Зараза, гад! — з люттю прошепотів Ромко, протираючи осліплені очі. Миттю збагнув усю грозу ситуації. Звідусіль чути було прискорені кроки припадкових прохожих. Скорим рухом витягнув з-під блюзи свого Штаєра і пустив коротку чергу в сторону двох чоловіків у залізничних уніформах, які вже майже хватали його простягнутими руками. Пролунав крик, хтось впав на камінні плити. Два інші прохожі, побачивши, що трапилося, вступилися йому з дороги, станувши під муром. Жінка та чоловік, що йшли досі разом, кинулися втікати, кожне в іншу сторону. Ромко почув револьверові постріли і побіг, не оглядаючися. В одному моменті побачив напроти себе совєтського “командира”, що сягав по нагана. Пустив у його сторону декілька куль і вбіг у браму якогось дому. Здавалося, що в темних сінях хтось хоче заступити йому дорогу, крикнув пронизливо, вибіг на подвір'я, перескочив невисокий паркан і, віддихаючи важко, видряпався на залізничний насип. По хвилині був уже на другому боці насипу та зникав поміж городами й вуличками Клепарова...

X.

Уже пізно увечері після блукання по Клепарові, по Великім і Малім Голоску та по Замарстинові прийшов до Адаська, якого застав докраю збентеженим.

— Ти де блукав? Зрештою, це не мое діло, — почав Адась. — Але чи ти знаєш, що сьогодні сталося? Подумай тільки: хтось “шльопнув” Тадзя і то просто на вулиці. Чи це, борони Боже, не ти?

— Шкода, велика шкода, що хтось зробив це за мене, — відповів, ховаючи очі, Ромко.

— Як ще довго думаєш бути у Львові? — запитав Адась.

— Ще цей тиждень, а може й другий, не знаю. Чи маєш може якісь неприємності з матір'ю через мене?

— Ні, борони Боже! Але хіба ти свідомий, що жде мене й мою матір на випадок, якби хтось чужий зустрів тебе в мене? — сказав понуро Адась. — Я не розумію тебе, як ти міг вернутися сюди, де на кожному кроці чигає смерть, або в кращому випадку повільне конання десь у далекій тайзі Сибіру. Але це вже твоя особиста справа.

— Адась, знаєш мене не від сьогодні. Я дуже тобі вдячний за те, що мене не розпитуєш, за чим я сюди приїхав. Можеш думати, що хочеш, одне можу сказати тобі, що я приїхав лише просто з цікавості. Збіг обставин примушує мене ще деякий час задержатися в тебе. Думаю, що проти того нічого не будеш мати?

Ромко говорив ці слова з певністю в голосі, так що й сам уже повірив у те, що вбивство Тадзя не було ділом його рук. Жорстока дійсність примушувала його говорити цю неправду. Адже Адась усе таки служив у міліції.

Декілька днів минуло від останньої події. Ромко не виходив нікуди, бо не хотів наражувати на небез-

пеку себе, а головно Адася. Адась приносив щодня якісь новини. Большевики на його відділі міліції шаліли, шукаючи вбивника Тадзя, якому влаштовано величавий похорон. Часто приносив місцеві часописи, але в них, крім пустих фраз комуністичної пропаганди, нічого більше не було. Даремно Ромко шукав вісток про незвичайні випадки в місті. Його цікавило те, що сталося тому кілька днів. Сам собі дивувався, чого його думки кружляють довкола цього випадку з Тадзем. Невже ж обізвалося в ньому почуття жалю? Може совість гризе? Сумління?

Помалу насувався вечір. Від напіввідкритого вікна приємно віяло вечірнім холодом. Ромко нудьгував. Уже не знати котрий раз перегортав сторінки історії ВКП(б), що її приніс йому Адась.

Раптом надворі роздалися чиєсь кроки. Ромко скочився з "бамбетля", на якому лежав, і вклав свого відбезпеченого Штаєра в кишеню штанів. В долоні почув вогкість олії, що нею недавно чистив його. По хвилині почувся легкий стукіт у двері, і Ромко розпізнав притишений шептіт Адася:

— То я, Ромку... Адась.

— А, сервус, — відчиняючи двері, привітав Ромко Адася. — Я вже за тебе був неспокійний. Знаєш, щось останніми днями почиваюся недобре. Щось влізло в мою душу. Якесь почуття самотності. — Ромко з трудом, якось дивно глухо вимовив ці останні слова.

— Ти поденервований, — старався заспокоїти Ромка Адась. — Для такого як ти, отаке сидження вдома не дуже приємне. Не знаю, в якій справі ти тут, це не мое діло. Краще настав примус та звари чай.

Адась сів за стіл і почав шукати у шуфляді за своїми цигарками.

— Вибач, нудьгуючи вдома, я навчився вже курити, — винувато сказав Ромко, запалюючи примус.

— Це дрібниця, маю ще запас польських махор-

кових в маминій шафі, — заспокоїв Ромка Адась і нагло цілком несподівано докинув:

— Ромку, а ти часом не знаєш Зенка?

Ромко на це питання онімів... Добре, що був обернений плечима до Адася, і той не міг помітити зміни на його обличчі. Буцімто сягаючи за хустинкою до носа і міцно стиснувши рукоять “Штаєра” в кишені, Ромко обернувся до Адаська і старався надати голосові байдужий тон:

— Якого Зенка ти маєш на увазі? — запитав.

— Ох, вибачай! Чи тут живе Зенко? — запитав ще раз Адась умовленим кодом.

— Ні, виїхав до Рівного, — з полегшею відповів Ромко і, вже сміючися, додав:

— Маєш щастя, Адасю, якщо б ти хоч на словечко змінив код, то вже тепер стукав би до святого Петра...

— І ти б мене, свого щирого приятеля, післав на Йосафатову долину? Ех, братіку, не вірю, — вже зовсім поважно, немов здригнувшись від несподіваного удару, спитав Адась.

— Цілком поважно. Не жартую, — споважнів нагло також і Роман. — Зрештою, мою вдачу ти добре знаєш! А останні місяці мене ще багато змінили. Я залишив давно романтику. В тих обставинах, в яких ми тепер живемо, мусимо рахуватися з усіма можливостями. Я вже давно усвідомив собі, що слово вбивник має двояке значення: раз злочину а раз обов'язку супроти своєї батьківщини. Але як мало нас ще. Мало таких, що свідомі цього. Я гордий з того, що бачу тебе, Адасю, в наших рядах, — продовжував із запалом Ромко, дивуючись сам цим гострим, твердим словам, що падали з його уст у цій маленькій кімнатці на передмісті гордого Львова. Можливо, що цих кілька днів його примусової самотності, в яких передумував був так багато суперечних думок, допомогли йому скласти оцю провідну думку в його “балаку”. А що вони набрали такої фор-

ми, то сам Ромко не зінав, не міг догадатися, яким чином він дійшов до цього заключення. Можливо, що ця трагедія в його рідні, цей драматичний і такий несподівано скорий акт помсти, примусив його призадуматися і усвідомити собі, що це не лише помста за особисту кривду, що все те, що він досі робив, чим жив, це не лише авантюристика прагнення пригод та небезпечних і емоційних вражень. Це щось інше і більше: це той підсвідомий, стихійний вияв волі народу, що бажає врешті стати паном на своїй землі, це вияв помсти на ворогові за його віковічне поневолення. І Ромко, кладучи сильний натиск на кожне слово, твердо, з гордістю повторив ще раз:

— Так, Адаю, я гордий з того, що ми, ці напівзденационалізовані, ці погорджувані нашим селом львівські “батьярчуки” зуміли знайти правильний шлях. Що ми зуміли вийти з сліпого завулка національної несвідомості. Це неважко, що дехто з нас призабув навіть свою батьківську мову. Не наша це вина ані наших батьків. В жорстокій борні, що ведеться за наше визволення, ми своєю кров’ю засвідчуємо про свою національну принадлежність.

Настала на хвилину тиша, переривана булькотінням води, що кипіла на запаленому примусі. Поволі, мов втомлений важкою працею, підвівся Адась, та заходився біля чаю. Був під враженням щойно почутих слів щирої незапереченої правди. Не хотів літатися, але хотів знати підтвердження своїх здогадів, тому стиха запитав:

— То ти його спрятив?

— Так! Якось то так дивно й несподівано сталося, — відповів майже нечутним шепотом Ромко.
— А де ж ті папери, що ти мав передати мені? Хочу ще завтра вранці вирушити на “зелену”, — додав, звертаючи розмову на іншу тему.

— Я маю їх з собою. Повечеряємо, ти переспишся, а я маю сьогодні нічний дижур. Завтра вранці зможу відпровадити тебе на двірець. Самому тобі

було б важко купити квитка на поїзд. — Адась застелив стіл і поставив на ньому запалену нафтovу лямпу.

Непомітно надійшла ніч. Небо засіялося мережкою зірок. Сріблистий місяць заглядав до вікна. Ромко не міг заснути, хоч північ уже давно минула.

— Ах, щоб уже скоро день настав, щоб ureшті виrushiti в поворотну дорогу, — мучився серед тривожних думок.

Врешті на сході почало сіріти. І тоді раптом у тиші передміської вулички почулися чиєсь скорі кроки. Ромко насторожився. Адась ще з вечора пішов на дижурування і мав прийти десь аж біля восьмої ранку. А це щолиш третя година. Якесь недобре прочуття огорнуло Романа. Він почав скоро одягатися, скривши при цьому на грудях пакет з інструкціями. З готовим до стрілу револьвером, м'якими, мов кітка, кроками підступив до вікна. Крізь немиту шибу маленького віконця веранди побачив, як швидким кроком в сторону Адасевого дому ішов хтось у міліційній формі. Ще хвилина і рипнула фірточка. Потім почувся легкий стукіт у двері. Роман не обзвався. Тільки в тиші роздався легкий тріскіт відбезпечуваної пістолі.

— Юську! — почувся тихий шептіт з-за дверей.
— Юську, це я від Адася, — і знову нетерпеливий стукіт у двері.

На звук свого прибраного прізвища, яким кликала Ромка “своя братія”, Роман, не зводячи вказівного пальця правої руки з язичка пістолі у кишені штанів, відчинив двері.

— Здрас-с-те! Єто ви Юсько? Я Серйожка, Сергій Василенко, — почав російсько-українською мішаниною прибулий. — Мене послав з етою бумагою Адам. Адам попався, панімаєте? — докінчив якось безрадно і подав Романові звиток паперу.

Ромко, не змінюючи позиції, з-за одвірка дверей простягнув ліву руку і скоро пробіг очима по закар-

лючках Адасевого листа: "Юську! Всипа, я кіблюю, дралюй на зелену, цей гранат блят. Клапоух". Це мало на "людській" мові означати: "Ромку! Зрада, я арештований, втікай за кордон, цей міліціонер свій. Адась".

Ромко зорієнтувався, що цей міліціянт це Василенко, про якого Адась згадував як про свого доброго знайомого. Тому, звертаючись до нього, запитав:

— Що сталося з Адамом, за що його арештували?

— Розкажу вам усе по дорозі, а тепер чимско-ріше втікайте звідсіля, бо кожної хвилини можуть прийти сюди на обшук його квартири. А чи Адама мати вдома?

— Ні, ще вчора після полудня пішла в чергу за мануфактурою, не знаю, коли повернеться. Заходьте в хату, я дещо візьму з собою їсти. Може ви нап'єтесь чаю? — вступаючи до кімнати спитав Роман.

— Ні, прошу вас дуже, наполягав у російській мові Сергій. — Спішіться, бо часу обмаль. Ви самі мусите видістатися глухими перевулками за місто, бо я його ще так докладно не знаю. Я маю вам лише товаришити. В такій ранній годині не дуже то безпечно самому блукати вулицями. Вибирайте якнайкоротшу дорогу.

Ромко зайшов у кімнату, випив учорашню холодну каву, взяв у кишеню кусок хліба та ковбаси, кілька коробок "Червоних Прапорів", що їх Адась учора ввечері витягнув з материного сховку, сірники, а на кінець встромив у кишеню чотири польські яйцевидні гранати. Примкнувши щільно двері та затріснувши на них колодку, рушив з Сергієм у дорогу.

Ішли жвавим кроком болотнистими небрукованими вуличками на захід у сторону Замарстинова, немовби втікаючи від сходячого дня, що вже почав показуватися на сході срібно-золотистими променями сонця. Місяць уже зайшов і сірість блідла в повітрі щораз більше. Величні контури камениць виринали

з сумерків, окутані клубами сизої імли, а вуличні ліхтарні в довгих рядах горіли блідо-зеленкавим сяєвом, неначе зірки завішені на перлово-молочній котарі.

Ромко йшов і вдивлявся в невиразну панораму рідного міста, до болю почуваючи, які йому рідні оци знайомі контури гордого Львова. Одночасно він спокійно і з увагою слухав Сергієвого оповідання:

— Учора ввечері, коли Адам Круковський прийшов дижурити, несподівано викликали його до начальника “розиска” у відділі міліції і після довшого допиту його роззброєного привели на дижурку, де Василенко мав службу вартового. У хвилині, коли на дижурці не було дижурного участкового, Адам коротко розказав Василенкові, що з ним сталося, та просив передати Романові записку. Його арештували на донос за “націоналістичні ухили”, і доля його була припечатана.

Роман мовчав. Перейшли передмістя Замарстинів та рушили в напрямі Клепарівського лісу, що майорів у далині. При останніх домах передмістя Ромко попрощав Сергія, бо дальша дорога безпечніша і не було потреби, щоб Сергій наражував себе.

Сердечний стиск рук і оба розійшлися в протилежні сторони.

Роман звернув на пільну доріжку, прямуючи в сторону недалекого лісу. Ішов, не відчуваючи нічого, крім якогось легкого здивування в душі. Такий був тепер спокійний, такий опанований, що йшов автоматично. Ранішня мряка, що стелилася над землею, проймала його холодом до кісток.

Світанок ставав щораз ясніший. Небо з мутносірого ставало чистим блакитним, а на сході крізь імлу почало рудіти. Невиразний шептіт нісся від загонів збіжжя і від щораз то чіткіших обрисів лісу. Світ, мов величезна миска, наповнявся біляво-рожевою барвою світанку. Чорнява зелень, каміння, земля все було покрите росою, мовби потом після кошмарних снів. Ще довкруги панувала незглиблена ти-

ша, але в ній можна вже було вичути всі нап'яті струни щоденного гомону, що лиши чекали, аж на них заграє соняшне проміння літнього дня.

Коли Ромко вийшов на вершок Клепарівського узгір'я на Янівському цвинтарі, оглянувшись позад себе і побачив на сході великий круг червоного сонця, немовби зіницю ока, задивлену в синій світ. Зупинився вражений цією несподіваною красою.

— Боже, який прекрасний, який незрозумілий, який складний Твій світ! — прошептав з подивом і пустився в дальшу дорогу.

XI.

Непомітно насувався вечір. Праворуч за лісом на узгір'ї заходило кривавою пурпурою сонце. Земля і ліс жаготіли спекою дня. Повітря було пересичене запахом живиці та лісового зілля. Десь в далині на півдні майорили сині Карпати.

Ромко лежав у кущах на скраю лісу недалеко пільної дороги, що вела в село. Знав його добре, але не важився за дні заходити до нього, щоб несподівано не натрапити на прикордонні застави або патрулі. До Сяну було не більш двох-трьох кілометрів. Ждав, коли западе сумерк, а тоді подастися на знайому йому квартиру в цьому селі й від одного свого хлопця довідається, чи не трапилося в останніх днях щось надзвичайне.

Довгий, майже в цілості пішки у двох днях пройдений шлях від Львова сюди, до цієї пограничної сумugi над Сяном, Романа втомив добре. За винятком двох підвод, що їх зустрів під час своєї мандрівки, та які підвезли його декілька кілометрів, ці понад сто кілометрів дороги він пройшов пішки. Подорожі уникав залюднених місцевостей та битих шляхів. Орієнтувався здебільша по сонці, а коли на дорозі зустрічав якийсь дороговказ, орієнтувався по ньому, тримаючися місцевостей, що знаходилися при головно-

му шляху Львів-Перемишль. Знав майже напам'ять усі ці села. Часто по дорозі відпочивав, щоб не тратити сил. Якось цілий час йому щастило і він з поганшею відігнув, коли сьогодні над ранком дійшов до цієї знайомої місцевості. Зашився глибоко у придорожні кущі і пролежав тут аж досі.

На землю зійшла чорна непроглядна липнева ніч. Ромко відбезпечив Штаєра, приготував у кишені ручні гранати, полапав рукою пазуху, а коли почув під пальцями шелест паперу, заспокоївся й докінчував їсти кусок разового хліба, що йому ще залишився. Обережно висунувся зі свого леговища. Очі, звиклі вже до темряви, почали розрізнювати контури зустрічних предметів. Ще зраня намастив свої чоботи дъогтем, що його дістав від селянина, з яким їхав на возі. Тепер не боявся собак прикордонників.

Без шелесту, мов тінь, оминаючи по дорозі всі перешкоди, Ромко йшов у знаному собі напрямку. Давно вже зійшов з дороги та прямував навпротець. Місцевість була йому добре відома, тому й не боявся заблудити. Ще лише кілька кроків ділить його від мети. Ось у сутінках ночі виринають знайомі контури будинків. На хвилину зупинився, уважно наслухуючи... Нічого підозрілого... Обережно підійшов до клуні і раптом завмер. Інстинктивно відчув в поблизу чиюсь присутність. Вп'ялив очі у чорну пітьму, яка залягала сад. З саду раптом почувся голос:

— Стой! Руки вверх!

Ромко майже одночасно натиснув на спусковий язичок Штаєра й темінь ночі прорізали дві блискавки вогню. Ще раз і ще раз натиснув на курок. У відповідь почув крісовий постріл, пасмо вогню лизнуло темінь ночі. Хтось застогнав. Ромко тихо, без зайвого шуму, зробив кілька кроків, віддаючися від зрадливих будинків, а потім, мов стріла, помчав униз саду. Кілька секунд пізніше нічну пітьму прорізalo світло ракети. Ромко задержався на мить під деревом і оглянувся... Біля будинків метушилися озброєні люди

й бігли в його напрямі. Тоді вийняв лівою рукою з кишені ручну гранату, відгриз зубами забезпечене кільце, і з розмахом кинув їм гранату під ноги. Ще секунда і нічну тишу прорвав глухий вибух. Почулися нові зойки, крики, прокльони... Ромко що сили побіг навмання. Пліт, якась огорожа, лан збіжжя, кущі, тернини, то знову якийсь яр, знову якась перешкода, яку поконав, і врешті спасений ліс... Десь там позаду крик, стукіт кінських копит, гавкіт собак.

Ішов досить довго, не знаючи напрямку, але ввесь час тримався лісової гущавини. Глянув на годинник, було вже далеко по півночі. Не знаючи, де находитися, рішився решту ночі перебути в лісі, а зорієнтувавши за дня в терені, наступної ночі проскочити на другий бік Сяну.

Коли до світанку було вже не більше одної години, натрапив на досить широкий пояс вирубаного лісу, та свіжо виораного поля. Зміркував, що знаходиться не більше одного кілометра від ріки у прикордонній смузі. Обережно виглянув з кущів на обі сторони, а не помітивши нічого підозрілого, вернувся в гущавину і старався іти, по змозі, просто від ріки. Переходити заорану смугу тепер не важився, знаючи, що залишить за собою сліди, а після вчорашньої пригоди напевно на ціому відтинку в цій місцевості наказаний алярм. Роман не сумнівався, що вчорашня пригода не була випадковою. Він уже навчився розрізнювати між випадковими та спеціально організованими засідками. Чи знову може якась всипа? — майнула в його голові думка. Треба бути дуже обережним. Зашився у глибину густого ліщинового куща і там рішився переждати цілий день, щоб уже під ослоною ночі перейти кордон.

День волікся дуже поволі. Хотілося їсти й пити. Єдиною розрадою було те, що маючи кілька цигарок, викурив їх за цілий день цього безперервного напруження. Коли хотілося йому спати, курив цигарку, щоб не застукали його під час сну. Його здо-

гади щодо алярму на кордоні повністю підтверджував той рух, що панував цілий день довкруги нього. Було чути вигуки людей, гавкіт собак, гудіння проїждаючих по лісовій нерівній дорозі автомашин. Коли звуки наближувалися, Ромко непорушно лежав у своєму леговищі з приготованим у руці пістолем та ручними гранатами. Мав ще їх три, зачеплених за пояс штанів, а два запасові магазинки куль тяжіли в лівій кишені його блюзи.

Щойно коли все довкола окутали чорні сутінки ночі, Ромко відважився випростуватися у своєму леговищі. Якийсь час надслухував, а потім встав, перевірив пістолю, поправив на собі одежду та відрухово торкнувся рукою грудей, щоб переконатися, чи не згубив де пакета. Поволі, безшлесно почав прорізатися крізь кущі на захід. Ішов навпросте, стараючися триматися одного напрямку.

По якомусь часі вийшов на відкритий терен, а під ногами почув зорану землю. Перед ним простягалася прикордонна заорана смуга, за якою в темній ночі бовванів чорною стіною ліс; за ним була ріка. Це був Сян.

Хвилину надслухував. Оглянувся на оба боки, поскільки ніч на це дозволяла, і одним духом перескочив заорану смугу. Задержався уже на другому боці, придавляючи в собі приспішений віддих і биття серця.

Був уже на краю лісу. Перед ним ще була лісова дорога, а за нею шумів своїми бистрими хвилями Сян. Серед темної літньої ночі плесо ріки блистило чорними відблисками. Ромко не важився перейти дорогу та зблизитися до ріки у відкритому терені. У цьому місці берег творив досить високий обрив. Почав просуватися вздовж дороги краєм лісу, сподіваючися, що дорога доведе його до броду. Ішов обережно, крок за кроком. Всюди було тихо. Кілька разів приставав і надслухував... Раптом під ногою трісла суха галузка, і в ту ж мить роздався різкий голос: "Стой!". Майже одночасно впали постріли.

Користаючи з метушні й галасу, що зчинився перед ним, Ромко вийняв ручну гранату, відбезпечив її, переждав приписаних три секунди і кинув у сторону зааллярмованої застави. Ще секунда і нічну тишу заворушив глухий вибух, до якого долучився і Ромковий Штаер. "Випоров" цілий магазинок в сторону кущів, де впала граната, і на бігу вбив у кольбу Штаера новий магазинок... Проскочив дорогу і з розмахом пірнув у студені хвилі Сяну.

Занурившися спершу глибоко у воду, а потім довгими вимахами рук почав перепливати ріку. У цьому місці Сян був досить глибокий, але, на щастя, не дуже широкий.

На березі лунали постріли, прокльони, крики, гамір, гавкіт собак. В одному моменті почув за собою глухий хропіт, а з ним уриваний гавкіт вовчура. Обернувшись і лівою рукою зловив за долішню щелепу собачої морди. На руці відчув гострий біль від собачих клів, що в'їлися в його долоню. Стиснув міцно щелепу у жмені і, не перестаючи плисти, старався якнайглибше тримати собачу голову під водою. Ще кілька метрів і лівий берег Сяну. Кущі, а за ними ліс. Десь праворуч і ліворуч почулися голоси німецьких прикордонників, зааллярмованих нічною стріляниною на їхньому відтинку.

Ромко з трудом виліз на берег. Лівою рукою не міг рушити. До неї, як п'явка до живого тіла, причепилися щелепи мертвої вже собаки. Вийняв свою руку з її пащек і, не зважаючи на втому, скочив у гущавину лісу. Був уже найвищий час, бо німецькі прикордонники вже бушували в поблизьких кущах, освічуючи їх батерійними лямпочками. Рештками сил Ромко біг навмання крізь гущавину, щоб лиш подалі від кордону. Раз-по-раз спотикався на вистаюче коріння дерев, кілька разів падав і болюче стовк коліно. Не зважав ні на що. Затиснув уста і, не зважаючи на біль у цілому тілі, біг в нічній пітьмі вперед.

Був цілий мокрий, а до цього ще й ніч була тем-

на, хоч око виколи. Рішився пройти ще деякий час, а тоді переждати до ранку десь у гущавнику. Стрілянина й галас на другому боці Сяну вже вщухли і довкола царила тепер тиша. Повітря було душне. Збиралося на бурю. Ромко навіть не помітив, як його хід ставав щораз повільніший, а ноги вгиналися в колінах від утоми. Незабаром ліс порідшав. Проминувши останні кущі, він вийшов на узлісся і станув як укопаний. Перед ним на тлі чорної ночі туманними хвилями плила річка.

— Невже Сян?

Почуття безпорадності заволоділо Романом. Він бессильно опустився на землю і зітхнув. Заблудив. Відбігши від річки, кружляв по лісових вертепах і тепер знову опинився над річкою. Лише сильна воля та свідомість, що попадає в небезпечну паніку, примусили його спокійніше обміркувати своє становище. Треба тільки вийти десь на дорогу, і ліс втратить свою гнітуючу таємничість. Кожна хвилина могла бути вирішальною. Адже не може сидіти тут до світанку.

Надлюдським зусиллям волі він випростувався і, хитаючися, поправцював знову в гущавину лісу. Сили залишили його. Від нервового напруження зникло почуття голоду, але виснажене тіло відмовлялося працювати. Чи зможе він відратися з цього лісу? Так! Він мусить, мусить вийти з нього, він мусить доставити Зенкові те, на що той покладав стільки надій. Адже він дав слово! І Ромко, не зважаючи на свою втому, просувався усе далі вперед.

Раптом верховіттям дерев сколихнув вітер. Зашелестіло листя від спадаючих грубих крапель дощу, ще хвилина і на ліс хлинула злива дощу. Нічну темряву прошили білими, синіми й золотими ниточками блискавиці. Десять вдарили громи. Луною покотився їх голос по вертепах.

Розшалілася буря. Серед зливи лісовими нетрями йшов докраю втомлений, виснажений Роман.

XII.

Кімната, в якій тепер жив Роман упродовж кількох тижнів, була знову тією самою кімнатою, де він уже раз мешкав. Кімната в домі Сухоцьких. Той самий вид з вікна на маленький затишний садок. Те саме невибагливе, але зі смаком підіbrane устаткування.

Ромко проснувся. Очі його з просоння блукали по стінах, поглянули у вікно: перші промені вересневого сонця прориалися крізь верховіття яблуні, з якої звисали доспілі яблука. Боліла голова, наче б хтось стиснув її кліщами. Ліва рука неприємно задеревіла. Вчора пізно пішов спати, розмовляючи до далекої півночі з Зенком, а проклята контузія нагадувала про себе.

— Вже пізно, — подумав, але одночасно пригадав собі, що йому зовсім не треба ще вставати. Адже сьогодні аж пізно-пізно ввечері виїжджає у далеку невідому дорогу, щоб почати нове життя. Власне не починати; бож продовжуватиме його, хоч може у змінений формі.

— Маю таки щастя — мигнула в його голові радісна думка. Адже так близько смерти був тоді, коли в цю ніч, смертельно втомлений блуканиною по лісі, без пам'яті впав при якійсь дорозі. Тільки щастю завдячував, що тоді підобрали його з дороги селяни, які вранці йшли в поле на роботу. Це так само добре могли бути німецькі прикордонники, які стерегли прикордонну дорогу. Але видно, що так мало статися, видно, що ще не прийшла його хвилина вмирати.

Тут у Сухоцьких радо і щиро заопікувалися ним знову. Кілька днів лежав без пам'яті, гарячкував. Але його молодий організм при доброму піклуванні Сухоцьких поборов усі небезпеки. А потім ця радісна вістка, якої ніколи не сподівався. На адресу Зенка прийшов лист від його брата Генка. Писав коротко,

бо не був певний, чи по таких довгих роках ще хтось живе на цій адресі. Ромко негайно відповів йому і незабаром дістав від брата запрошення приїхати до нього в гостину. Генко живе тепер у Дрездені, одружений недавно з німкинею. Він обіцяв постаратися про потрібні документи для Ромка, щоб цей міг якнайскоріше приїхати до нього та устаткувати врешті своє життя.

Зенко, знаючи з листів від Генка, що в німецькій армії шукають перекладачів, які володіють українською, російською та німецькою мовами, радив Ромкові виїхати до брата, а звідти вступити в німецьку армію. Адже всюди треба нам своїх людей.

Ромко був вдячний Зенкові за його піддержку. Його єдиною мрією, єдиним бажанням юних років було саме стати вояком. Що не в своїй армії, то що з того? Зате в армію, яка стане до боротьби з найбільшим ворогом його народу — з Москвою.

Трудніше справа пішла з Нелею. Коли довідалася від батька, що Ромко сьогодні увечері виїжджає, цілісінський вчорашній день уникала його, а коли зустрілися вчора при обіді, вдавала, що його від'їзд її зовсім не зворушує. Після обіду не виходив нікуди, ждав у своїй кімнаті на Нелю. Нікого в помешканні не було, бо пан Сухоцький і Зенко, як звичайно, пішли після обідної перерви до праці. Чув, як Неля помила посуд, прибрала в їdalyni, як пізніше шукала книжки. Її кроки були якісь непевні, було в них якесь вагання.

Неля сіла в їdalyni, а Роман, настороживши слух, рахував, скільки разів вона перевертала сторінки книжки... Був певний, що вона лежить на софі горілиць, підложивши під голову ліву долоню. Відчував, що Неля, хоч і листкує книжку, напевно її не читає. Напевно замкнула очі. Відчував, хоч цього не бачив. Переживав разом з нею всі її почування. І це переживання було для нього правдивим щастям. Хотів,

щоб ця хвилина тривала якнайдовше, щоб вона тривала в безконечність.

Вперше за цілий час знайомства з Нелею Ромко зловив себе на таких думках і почуваннях.

— Чи я закоханий, чи це справжня любов? — запитав сам себе.

Під вечір Неля не видержала. Увійшла до кімнати Ромка без стукання у двері, без слів обняла його і жагуче прилипла устами до його уст. До кімнати крізь вікно стелився вечірній сумерк. Чути було найменший шорох у цілому домі.

Неля сиділа на підлозі, оперши голову на Ромкові коліна. По хвилині спітала:

— Мусиш виїхати? Конче мусиш?

— Мушу, Нелю. Так уже я собі постановив. Але напевно повернуся. Я повернуся. Ти розумієш це?

І нагло Неля вибухла плачем. Плакала голосно як дитина, а коли Ромко пробував її успокоїти, виховзнулася йому з рук і, захлипуючися від плачу, заговорила:

— Я вже раз була постановила собі, що між нами скінчено, скінчене усе... Ти напевно здогадуєшся, коли це було. Але я не можу, не можу виректися того, що стало змістом моого життя. Ти знаєш, як я люблю тебе, — її голос дрижав. — Про що думаєш? Відповіж!

Ромко відповів не відразу. Мовчав. Не тому, що соромився висловити свої почуття, а тому, що не знаходив слів, що не вмів сформулювати їх так, щоб вони вийшли щиро, і щоб в цю щирість його слів повірила Неля.

— Я думав про те, — почав глухо Роман, — скільки то присяг і заклять говорять люди на вітер. Не хочу тебе обманювати. Те, що було досі, залишиться на ціле життя в моїй душі. Не хочу говорити тобі неправду, бо ти свідома того, на яку дорогу я вступаю. Мені буде важко, але хочу на цій дорозі бути самому, нез'язаному ніякими приреченнями, не

хочу, щоб колись хтось чув до мене жаль за змарноване життя, тоді, коли я не повернуся.

Він посміхнувся:

— Можливо, що колись, коли це скінчиться, зможу сказати тобі те слово, на яке чекаєш, а тепер... Ти вільна і я хочу бутій вільний.

Неля мовчки прийняла ці слова. Можливо, що їй легше стало від них.

Ромко усміхнувся, пригадуючи цю сцену. В кухні хтось ходив навшпиньках. Неля, мабуть, почала готовити сніданок. Почувся голос пана Сухоцького, хтось відкрутив кран, і вода плюскотіла у посуді. Дім прокидався. Ромко сягнув рукою по одягу.

— О, нове білля, нові скарpetки, це напевно ця люба, дорога Неля, — подумав зворушену. Жаво одягнувся і вийшов з своєї кімнати.

— Добриден, пане Сухоцький, добриден, Нелю, — привітався, входячи до кухні по воду до миття.

— Добриден, Романе! Значить, сьогодні виїжджаєте? — заговорив пан Сухоцький, відповідаючи на привіт Ромкові.

— Зенко вже встав і пішов кудись. Казав, щоб ми без нього снідали. Обіцяв, що на обід буде вдома, — защебетала веселим голосом Неля.

Ромко відразу помітив, що Неля після вчорашнього вечора стала інакшою. Давно вже не бачив її такою веселою.

Після снідання Ромко з паном Сухоцьким грали в шахи. Була неділя, тому пан Сухоцький мав вільний час. Неля поралася біля кухні, готовила обід. Старалася приготувати якнайкращє. Вона за цю непроплану ніч уже погодилася з тим, що Роман сьогодні від'їде. Була вдячна йому за те, що висловив свої думки щиро. Знала, що його тягне в світ, що він живе іншими думками, хоч в його серці знайшлося ще трохи місця і для неї. Це відчула інтуїтивно. Тому так весело, радісно, безтурботно було їй на душі.

Час минав скоро. На обіді був Зенко. Спішився

і не мав навіть часу в останнє посидіти в товаристві Ромка. За цей короткий час спільніх переживань зжився з Ромком і коли прийшлося Йому виходити з дому, мало не прослезився. Йому хотілося обняти та притиснути до грудей Ромка, але переміг себе і тільки стримано прошепотів:

— Бувай здоров, Ромку, щасливої дороги й дай Боже зустрітися в нашому рідному українському Львові...

— Ні, таки краще, щоб ми зустрілися в Києві, — з щирим патосом сказав Ромко, стискаючи на прощання Зенкові руку.

— А мені вже час у дорогу, — відчиняючи двері на веранду, сказав Зенко і вийшов.

На хвилину запанувала гнітюча мовчанка в кімнаті. Ромко, Неля та пан Сухоцький сиділи мовчки, кожний думаючи про своє. Залишилося ще кілька годин до Ромкового від'їзду. Хоча Ромкові й Нелі серце стискалося на згадку про недалеку розлуку, все ж вдягали на лиця маску байдужості. Краще вже було збути все те мовчанкою, ніж знову роз'ятрювати свіжу рану. Пан Сухоцький розумів їх і не питав ні про що, тільки запевнив Ромка словами:

— Коли б вам, пане Ромку, щось не повелося у брата, то кожної хвилини можете вернутися й кожної хвилини ми вас радо приймемо.

Пізніше розмовляли ще на різні буденні теми. Неля подала на стіл вечерю. Надворі стояла вже темна ніч. З'іли мовчки.

Раптом Неля тихо, майже пошепки промовила:

— Ромку, я боюся, що треба вже подивитися на годинник. Твій поїзд відходить о одинадцятій вночі.

— Пів на десяту, — сказав пан Сухоцький. — Я вас попрощаю.

Він встав з-за стола і, обнявши по-батьківськи Ромка, сильно притиснув його до грудей.

— Бувай... — не докінчив слова, відвернувся і нервовим кроком подався у свою кімнату.

Ромкові стало невимовно важко на душі. Він сперся головою на долоні і вперто мовчав. Щось стискало його за горло.

— Ти все ж таки поїдеш? — спитала знову пошепки Неля.

Він мовчав довго. Потім ледве чутно відповів:

— Я все ж таки поїду. Я тобі про це виразно сказав. — Був лютий на себе, що таким сердитим голосом сказав ці слова. — Нелю, пробач, що я так...

Ромко урвав. Він хотів би залишитися, але мусів їхати. Любив її, але боявся зв'язувати себе з нею саме тепер. Нехай життя вирішить за нього.

Неля мовчки припала до нього, притулилася обличчям до його грудей і так знерухоміла.

Потім Роман легко ворухнувся:

— Нелю, мені пора в дорогу!

Вона підвелася й почала вдягати на себе плащ. Він скоро вдягнувся теж і взяв до рук малу валізочку із своїми особистими речами.

Швидко вийшли з кімнати. Небо іскрилося від зір, на вулиці панувала темрява. Було ще тепло. Неля судорожно трималася рамени Ромка. Була ніжна і сумна.

Коли вже недалеко заблімали ліхтарі залізодорожної станції, Ромко пристанув і обернувся лицем до Нелі. Взяв її тісно під руку і так простояли деякий час, близькі і мовчазні. Темна, таємнича дорога бігла перед ними і губилася в темряві. Станція і місто мерехтіли дрібними світлами, як друге зоряне небо.

— Слухай, — прошепотів Роман — у мене до тебе прохання. Я тепер піду сам.

Неля стиснула йому руку. Він відповів ще дужчим устиском.

— Я тепер піду сам на станцію. Я тебе прошу, зроби так. Я прошу!

— Ромку!

Але він злегка відштовхнув її і сказав благально:

— В Дрездені на мене чекає брат, я не бачив його

п'ять довгих років. І я так вирішив. Знаєш мене, я ніколи своїх рішень не міняю.

Він обняв її і гаряче поціував.

— Прошу, не згадуй мене гірким словом, — прошепотів схвильовано. — Бувай здорована.

— Допобачення, любий, — промовила з резигнацією Неля, повернулася й повільною ходою почала віддалятися. Ще якийсь час Роман чув її кроки, а потім настало зовсім тихо.

Роман поволікся на станцію.

XIII.

— Не пізнаєш мене, Геню?

Євген стояв, наче вкопаний, не зводячи очей з Ромка, що сидів на м'якій софі у вітальній кімнаті Генкового помешкання. “Як він споважнів, як виріс, який з нього став дебелій молодець!” мигнуло йому в голові. Врешті промовив, мов аж тепер пізнав його:

— Ромку!

Ромко встав і простяг до нього руку. На секунду завагався і раптом впали собі в обійми... Довго, мовчки дивилися один на одного. П'ять довгих років. П'ять...

— Ось, — я вже тут, — врешті промовив Євген, який був тепер “гер льойтнант” однієї з німецьких танкових частин. Розстібнув шинелю і на його чорному однострої заблиствів на лівій груді залізний хрест та відзнака легіону “Кондор”.

— Вибач, що я не міг вийти тобі назустріч, але служба не дружба, — сказав, посміхаючися. Говорив, спиняючися перед кожною фразою, шукав у пам'яті слів. Знак, що давно вже не вживав української мови. — Але кажи, як ти прибув сюди, коли, чи не блукав по місті?

Запити поспалися один за одним. Адже п'ять років не бачилися. Скільки за цей час пережив він сам. За такий довгий час скитання, далеко від рід-

ного дому, душа його обросла грубою верствою мозху, під яким завмерло все те, що було йому таке рідне. І перед очима Євгена виринали давноминулі дні, дні щасливої юності, прожиті в родинному колі. Роз'ятрилася, віджила наново, як рана, туга за рідним краєм.

До вітальні зайшла легким повійним ходом фрау Роза Терлецкі.

— Чи не перешкоджаю вам? — спитала, вдивляючися ніжним поглядом в обличчя свого чоловіка.
— Якщо ні, то прошу зайти до їдальні. Ви також з дороги, напевно голодні, гер Роман, — звернулася до Ромка по-німецькому.

— Ви вже напевно знаєтесь? — якось розгублено спитав Євген.

— О, так, так, — весело заговорила Роза. — Ти ж мені сказав, що десь на днях приїжджає твій брат. Саме сьогодні передполуднем приїхав. Ти вибач, що я не мала часу зайнятися ним. Знаєш, що тепер багато клопотів з провадженням дому.

Скінчили обідати і знову перейшли у вітальну кімнату. Євген зателефонував до штабу дивізії, де працював як старшина для спеціальних доручень, і попросив, щоб на сьогоднішній день його звільнили, бо приїхав до нього його брат. Полковник Гайнріх Зайферт, знав уже про заповіджений приїзд Ромка. Євген уже кілька разів впродовж останніх тижнів завертав йому голову своїм братом. Він старався примістити його за перекладача в цій самій частині саксонської панцирної дивізії, де сам уже від двох років служив.

Євген зінав полковника Зайфера ще з того часу, коли в 1936 році вступив добровольцем до легіону "Кондор", тієї німецької частини, що впродовж двох з половиною років боролася в Єспанії по стороні генерала Франка. Він перейшов під командою полк. Зайфера майже цілу кампанію в цій кривавій домашній війні, а тепер був навіть споріднений з пол-

ковником, бо одружився з дочкою його сестри, фройлян Розою Краменер, якої батько поліг ще наприкінці першої світової війни. Одружився недавно, всього кілька місяців тому. Був щасливий. Подружжя, здавалося, змінило його. За цих два роки в Єспанії, під час боїв, вишколів, недоспаних ночей, повних тривоги днів, він втратив уже був усякий сантимент до людей, до довкілля. Потім, у перші осінні дні 1939 року, вже із ступенем “юнкера”, брав участь у польсько-німецькій кампанії. Був уже близько свого рідного міста. Здавалося, що от-от настане кінець його довгій розлуці з рідними, але не судилося.

— Чого ж мовчиш? — спитав Євген Романа, що з цікавістю розглядався по затишному Євгеновому помешканні.

I Ромко почав оповідати. Говорив звільна, протяжно, немовби хотів заощадити братові цього болю, що його міг завдати йому своїми словами. Оповідав про все. Не згадував лише про час свого перебування у Зенка і про свою службу для підпілля. Бо й пощо? Чи зможе Генко, віддалений такий довгий час від рідної хати, зрозуміти його, повірити йому? Краще збути це мовчанкою.

Навіть не зчуся, як скінчив своє оповідання, і в кімнаті настала довга мовчанка. В кімнату помалу закрадалися вечірні сутінки. За вікном клекотіла своїм життям вулиця. Проїжджали автомашини, котився з грюкотом запряжений кіньми віз.

— Так, так, — спроквола почав Євген, перериваючи мовчанку. — Наш шлях ішов завжди крізь терня і скелі. Знаю, що не все ти мені розповів, але може воно й краще так. Думаєш, що я не знаю? Зенко написав мені багато дечого про тебе. Будь спокійний, таких людей треба якнайбільше по частинах німецької армії. Побачиш, коли повернемося на наші землі.

Не хотілося ще йти спати. Стільки ще невискаzanого було в обох, що не могли рішитися піти на

відпочинок. Євгенова дружина вже давно пішла до спальні, залишаючи їх самих. Кімнату залягала темрява. Тільки жевріли дві цигарки, мов святоіванські вогники.

Євген тоді почав оповідати про те, як блукав без сотика в кишені по чужому краю, як врешті поступив добровольцем у німецький легіон. Перший відділ виїхав до Еспанії з кінцем липня 1936 року, а він виїхав десь наприкінці того ж року. Усі добровольці боролися без своїх прізвищ. Євген був вишколений у панцерній збройі, як один з інструкторів, брав при кінці війни участь у вишколі еспанських військових кадрів панцерної збройі. Воював як звичайний рядовик, брав участь у боях під Толедо та під Мадрідом.

— О, як ми засиділися! — раптом схопився Євген.

Справді, за вікном починало вже сіріти. Недалекий світанок вдирався помалу в усі закутини кімнати. На вулиці почувся ранній гамір. Місто будилося зі сну.

— Отже, Ромку, сказав Євген, прощаючися з братом, — ти тепер переспишся, а я піду вже до частини. Сьогодні маю там бути раніше. Я ще раз поговорю з моїм шефом про тебе. Незабаром підеш до комісії. Бачу, що ти трохи говориш по-німецькому, а вправи набудеш, бувши увесь час серед німців. Зрештою, це не зашкодить, коли й ми будемо говорити поміж собою по-німецькому, це нас ні в якому разі не “зденационалізує”, а навпаки — пригодиться. Моя Розель буде вдячна тобі. Знаєш, які жінки, — тут він усміхнувся. — Може подумати, що ми говоримо, Бог зна, що. Як переспишся, то піді з нею на місто. Підійті в кіно. Ах, я й забув! Тут у шафі є мій цивільний одяг та білизна, а також черевики й плащ.

Навшпиньках почали вовтузитися біля розстелювання постелі для Ромка. Потім Генко вийняв чисту білизну, убрання, черевики, плащ і все те мусів Роман примірювати на себе. Коли вже все було го-

тове, Генко залишив Ромка самого і пішов до спальні своєї дружини. Хотів перепросити її за цю неспокійну ніч та попросити, щоб зайнлялася Ромком.

Ромко залишився сам у кімнаті. Був цілком приголомшений. Скинув чоботи, переодягнув білизну і ліг на постіль. Тихо шелестіло пожовкле листя у верховітті лип, що досягали вікна кімнати. Приголомшено гомоніло місто, що будилося зі сну: гуркотіли автомашини, чалапали кінські копита, стукотіли чевреки прохожих.

Ромка огорнуло якесь хвилююче почуття перед новим незнаним і приманливим майбутнім. Немає сьогодні, існує тільки завтра. Невідомо, яке воно буде, але воно прийде.

Вигідно випрямився в м'якій постелі і заснув спокійним, здоровим сном.

XIV.

Трьома армійськими групами ринули німецькі війська через кордони Советського Союзу.

Перша, північна армійська група, під проводом фельдмаршала фон Леба виришила із Східної Пруссії через балтійські держави з витиченою ціллю зайняти Ленінград. Друга, середня група, під проводом генерал-фельдмаршала фон Бока, через Польщу в напрямі на Мінськ, Смоленськ з кінцевою метою здобути Москву. Третя, південна група, під проводом генерал-фельдмаршала фон Рундштедта, через Угорщину, Румунію в напрямі на Київ, Харків, Ростів з завданням в якнайкоротшому часі зайняти Україну з її неозорими хлібними просторами; після того ця група мала заволодіти Кавказом з його нафтовими джерелами в Батумі й Баку.

До цієї південної групи, якої ліве крило стикалося з правим крилом середньої групи на терені Західної України, була включена саксонська панцерна дивізія, де служили оба Терлецькі. Її маршрут був

визначений на самому краю лівого крила південної армійської групи і йшов з вихідних становищ на Шлеську через Краків, Перемишль, Львів у напрямі на Київ.

Ступенем старший Євген Терлецький залишився надалі при штабі дивізії за головного перекладача. Роман Терлецький перейшов довгий собі, бо аж восьмимісячний, стрілецький перевишикіл і дістав призначення до штабу розвідувального дивізіону тієї дивізії, як перекладач зі ступенем “obergeffрайтера”.

В війську, серед нових життєвих обставин, Роман почував себе у своїй стихії. За совісне, бездоганне виконування наказів, за здисциплінованість та послух, за веселу вдачу став улюбленицем підстаршинського старшинського складу дивізіону. Може найбільшою симпатією наділював Романа командир дивізіону, маєор Еміль Реммер. Це був поставний, широкоплечий саксонець з Ляйпцигу, років яких сорока, з гарним орлиним профілем, із серйозними очима на смаглому обличчі, з залізним хрестом і срібною відзнакою поранення на грудях.

Стояло гарне червневе надвечір'я. Барвистий краєвид обабіч дороги не тільки не гас під пологим промінням заходячого сонця, а навпаки, ще ніби більше виблискував кольорами, ніж удень.

Колона амфібійних автомашин мчала по розбитій дорозі Перемишль-Львів. Після завзятого кілька-денної кривавого бою на лінії Перемишль-Яворів прорвано остаточно фронтову ворожу лінію і розвідувальний дивізіон саксонської панцерної дивізії наступав на п'яти розбитим, огорнутим панічним страхом червоним частинам.

Ромко був у радісному настрою. Це ж завтра вранці він буде у своєму рідному, дорогому Львові. Ще одна ніч ділить його від цеї радісної хвилини. Скільки він мріяв про неї, як довго чекав на цей поворот додому, до рідного міста. Правда, нікого з рідні він там не зустріне, не зможе заскочити на хвили-

ночку додому, бо нікого вже там з його рідних немає, але рідними будуть йому всі українці, мешканці українського Львова, що з радістю привітають його.

— Терлекі! — гукнув майор, обертаючися до Романа.

— Я, гер майор, — стрепенувся і службово відповів Роман.

— Що це за місцевість попереду нас?

— Городок Ягайлонський, — відповів Роман, помітивши придорожний кілометровий кам'яний стовп, на якому виднів напис “28 км.”.

Колона затрималася на наказ майора і в сторону будинків вирушила стежа на двох амфібіях і кількох мотоциклетах.

Ромко аж тепер помітив, що вже добре стало смеркати. Тонули в темряві недалекої ночі контури будівель і обриси недалекого лісу. Деся ген спереду стояла заграва пожарищ, що в темряві все далі набирала щораз яскравішої багряної барви.

Пахло фронтом, гарматним вогнем, рвучкими гранатами, пожарами і смертю.

Раптом від переду роздався тріскіт рушниць. Ворог. Тиша і знову нервова стрілянина. А потім зновутиша. Загудів дорогою мотор. Вістовий затримався біля командного авта і зголосив, що місто вільне від ворога.

Колона рушила знову, щоб незабаром затриматися при крайніх хатах міста на відпочинок. Виставлено стійки та застави довкола розташування частини. Вільні від стійок вояки, не роздягаючись, лягли спати біля своїх машин. Зійшов блідий місяць, слабо освічуючи вояків у сіро-зелених одностроях, що спали покотом. З-за кущів та з придорожніх ровів холодно вдивлялися в чорну пітьму ночі цівки кулеметів.

Штаб примістився в одній з придорожніх хат. Біля неї, в куті між клунею і парканом лежало на землі кільканадцять полонених, що їх зловлено по ву-

лицях залишеного ворогом міста. Обідрані, брудні, перелякані. Ромко був при їх переслухуванні. Це були здебільша солдати з кадрових частин, люди з далеких азійських сторін, з якими важко було навіть розмовитися.

Після переслухання Ромко простелив на землі плащ і ліг спати. Думав і усміхався. Два тижні тому, коли його частина задержалася на довгий відпочинок у Ярославі, побував кілька годин в домі Сухоцьких.

Скільки то радости було, як щиро зустріли там його. А зокрема Неля. І знову усмішка появилася на його устах. Зенко Сухоцький, стискаючи йому руку на прощання, сказав:

— А тепер таки насправді до скорого побачення в українському Львові, а згодом у нашому Золотoverхому! Не наша вина, що вже другий раз в нашему столітті мусимо йти визволяті рідну землю в чужих одностроях. Ідемо різними шляхами: ти в рядах німецьких частин, інші в лавах Українських Легіонів “Нахтігаль”, “Ролянд”, також в німецьких одностроях, треті, ось як і я, в похідних групах. Це не вина нікотрого з нас і це не важливе. Важливе, що врешті йдемо. Важливе, що нас єднає одна, спільна велика мета — визволення нашої батьківщини.

Лежачи біля машини, Ромко бачив, як дорогою в напрямі Львова їхали з погашеними світлами легкі панцерні авта розвідувального дивізіону. Гуркотіли заливними гусеницями по кам'янім шляху танки різних типів і величини. Серед нічної темряви виглядали немов допотопні потвори. Приїжджали й від'їджали, гуркотячи мотоциклами зв'язкові. Це частини дивізії займали вихідні становища до рішального бою за місто.

Перші промені східного сонця на світанку 30-го червня 1941 року стрінули Ромка вже готовим до дальнього походу. Штаб та дві сотні розвідувального дивізіону витягнулися в довгу маршову колону на шляху, ждучи наказу. Легкі, чотириособові амфібій-

ні автомашини присіли на шосі, мов квочки на яйцях, і насторожилися наїженими ручними кулеметами. Між ними мов бундючні піvnі гордо пирхали запаленими моторами легкі панцерні авта та середнього типу танки "Марк III". Густо стирчали над коленою, спрямовані у блакить літнього неба, двосантиметрові цівки протилютунських гарматок на півопанцерених та півгусеничних підвізях, готові кожної хвилини прийняти смертоносним оливом непрошених гостей з повітря.

Поруч, шосою, немов хвилі зібраного навесну гірського ручаю, безперервними і, здавалося, безкочечними хвильами ішли колони німецьких армій. З шумом котилися різного роду автомашини. Гуділа, стогнала земля під залізними важкими гусеницями танків "Марк III", "Марк IV", під "Горнетами", під "Фердинандами" і, Бог зна, ще якими смертоносними потворами. Проїжджали гусеничні грузовики, виповнені вщерь людьми в сіро-зелених одностроях з сталевими шоломами, глибоко насуненими на чоло. Від них на молоді обличчя падала сувора тінь. Іхали з закоченими рукавами, замасін зеленим листям, мов дружки на весілля. Котилися полки, дивізії, армії III-го Райху, ославлені в боях, загартовані на всіх побоєвищах західної, південної і північної Європи. Іхав молодий цвіт німецького народу назустріч кривавому, невідомому завтра на Сході. На нові бої, на нові перемоги, щоб врешті-решт — не повернутися.

З запертим віддихом у грудях, з подивом і жахом в очах, глядів Роман на цю апокаліптичну масу заліза, сталі, людей. Хто оперся їм, хто зможе опертися цій в сталь закованій стихії?

Впала голосна команда майора Реммера. Заметушилися вояки розвідувального дивізіону, всідаючи до своїх машин. Загуділи запалювані мотори. Колона рушила з місця. Перед нею простягнулася біла дорога, прямуючи туди, звідки долітали звуки хаотичної, нервової стрілянини.

Надворі стояв погідний ранок. Сонце починало гріти щораз дужче. Легка ранішня імла піднеслася вгору, розплилася. Здавалося, що розігріте сонцем повітря дрижить і дрижать у ньому далекі контури дерев, обриси будинків.

Понад шляхом валялися покинені, розбиті, попалені вантажні авта. Сторчали в небо, або зарилися жерлами в землю ворожі гармати. Усюди обабіч дороги валялося покинене військове спорядження, зброя. Між ними око часто ловило згорнені в клубок або простягнуті на всю довжінь трупи в піскових одностроях.

Стримано та з респектом вітало населення проїжджі колони. З журбою глядів селянин на придорожні лани збіжжя, витолочені людськими ногами, стратовані гусеницями танків. Колись це мусіло прийти, — годився він в душі.

Ромко цікаво розглядався по околиці. Що більше міста, то більше бачив слідів знищення та панічної безладної втечі. Такі знані й дорогі його серцю околиці. Скільки разів перемірював їх своїми ногами! Тепер вони були вкриті туманами куряви, що знімалася густими клубами за кожною машиною. Густа пилюка проникала в очі, в уста. Хвилинами здавалося, що вона має смак зіпсую, несолодженої кави.

Коли подув вітер розвіював на мить куряву, Ромко бачив тисячі вижолобин від вибухів бомб, від розривів гарматних стрілен, якісі сліди по величезному кочовищі, якісі скриньки, бляшанки, копиці гарматних стрілен, забуте або покинене військове майно. Якісі запобігливою людською рукою покопані рови, ями. Як далеко оком дogleянути, видно було розкинені в терені авта, танки, гармати.

У погідному небі, мов луска риби у воді, сріблом виблискували до сонця ескадри літаків. Ромко пізнав по знайомих зарисах швидкі "Мессершміти" й незаступні у пікуванні наземних ворожих сил "Штукаси". За ними почалося монотонне гудіння важких

бомбовозів. Летіли хвилями, упорядковані, вишиковані трійками. Здалека робили враження ключа журавлів. Щойно з їхнім наближенням відчувалося всю грозу новітньої війни. Летіли в боєвому шику на схід.

— Терлекі, здається, що ми вже на місці? — спитав майор.

— Так є, гер майор.

— Ви тут роджені? — знехотя спитав знову майор.

— Так є, гер майор, — знову впала схвильована відповідь Ромка.

— Терлекі! подивіться на плян міста — подаючи Ромкові мапу, промовив майор, — і спрямуйте Еріка на те місце, що я на карті зазначив червоним олівцем. Це місце нашого нового постю.

Ромко глянув на карту і зорієнтувався, що мають зупинитися в серці міста, на знайомих “Гетьманських валах” біля Оперного театру.

— Це вже недалеко, гер майор, — віддаючи карту майорові, сказав Ромко і звернувся до Еріка, шофера автомашини:

— Просто, а потім я вам скажу, куди повернути.

Саме минали Городецьке передмістя, і з горба біля церкви на Богданівці перед їхніми очима розстелилася панорама міста. Перед ними лежав Львів, осяянний золотистим промінням літнього дня.

По пішоходах метушилися випадкові прохожі. Одні проходили байдужі до всього, що діялося довкола, з презирливим поглядом в очах. Другі з якоюсь радісно таємничою усмішкою на обличчях привітно споглядали на проїжджі колони. Треті швидкими кроками ховалися в брамах домів, у глухих завулках міста. Але понад усім на обличчях панувала пригнобленість, незатертий ще жах недавно пережитого.

Городецька вулиця та бічні вулички біля костела св. Єлизавети були засипані розбитим склом, тинком, із стовпів звисали порвані трамвайні та телеві

фонні дроти. Будинки були густо обстріляні рушничними та кулеметними кулями.

Тимчасом колона розвідувального дивізіону спускалася вниз вулицею Токажевського, прямуючи в сторону Великого театру. Ромко раз-у-раз давав вказівки водієві машини.

Там де сходилася вулиця Токажевського з Янівською вдарив усім у ніздря труп'ячий сопух та запах диму. Ще хвилина і їм перед очима виринула в'язниця при вулиці Казимиривській, славнозвісні львівські "Бригідки" в димі дотліваючого вогню.

Біля брами тюрми та обабіч вулиці товпилася на пішоходах юрба людей. Через браму входили й виходили, заслонюючи хустинками носи, цивільні й військові.

— Це тюрма, гер майор, — відповів на запит майора занепокоєний Роман.

— Абер гір штінкт, ферфлюхт нох айн маль (Алеж тут смердить, до ста чортів)! — з досадою закляв адъютант. — Ми приїдемо сюди пізніше, пане майоре? — звернувся він до майора Реммера.

— О так, тут мусить бути щось цікаве! — відповів майор.

Минули переповнену юрбою Казимиривську, що смерділа труп'ячим сопухом помордованих большевиками у "Бригідках" людей, повернули біля Великого театру направо та довгою колоною стали під прикриттям дерев уздовж бульвару, на Гетьманських валах.

Тут уже ждали на них зв'язкові від двох інших сотень дивізіону, що прибули сюди раніше. Вони стояли розташовані вздовж Академічної вулиці.

Майор Реммер видав інструкції сотенним, наказав суворе поготівля у дивізіоні і казав водієві приготувти машину в дорогу. Привівши себе сяк-так до порядку, всів разом з ад'ютантом оберлейтенантом Адлером у машину. Ромко сів біля водія. На його

лівому рукаві яскравіла синьо-жовта перев'язка перекладача.

Штаб дивізії примістився тимчасово в палаті воєводства при вул. Валовій, і за кілька хвилин їзди крутими вуличками міста вони були на місці. Майор довідався в штабі, що дивізіон залишається у Львові на двовидний відпочинок. Терен розташування там, де зупинився дивізіон. Квартири в найближчих будинках публічних установ.

До дивізіону верталися Руською вулицею. Пішоходи були переповнені молодими людьми з червоно-чорними та синьо-жовтими перев'язками на рукавах. Дехто був з наплечником. Всі вони метушилися біля входової брами будинку "Дністра". Побіч на пішоходах стояли сільські вози і легкі машини, наповнені валізами, клунками, наплечниками.

Ведена Еріком машина з трудом просувалася крізь натовп людей. Дехто, помітивши синьо-жовту перев'язку на рукаві Ромка, приязно всміхався, чути було оклики: "Слава Україні!".

"Слава..." — півголосом відповідав збентежений Ромко, йому забракло віддиху. Щось здавило йому горло. На мить він забув, де він, що з ним, що діється довкола...

До свідомості привів його запит майора:

— Терлеці, що це за проклямації? Ідіть, подивіться!

Машина затрималася і Ромко зліз з неї. Справді на мурах будинку "Просвіти" на розі вул. Руської й Ринку, були розліплени відзови, біля яких товпилися люди. Вони жадібно ловили очима кожну стрічку, кожне слово, кожну букву.

Ромко просунувся крізь натовп. Його з пошаною пропускали допереду. Хтось досить голосно сказав:

— Пропустіть, це наш, це з легіону.

"Акт Відновлення Української Державності" — прочитав Ромко і безмежна радість огорнула його серце, а очі поволі пробігали дальші стрічки:

“Волею українського народу...”

Очі зайшли імлою. Груба капля сльози скотилася на запорошений вояцький однострій.

Ромко не знов, як і коли вернувся до машини. Був надто схвильований цією подією. Без запиту розказав майорові зміст проклямації. Не соромився при тому сліз, що знову виступили йому на очі. Це були сльози радості і щастя. Навіть не звернув уваги на загадковий і здивований вираз обличчя у німецького старшини. Був занадто зайнятий своїми щасливими думками, що завиравали в його мізку.

Рушили дальше в дорогу і Ромко тепер зі ще більшою цікавістю розглядався по місті. На Марійській площі юрба підпалювала чудернацьку дерев'яно-гіпсову конструкцію, що мала бути пам'ятником “дружби народів СССР”. Це була театральна бутафорія, без мистецького смаку, поставлена, як на глум, біля статуї Богоматері.

— Терлеї, покажіть дорогу до тюрми, біля якої ми ранком проїжджали, — перериваючи розмову з ад'ютантом, промовив раптово майор Реммер.

— Так є, — відрубав службово Роман, і машина, за його вказівками, круто повернула на майдан св. Духа в сторону вулиці Казимирівської.

Стояло гаряче полуслон. Мури будівель і кам'яний брук, нагріті промінням літнього сонця, дихали спекою дня. Вулиця Казимирівська привітала їх так само, як уранці, зустрітою юрбою людей і труп'ячим смородом.

Задержали машину й попрямували в сторону тюремних воріт. Під мурами так, як і вранці, групами стояли люди. Між ними панувала гробова мовчанка. Сивими стрічечками стелився дим з дотліваючого тюремного горища, а з-за товстих мурів, крізь надплачені вікна і відчинену браму доносилося дивне пронизливе голосіння.

Ромко, майор, ад'ютант і шофер увійшли брамою на тюремне подвір'я. Прямокутна площа, посе-

редині якої стояла каплиця, була завалена горами обдертих, скривавлених, понівечених людських тіл, від яких у повітрі стояв нестерпний важкий сопух розкладу. Він приводив людину до млости. Поміж цими трупами коливалися людські постаті, прибиті горем, з заплаканими очима, з розпукою на обличчях. Шукали своїх рідних, дорогих, а знаходили понівечені тіла, що їх годі було розпізнати.

— Ходім, гер майор, це неможливо! Я маю вже цього досить! — з відразою і благальною нотою в голосі заговорив адъютант, оберляйтенант Адлер.

— Ходім! — поспішився сказати майор Реммер. — Терлекі, — звернувся до Ромка, — ви бачили: це один жах!

Вернулися на місце розташування частини. Ромкові вже не хотілося виходити на місто. Був змучений, голодний, перевтомлений враженнями, що їх зазнав упродовж цих кількох годин у місті. Штаб, а з ним і Роман, розкватирався в кімнатах гостинниці “Імперіяль” у пасажі Гавсмана.

Ромко викупався в холодній воді в лазничці гостинниці, з’їв військову вечерю і після стільки вражінь швидко заснув.

XV.

Гарячі серпневі дні докучали не менше від ворожого артилерійського вогню і від большевицьких снайперів, укритих у збіжжях, по придорожніх кущах і в верховіттях дерев.

Сталеві стіни амфібій, панцерних возів і легких, середніх та важких танків були такі розігріті, що при дотику парили руки. Воєнний виряд докучав, шолом зсувався на очі, чоботи пекли. На небі ні хмаринки, сонце немилосердно витискало струмки поту з тіла.

Упродовж повних п’яти тижнів розвідувальний дивізіон саксонської панцерної дивізії наступав воро-

гові на п'яти. П'ять повних тижнів безугавного напруження. За ними важкі бої біля Тернополя, Звягеля; тепер, перефорсувавши Бог, зайняли становища в околицях Уманя.

Терен вийнятково трудний. Лісові узгір'я, яри, кущі і незчисленні вузькі пільні дороги, що невідомо звідки й куди біжать, невідомо де починаються і де кінчуються.

Замкнутий у кільце біля Уманя ворог боронився завзято. Перед дивізією було нелегке завдання: стримати його протинаступи, що ними хотів пробити західний перстень німецьких з'єднань. Надщерблений безнастанними боями моторизований полк саксонської дивізії потребував поповнення, і його дістав у виді трьох сотень розвідувального дивізіону, що зайняли становища на бойовому відтинку полку, приготувавши до остаточного наступу. Роман із командиром дивізіону саме йшли на командний пункт.

Наступ назначено на 9-ту годину вранці. Всі годинники звірено. Вихідні становища дивізіону в густому листястому лісі. Перед ними похиле узбіччя, що збігає ланами вівса в долину, лучиться з розлогими баштанами, щоб на недалекому обрії злитися з розкиненими в терені людськими садибами серед зелені садів.

Ромко полегшено відітхнув, коли прибули на місце. Майор Реммер розмовляв з командиром куреня мото-піхоти, що мав наступати ліворуч від дивізіону обговорювали важливі справи, зв'язані з наступом, поглядали на годинники. Останні кілька мінут, ще дві, ще одна і остання.

Із скраю лісу вибігають перші дві сотні дивізіону, розсипані в розстрільну. Збігають по узбіччі, толочать овес, біжать далі. Вслід за ними вирушає друга хвиля наступу: третя сотня розвідувального дивізіону і сотня полкових піонерів. Виїжджають з лісових гущавин, досі замасковані там легкі й важкі панцирні вози, танки, амфібії з важкими кулеметами.

Усе спішиться, щоб якнайскоріше збігти з узбіччя, на яке кожної хвилини може впасти гураган ворожого вогню.

Однаке довкола тиша. Невже нема ворога?

Передні розстрільні вийшли вже з вівса. Ідуть широкими кроками через баштани з кавунами, що по них сковзуються їм ноги. Очі спрямовані на місцевість, окутану загадковою мовчанкою.

Ромко йде в другій хвилі наступу поруч свого командира, що присів на розпечену сонцем сталь танка "Марк III". Побіч ідуть два зв'язкові і адьютант, оберлітенант Адлер. Стас нестерпно гаряче, сорочки липнуть до тіла під грубим сукняним одностроєм, ремінь немilosердно в'їдається в тіло, руки судорожно держать рушницю і пріють.

Пролетіли з шумом-грюкотом перші ворожі стрільна: кілька, кільканадцять. І вже падають незчисленними розривами. Ale вже запізно. Вони все ще тягнуться вслід за другою хвилею наступу.

Ромко знає, що артилерійські стрільна доти не страшні, поки, прощупуючи ціль, щолиш посувуються вперед. Не так то легко змінити приціл, встрілюватися — на це треба часу. Гірше, якби почали бити перед нами. Тому лише поспіх, поспіх, щоб лиш вперед, тільки вперед. Бо позаду смерть. За цих кілька тижнів безперервних наступів Ромко зрозумів усі ці тайни успіху німців. Бліскавичні удари, проломи й цей могутній гін вперед. Він бачив це й тепер.

Аж ось спереду вилітає червона ракета. По хвиліні, крізь гуркіт панцерних моторів чути поодинокі, а потім сальзові, вистріли гранатометів. Ale й на це є рада. Сотні залягають на хвилину в терені, ждучи перших вибухів і... другої ракети. Після вистрілення скоплюються раптово і біжать щосили, посувуючися кількадесят кроків уперед. Сальви вибухають позаду. Не завжди це вдається. Ось права сотня дісталася під барабаний вогонь. Чути крики та стогони конаючих.

Місцевість досі, здавалося, тиха й спокійна, нараз ожила. Заторкотіли кулемети, залопотіли "Дігтярі", мовби хотіли надробити втрачений час очідання.

Розстрільна посувалася вже тепер повільніше, але все ще певними скоками вперед, відповідаючи на вогонь вогнем.

Здригнулися від випалу власних гармат танки, зупиняючись на хвилину при кожному пострілі. Затогохотіли пронизливо двосантиметрові зенітки на півгусеничних підвіззях, стріяючи запальними кулями до наземних цілей.

Ворожий гураганний вогонь на передпіллі місцевості аж ніяк не стримав дивізіону в наступі. Передні розстрільні його сотень уже між першими садибами. Витягають закопаних по самі вуха в землю перестрашених червоноармійців і йдуть далі.

Майор Реммер перемінює свій середнього типу танк у похідну польову квартиру. Сидячи на ньому, з біноклем при очах видає накази, стежить, пильнує мінutovoї програми. Наступ розгортається, як на вправах.

Раз-у-раз з пронизливим ревом стріляють позаду Ромка із 75 мм гармат важкі "Горнети". Їх вісім, усі вони приділені до сьогоднішнього наступу. Майже одночасно десь далеко спереду підносяться вгору чорні стовпи диму. За хвилину вітерець приносить цей дим назад. Він вгризається в очі, наповнює горло, заслонює обрій, що раз-у-раз розбліскає новими вибухами. Вилітають вгору водограї землі, дерев, людських тіл.

Ромко бреде через баштан кавунів. Вони виблискуються темнозеленим кольором у літньому сонці. Очі на мить затримуються на понурій картині: розчавлений кимсь кавун. Криваво червоніє його м'якуш, а поруч відірвана від тулоба, залита кров'ю голова в сталевому шоломі. На кавуні розкидані чорні зеренця, а на засохлій крові рої великих чорних мух.

Чи він боїться? Так. Кожна людина відчуває страх. Але все залежить від того, як вона візьме себе в руки. Страх приходить лише в довгі хвилини очікування на рішення, а коли вже наступає дія, людину охоплює якесь підсвідоме почуття. Нею керує інстинкт самозбереження.

— Терлекі! — крізь гуркіт бою чує Роман голос майора.

— Яволь, гер майор!

Ходім, — зіскакуючи з своєї “квартири”, гукнув майор і побіг вперед. За ним побіг Роман, адьютант та два зв'язкові. Щось на правому крилі не в порядку. Майор на бігу підриває чоту з третьої сотні дивізіону, і вони всі довгими скоками пересуваються на праве крило. Ромко біжить, задиханий, за своїм довгоногим командиром.

Вітає їх посилений вогонь ворожих гранатометів. Хтось впав, хтось крикнув, хтось лежить нерухомо на землі. В голові тисяча думок, суцільний хаос, а понад усе один безперервний гук у вухах.

— Гальт! Гальт! — кричить з піною на устах майор Реммер до відступаючих вояків на правому крилі, і в його руках зловіщо чорні матовою сталлю револьвер “Нулль-ахт”.

— Форвер-р-тс!! — чути протяжний крик молодого лейтенанта Кроте, командира чоти з третьої сотні.

На правому боці селища у віддалі не більше, як п'ятсот метрів, терен підноситься, заслонюючи обрій густими кущами, та поодинокими деревами. За ними десь знаходиться шлях на Умань, ціль сьогоднішнього наступу.

Вояки розбитої сотні підводяться з землі, завертають з півдороги серед втечі і формують нову розстрільну.

Довгоногий майор Реммер, мов сатана, увихається, кричить, лає, біситься. Як невідступне друге його “я” снується за ним Роман.

Знову рушили. Короткими скорими скоками, приспішуючи кроку, просуваються вперед. Підганяють їх ворожі стрільна, що рвуться позаду, приневолюючи збільшити скорість.

Що хвилини перед розстрільною виринають червоноармійці з піднесеними руками. Ніхто ними не займається. Одним рухом руки назад вказують напрямок, що його полонені добре розуміють. Благачючи помочі, повзуть по землі поранені, шукають рятунку в тих, що завдали їм ці рани. В кого вони той рятунок знайдуть?

Стріляніна густішає. Чота за чотою, підірвані командирами, штурмують становища. Протяжне, безконечне, голосне “Гур-р-ра!” видирається з дикої симфонії бою.

Сотня з розгоном вдирається у ворожі становища. Закидує їх ручними гранатами, стріляє просто в бліді, онімілі з переляку обличчя. Але одночасно сама тане. Щораз то більше падає вбитих та поранених.

Конає смертельно поранений відломком гранати лейтенант Кроте. В'ється в смертельних судорогах тіло адьютанта оберлейтенанта Адлера. Серед жорстоких страждань умирає лейтенант Фрісберг, командир чоти зв'язкових.

Стогнуть поранені в живіт, скиглять ті з пропстріленими руками, ногами, легенями...

Скривавлена, зморена боем сотня задержалася в здобутих становищах. Перед їхніми очима на віддалі яких 800 метрів, відступаючи, пливла неструмним потоком ворожа колона. Безконечно довга, при нагідно зібрана колона панцерних машин, гармат, танків, возів з кінським запрягом. Все навантажене по береги людьми й усякого роду спорядженням. По обох боках дороги довгий вуж піших вояків-червоноармійців. Все це тепер у панічному страху втікає до близького лісу, що видніє на обрії.

Вогонь, що, здавалося, притих на хвилину, тепер

наново розшалівся з подвійною силою. Ворог старався відгородити себе неприступною завісою сталі й вогню. Розшаліли й німецькі сталеві потвори, сиплять суцільною лавою розривними гранатами по колоні. Над нею зависла висока й широка стіна диму, пороху, вогню, стіна, з якої вилітають лише якісь чудернацькі куски з поламаних, поторощених возів.

Надворі стояло жарке полуднє. Струмками лився піт по запорошених брудних обличчях. Мучила спрага. Даремно засохлий язик пробував звогчiti уста. Вода із боклаги давно випита. Нізвідки її тепер дістати.

На відтинку розвідувального дивізіону бій досягнув кульмінаційного вершка. Скривлені його сотні вдерлися в ворожі становища. Ворог здеморалізований, охоплений панікою, піддається. Нечисленні недобитки втікають під прикриттям лісу, що видніє на обрії. Скрізь лемент. Чорні калюжі, що скоро висихають і благальні погляди, що звільна гаснуть.

Дивізіонний лікар, гавптман Освальд Рослер, і його санітарна група мають повні руки роботи. Їхній пункт першої допомоги у зруйнованій хаті, зараз біля першої лінії, переповнений до меж можливого. Поранені вмирають, чекаючи на свою чергу. Лікар Рослер і його помічник лейтенант доктор Зенкер працюють, як навіжені. Роблять складні операції, ампутують, переводять трансфузії крові. Під наркозою закладають примітивні шини на переламані руки й ноги.

Клали оперованих на соломі, на клаптях окривавлених одностроїв, а то й просто на землю. А коли під вечір ущухне гарматня громовиця, коли вечірні сутінки покриють землю, по знищенні гарматнім гураганом дорозі простягнеться кривавий похід, сповнений болем і терпінням, щоб десь за сотні кілометрів позаду фронту почати спізнене лікування.

Майор Реммер, знову у своїй "польовій квартирі", що примістилася в ямі кулеметного становища. Зв'язківці наладили телефонний зв'язок із штабом полку

моторизованої піхоти. Погнали вістові, несучи накази до сотень.

Ромко, хоч як був утомлений, бігав, мов навіжений, від команди дивізіону до поодиноких сотень з наказами. Він тепер на місці вбитого при наступі вістового.

Звільна закотилося вогняно-червоне сонце поза темнозелену стіну бору. Наблизився вечір. Змучення уперто пригадувало про останні недоспани ночі. Повіки тяжіли неймовірно, очі немов налиті оливом, заплющувалися самі. Ніхто не думав про їжу, всі мріяли про, хоча б коротенький, сон.

Ніч з 11-го на 12-те серпня була хмарна й холодна. Після спекітливого дня цей холод пронизував до кости. Хмарні також були думки командира розвідувального дивізіону, майора Реммера, та його підвладних, командирів поодиноких сотень і чот. Наказ виконано, щільно зімкнуто перстень довкола оточеного ворога. Але чи вдасться видержати, коли ворог почне наступ, коли в розпаді буде всіма силами старатися прорвати цей перстень?

Розвідувальний дивізіон став цією “затичкою”, що закоркувала пляшку з оточеним ворогом. Амуніція кінчалася. На поповнення годі рахувати. Чи буде чим, чи стане сил, щоб протиставитися наступам до від чаю доведеного ворога?

Ніч була темна, тривожна.

Скрізь розставлено застави та густо перетикано їх кулеметними гніздами. Наче марева з казки, стояли з націленими жерлами своїх гармат важкі “Горнети”. У прорізах їхніх сталевих щитів бистрі очі пронизували нічну темряву. Вздовж цілої лінії чуйні стійкові вдивлялися в чорну смугу лісу на тлі яснішого неба. Хвилинами здавалося їм, що бачили якісь підохрілі рухи, якісні блиски світла, що кожної хвилини ворог почне наступати.

Все ще не вмовкали ворожі гранатомети, все ще їхній вогонь нагадував про минулі години, приневолю-

вав до більшої чуйності, не давав заснути і діяв на нерви.

Ромко приліг на мокрій від вечірньої роси землі, зараз же біля входу до землянки, в якій примістився командний пункт дивізіону. Мав лише одне бажання — заснути.

Раптом крізь сон почув монотонний, щораз голосніший гул літакових моторів: летіли просто на становища дивізіону. Слабе за дня, аж ніби анемічне, вороже літунство з приходом ночі висилало своїх "соколів" на шматяно-диктових двокрильних "кукурудзяніках" бомбити німецькі становища.

Ромко насторожив слух. Може перелетять? Та ні. Бліснула одна, друга, а потім незчисленна кількість ракет на легкопадах. Повільно, спокійно пливуть у повітрі, освітлюючи фосфоровим блиском терен. Робиться ясніше, ніж удень, немов би кілька сонць засвітило нараз.

Заворушилась обслуга біля зенітних гармат. Затокотіли кулемети світляними кулями. Загавкали "четиридульні" двосантиметрові гарматки. Ригнули вогнем важкі "вісім кома вісім" по невидному ворогові. Мов собаки на припоні, залаяли поодинокі "двосантиметрівки". Миготять у повітрі розриви їхніх стрілень.

Мотори вщухли, чути лише шум їх осідного полету. Знижуються щораз нижче.

Зашуміли бомби. Впали на ліс, на луг і на дорогу. Загриміли вибухи, немов раптова громовиця. Цілий град бомб. Сипляться нові і щораз нові "порції". Літаки летять щораз нижче. Нові вибухи.

Зенітки не перестають працювати. Стріляють безперервно і досить цільно. Впав один десь біля ліска, освітлюючи кривавим блиском контури лісу, другий бухнув полум'ям у повітрі і, мов метеор, тягнучи за собою смугу диму й вогню, полетів стрімголов до землі.

Щораз то мовкнуть зенітки, поцілені ворожими

бомбами, щораз то нові "кукурудзяники" повторюють налєти. Скинувши запас бомб, прочісують терен своїми важкими односантиметровими кулеметами.

Ромко тулиться до мокрої землі, немов би хотів пірнути в неї. Так, це страх! Безумовно, це страх, що на нього в цьому моменті нема ради. Треба ждати, аж злетить на голову гора заліза й вибухової речовини, а він сам розлетиться внівець. Чує, як по спині лізуть "мурашки", як раптово цокотить зубами. "Доки, до чорта, він буде кружляти?" — товчиться в його мізку думка. "де б то сковатися?" — прошибає друга. Він встає і біжить у напрямку рова. Раптом осіліплоючий блиск і срашний гук зливається в одне враження. Подув повітря вдаряє в Ромка і він падає на землю.

У першій хвилині не знов, що сталося. Але новий свист привів його до свідомості, що знаходиться під безпосереднім бомбуванням. Піdnімається й одним скоком досягає рова і тут поринає, припавши судорожно до його дна.

Врешті затихли мотори, ще лише зенітки гаркотіли, мов роз'юшені собаки, навздогін напасникам. Усе це сталося із скорістю блискавки, після того знову настала тиша, переривана тріскотом вибухаючих кулеметних набоїв у двох "Горнетах", що горіли. Санітари знову мали повні руки праці.

За кілька годин повторився знову налєт, але цим разом не впало багато бомб, і зенітки не стріляли, щоб не зраджувати своїх становищ.

— Щось у цьому мусить бути, — крутив головою майор Реммер у командній землянці, звертаючися до прибулого з полку гавптмана Фішера, тепер адьютанта розвідувального дивізіону. — Без причини не літали б так над нами. На кожний випадок треба заповісти алярм на нашему відтинку. Покличте вістових!

Це був наказ унтерофіцерові Редерові, телефоністові при штабі дивізіону. За хвилину чотири віс-

тові, між ними Ромко, розбіглися по сотнях, несучи усний наказ командира. На коротко перед світанком переконалися всі, що прочуття командира було вірне.

Вночі прийшли авта з харчами, амуніцією, бензиною. Почувся притишений гамір. Вояки розбириали харчі, наповнювали ними проголодній шлунок. Висушені цілоденно спрагою уста жадібно пили каву, чай. Хапчиво наповнювали боклажки. Пильно зносили на становища амуніцію.

Бурхливий день почався навальним ворожим гранатометним вогнем. Сотні стояли у своїх становищах. Поміж ними танки й штурмові гармати, мов замаєні зеленню на Зелені свята хати, зводили важкі, довгі і короткі жерла. Кулемети були готові до пальби. Очі виглядали ворога, а руки стискали рушниці.

До гранатометного вогню долучилася за хвилину ворожа артилерія. Це вже не була хаотична безцільна стрілянина. Мабуть, ворог зрозумів, що саме це місце найлегше опанувати, і всією силою спробує тепер прорватися сюдою. Постановив зробити ще одне зусилля, щоб вибити нашу "затичку" із смертоносної пляшки.

При перших променях ранкового сонця ринули з лісу, що на обрії, непроглядні маси червоноармійців. Викотилися ворожі танки різних типів, переважно легкі "Т 40".

Крізь далековид, а то й голим оком можна було додглянути, як ішли помалу, втомленим кроком, байдужі, не звертаючи уваги на вогонь німецької важкої зброї, на град кулеметних куль, що виривали з їхніх рядів щораз то більше жертв. Короткоцівкові "Фердинанди" попросту розстрілювали одним поцілом їхні легкі танки "Т 40".

Але ворожа гураганна артилерійська громовиця робить своє. Повторюється вчорашній день. Щораз то більше на нашему пункті першої допомоги поранених, а по ровах убитих.

Настути більшевицьких частин заломлюються

ще раз, але прагнення видістatisя з цього замкненого кітла приневолює їх ще раз і ще раз поновлювати свою спробу.

Большевицька хвиля била з відчайним завзяттям в мур, здигнений розвідувальним дивізіоном. Гра йшла за високу ставку. Якщо вдасться проламати цей мур, дорога для оточених у кітлі частин буде вільна. Здавалося часом, що оборона не встоїться, що її зітре на порох ударом панцерних молотів ворожа наступальна сила. Але наказ був — видержати до кінця.

Майор Реммер змобілізував усіх, що були під рукою, і кидав у місця, де ворог підсувався найближче до становищ. Ромко ще від початку бою сік довгими чергами з кулемета. Нечув ніякого хвилювання, “бив” як на вправах, чуючи за собою grimання жерлів 15-сантиметрових “Горнетів”.

Раптом понад галас бою пронеслося протяжне, несамовите виття пікувальних “Штукасів”. Шуліками впали на наступаючі ворожі лави, а з-під їхніх піднітих угору крил висипався смертоносний вантаж бомб. Обрій закрили клуби пороху, диму й вогню, понад які вилітали вгору вирвані з корінням дерева, викидувані якоюсь неймовірною, надлюдською силою брили землі й каміння. Здавалося, що земля западається у безодню.

Перейшла перша хвиля бомбардування, за нею повторила ту саму операцію друга, третя, четверта. Наступ відбито.

Пізніше наступи повторилися знову. Не бракувало їм відваги ні розмаху. Однаке вони не були вже такі підготовлені й зорганізовані, як перший.

Це були самовбивчі наступи ворожих з'єднань, що в розpacі з криком бігли на становища дивізіону, густо кидали перед себе ручні гранати, заломлювалися у нищівному вогні зенітних, штурмових і танкових гармат та кулеметної зброї. На протязі кількох хвилин ці з'єднання переставали існувати, а крик

“Гурра!”, що мав додавати їм бадьорости в атаці, перемінювався у несамовитий зойк соток поранених і коняючих червоноармійців на передпіллі.

Аж під вечір помалу замовкли розжарені жерла гармат. Ще слабо відзвивалися короткі черги кулеметів. Наступило тимчасове відпруження. Оборона дивізіону виявилася незламною.

Пізно увечері, коли на землю ввали глибокі сутінки, розвідувальний дивізіон змінено. Заступив його курінь змоторизованої піхоти саксонської дивізії. “Розвідчики” відходили на заслужений відпочинок.

Серед лісу, поміж придорожніми кущами, далеко від селищ розташувався дивізіон на кількаденний відпочинок. Одна довга, проспана здоровим сном ніч дозволила забути про недавню втому. Після днів, сповнених нервової напруги, готовості до кожнохвилинної реакції, поготівля нервів і м'язів, прийшов спокій. Люди ходили помалу, уникали кожного непотрібного надмірного зусилля, раділи спокоєм довкілля.

І врешті вода. Стільки води, скільки хто хоче. Не лише до пиття, не лише на ощадне голення, не лише на промивання червоних від пороху очей, але навіть мити ноги, купатися, прати білизну.

Ромко надалі залишався при штабі, виконуючи тепер дві функції: перекладача й вістового. Як перекладач він не мав багато праці, бо всіх важливіших полонених чи перебіжчиків з Червоної армії відсилали до штабу дивізії, де перекладачем був його брат Євген.

Штаб і канцелярія дивізіону примістилася в одному з вантажних авт, що довгими рядами, замасковані гіллям дерев, стояли обабіч дороги. Вояки примістилися під своїми шатрами в чагарнику перед лісом.

Кінчився другий день відпочинку дивізіону. Непомітно наблизався вечір. Вогненно-червоне сонце заходило за густий ліс. Романа викликали до командира дивізіону майора Реммера. Роман спішився, бо треба було ще сьогодні увечері поспіти на машину.

що їхала до штабу дивізії. Хотів там відвідати брата. До штабу рідко коли їхала вантажна машина, а сьогодні відправляли кількох червоноармійців, що під час утечі відбилися від своїх частин і поодиноко блукали в лісах, поки не попали в руки німецьким частинам.

Починало смеркати. Ромко наблизався до вантажної машини, де приміщувався штаб. Мав ще йти не більше як сто метрів, як нагло, враз із близьким гудінням мотору, рвонули повітрям короткі черги бортових кулеметів, і одночасно роздалися оглушливі вибухи. Над головою з несамовитим ревом пролетіли в тій самій хвилині ворожі літаки, ховаючися за верховіття дерев. Усе тривало одну секунду.

Ромко почув, як щось раптом закололо його в боці. Пронизливий біль темною завісою заслонив йому очі. Від сильного тиску повітря Ромко впав на землю і знепритомнів. Прийшов до себе, аж як санітар перев'язував йому рану. Крізь імлу в очах бачив автомашини, що стояли в огні, а біля машини метушилися схвильовані люди. Бомби відламками потяли на шматки сталеві бляхи штабової машини і вбили там унтерофіцера Редера та командира дивізіону, майора Реммера.

Ромко знову знепритомнів.

XVI

До вікон била сніжна заметіль. Скажений вітер змішав куряву снігу, клубив нею в повітрі, гнав скісно до землі, насипав ніжні замети. Був мороз.

Ромко звівся на лікоть. Очі сонно блукали по стінах, спинилися на шибках вікна. Вихор гнув безлисті верхи дерев, олив'яні хмари сіяли густим снігом, сліпили очі білою яскравістю. Було тихо й тепло в кімнаті. Пахло йодоформом і медикаментами. Біліли рівні ряди ліжок. Незнайомі люди в білих халатах проходили нечутно коридором.

Врешті Ромко отрясся із своєї сонності. Яснішим став погляд очей, живішими думки.

Він уже повних чотири місяці в шпиталі. Довгий шмат часу. Чотири місяці спокійного лазаретного лікування зробило своє. Зі сну прокидувався мляво, знехотя. Як з похмілля. Десять глибоко на дні душі родилося радісне почуття, що все погане залишилося “там” на фронті, що це “там” далеке й нереальне.

Пораненого у правий бік чималим відламком бомби, чи якогось заліза з поторощених возів, його привезли до Львова, на двомісячне лікування. Скільки то він натерпівся під час транспортування, скільки болю зазнав, заки привезли його до цього шпиталю. Та це вже минуло. Лише час від часу різким болем нила в боці рана й пригадувала про дні терпіння.

Мов у нагороду за ці терпіння прийшла одного разу радісна несподіванка. Якось після двох тижнів перебування у шпиталі попсувалося у його залі світло. Покликали шпитального електрика. Ромко, знесилений недавно перебутою операцією, був щасли-

вий, що хоч на хвилину міг закрити очі. Біль дошкульно докучав у боці. Ралтом над головою до його вух долетів знайомий голос:

— Юську! Юзю!, що тебе болить? То я, Адась, не пізнаєш?

Роман помалу відкрив очі, наперед одне, а потім друге. Перша хвилина довжилася в безкінечність, а потім поволі, майже шепотом уста промовили:

— Мамо злата! Це ти справді? Справді живеш?..

У його голосі повно недовір'я і здивування, його рука непомітно торкається нахиленого над його ліжком Адася Круковського.

— А що ж ти думав? Живу. Важко воно, важко, але...

Почувши дотик Ромкової руки, Адась додав:

— Ти все той сам “невірний Тома”. Тебе й свята землиця не направить. Яким недовірчим Юсько був, таким і залишився!..

Після цього жартівливого привітання Ромко слабким голосом став засипати Адася питаннями. В його свідомості віджили пам'ятні дні, а цікавість розпирала його.

— Так, Юську — спроквола почав Адась. — Я й несподівався ще колись у житті побачити тебе, та й ще в таких обставинах, як ось тепер. Того вечора, коли ми так обидва, несподівано для нас, розконспірувалися, я мав дижур на своїм відділі міліції. Десь біля полудня, на дижурку прийшов наш зв'язковий і після виміни клички вручив мені пакет. При тому усно подав мені мою власну адресу. Я ні раз не здивувався, почувши від зв'язкового цю адресу. Від перших днів, коли ти прибув до мене, я мав тебе за одного із наших “закордонників”. Але не моє було діло розпитувати тебе, за чим і пошо ти приїхав. Скажу тобі, ми мали тоді щастя, і то неабияке! — Адась на хвилину замовк.

— Що сталося? Чому недоговорюєш? — нетерпеливо запитав Ромко.

— Та нічого такого, — зніяковівши, промовив Адась. — Але... Ця справа з моїм арештуванням не була зовсім правдива. Пам'ятаєш, я прислав тоді до тебе Серйожку? Мене взяли були на переслухання в справі Тадзя. Довідалися, що він мій знайомий... Ти розумієш, якого я мав страху за себе і за тебе! Тому я постановив “заграти варята” з тобою і вислав Серйожку, щоб тебе з моєї квартири виполошив. Це свій хлоп. Не йшлося тоді лише про нас двох, — ти розумієш...

Ромко посміхнувся і втомлено заплющив очі.

Адась попрощався. Від того дня навідувався до Ромка майже щодня. Спершу, коли ще працював електротехніком у шпиталі, кожну вільну хвилину проводив біля Романа. Пізніше вступив до української поліції і його відвідини стали коротшими, але не було дня, щоб не загостив до нього. Приносив неоціненні вістки про життя українців під новою займанчиною.

Це справді була нова займанчина. Політика німців супроти народів, звільнених з-під большевицького ярма, була цілком ясна. Щораз жахливіші вісті про національний гніт і економічну експлуатацію приходили з зайнятих німцями областей України. Але не зважаючи на те, низи українського населення Львова, з яких походив і Ромко і Адась, з невимовним захопленням слухали повідомлень “ОКВ” про нові перемоги німецької зброй на Сході. Там ішли завзяті бої і день у день німецькі збройні з'єднання посувалися все далі вглиб ворожої території.

Одночасно на сході німці стрінулися з труднощами, яких не передбачували й що на них не були як слід підготовані. Що далі фронт перекочувався на схід, то більші були труднощі з постачанням. Німецькі дивізії інколи робили п'ятдесяткілометрові марші за день по розлогих степах України, під час спеки і часто без води. Врешті прийшов листопад і небувало

рання та справді сувора цього року зима. Сильні морози збільшили число жертв незабезпеченості в зимовий одяг німецької армії. Втрати від морозу часом перевищували втрати в боях.

Перші познаки заламання німецьких збройних сил на сході Європи почалося в грудні, коли на здесятковані морозом німецькі армії, висунені далеко вперед, без достатнього постачання боєприпасами й харчами, вдалили свіжі большевицькі сибірські дивізії. У завзятих боях німці відступили з-під Москви, до якої на одному відтинку були всього у віддалі тридцять кілометрів. Також на півдні постала загроза поразки цілого південного фронту, коли частина німецьких армій опинилася в оточенні біля Таганрогу. Лише скорий і рішучий удар німецьких змоторизованих частин, стягнених з Донецького фронту, зміг відкинути назад большевицькі наступаючі частини. Всі пляновані німцями наступи, що мали на меті опанувати ще перед приходом зими важливі стратегічні осередки, заламалися, а большевицька контрофензива відкинула німецькі дивізії з-під Москви, Калініна й Скопіна на сотні кілометрів на захід.

Ті всі вістки тривожили Ромка, він не міг запокоїти себе. Рідко коли писав його брат Євген, що тепер десь там на сході переживав цю страшну зиму й ці завзяті бої.

Ромко ліниво ворухнувся на ліжку. Вже б час уставати, адже незадовго ранішня візита, а до того він сьогодні йде на свій перший "вихід" і то в гостину до Адася. Адже сьогодні український Свят-вечір.

Прикро стало на душі в Ромка, коли згадав про це велике родинне свято. Куди ділася його рідня, де це радісне і таке нетерпеливе очікування першої вечірньої зірки? Навіть його "кохана Неля" виходила саме по святах заміж за якогось там "добродія". Цю вістку приніс Адась, що службово їздив до Перемишля, і на прохання Романа навідався до панства Сухоцьких. Дістав листа й від Нелі, що в обширних

словах хотіла вияснити йому цей свій крок. Це був для нього все таки болючий удар.

Ромко прокинувся з своїх думок. Знову щось заняло біля серця. Та що ж? Долі конем не об'їдеш. Треба життя сприймати таким, як воно є" — пригадав собі Нелині слова і рвучко встав з ліжка. Був уже найвищий час, бо медсестра принесла сніданок, а він, як один із виздоровців, повинен був помагати при розношуванні серед важко поранених.

Час від раннього лікарського обходу до обіду минув швидко і Ромко вже біля другої пополудні був готовий до виходу. Відпустку випросив на двадцять чотири години, кажучи, що йде до своїх рідних. Труднощів ніхто йому з цього приводу не робив, всі знали, що він у своєму родинному місті. Одягнувшись у новісенький, тількищо виданий, однострій, купив у шпитальній кантині дві пляшки "цьмагуні" і вийшов на вулицю.

Надворі було морозно. Сильний вітер засипував очі гострим, мов колючки, снігом. Мороз щипав кінчики вух, носа, наливав рум'янцем щоки. Ромко жваво проходив засипаним снігом пішоходом, хоч у голові чув шум і якісь дивні чорні цяточки мигтіли в очах. Він вже так давно не виходив надвір! Закурив цигарку і почув, що стало йому веселіше. Рідко кого стрічав на вулицях, хоч пора була обідня. Львов'яни поховалися від студені по домах. Навіть крикливи продавці цигарок та "чисьцібути" познікали. Вскочив прожогом у над'їджаючий трамвай і після півгодинної їзди був уже на місці.

Знайома Адасева "хавіра", мов старий дідуган з великою білою кучмою волосся на голові, стара, маленька хатина на передмісті Львова. Скільки споминів тиснулося Ромкові до голови на вид цієї хатини. Сьогодні мала йому заступити його втрачений дім. Мимоволі підпліла непрошенна слюза, що її змахнув рвучким рухом руки. Візьми себе в руки, адже ти якийсь вояк, — наказувала йому тверда думка.

Рішучим рухом відкрив фіртку і ввійшов на подвір'я.

Ще й не зробив кроку в сторону хатніх дверей, як вони враз відчинилися, і в них знову з'явилася постать старенької пані Круковської, Адасевої матері, підтримуваної під руку її ж одинаком.

— Христос раждається! — повагом привітався Роман, а непокірна сльоза знову з'явилася в кутках його очей.

— Славіте Його, моя ти дорога сирітко! — промовила пані Круковська і голос їй заломився.

— Мамо, та просіть уже нашого гостя в хату — промовив Адась. Бачив, що заноситься на добре таки шльохання, а таких “театральних сцен” він дуже не любив.

Зайшли в малу, чисту кімнату. Все тут дихало святочним настроєм, хоч видно було з першого погляду, що не в гаразді живеться власникам цієї хатини. Голод, нужда, брак гроша були частим гостем під цим дахом ще перед війною, а вже після “визволення” ця нужда загостила сюди таки на добре, головно від часу, коли Адася відправили з міліції. З приходом німців, коли Адася знову почав працювати, в хату знову вступив скромний достаток, але й це вже не змогло привернути здоров'я пані Круковській. Довгий, дошкульний, сухий кашель свідчив про те, що дні її життя вже пораховані і ще лише ліки, що їх всіма силами роздобував Адась, підтримували її життя.

Ромко роздягнувся й сів біля стола, застеленого білою скатертю. Пані Круковська лягла в ліжко, бо зворушення відібрало їй сили. Адась подавав заздалегідь приготовлену скромну святу вечерю.

— Що ж, Ромку, ти вже за тиждень махаєш знову на “Івана”? — заговорив Адась, розставляючи тарілки та полумиски на стілі.

— Доки ж будуть мене тут тримати? Повір, що з охотою йду назад, бо тут кожна дрібничка нагадує

мені якусь втрату, — відповів після деякої мовчанки Роман.

І знову запанувала в кімнаті тиша, переривана час від часу сухим кашлем пані Круковської.

— Ти, Юську — потішав Ромка Адась, — не хнюпи носа, а налий чарки, заллємо хробака та кинемо лихом об землю.

Випили по чарці, змовили “Отче наш” і засіли до столу. Адась піdnіс до ліжка тарілку з просфорою і пані Круковська обділила нею обох. Мовчки споживали дари Божі. Розмова не клейлася, панував якийсь святково-сумний настрій.

Раптом на дворі почувся скрип снігу під ногами, а за хвилину вечірнютишу перервала, трохи фальшиві, але голосна мелодія коляди “Бог предвічний”.

За хвилину в хату вкотилося, вже на підпитку, двох молодців. “Христос раждається!” — промовили оба вголос і почали навипередки вітатися з домашніми.

— Славіте Його! — відповіли Адась і Роман і запросили прибулих до столу.

Це були знайомі Ромка й Адася ще з дитячих років. Обидва були середнього росту, однолітки Романа. Один з них, Степан Новицький, був веселої вдачі, повнолицій, з задертим догори носом, і тому в гурті своєї братії звали його “кирпатим Стефком”. Другий веселою вдачею ще перевищав свого приятеля, а його мова зовсім не була схожа на українську, хоч він на кожному кроці підкреслював, що він українець. Прізвище його також не звучало по-українськи: це був Станислав Глов'як, званий загально “Сяхо Лепета”.

— То сі знає. І сівуха пірша кляса, не той наш бурачаний самогон і загриха клява, но і своя стара ферайна! От, хлопакі, вігілія, як у Шторка! — примовляв, затираючи руки й сідаючи за стіл, Сяхо Глов'як.

— Та ти, Лепета, маєш ферняк, що на милю

занюхав би, де можна добре похірити. Але тут, брате, свої хлопаки, і ти на вижерку не прийшов — заговорив Степан. — Витаскуй но баюрку і того мадярського бабачка, що маєш в кишенях.

Адась налив чарки горілкою і звернувся до гостей:

- А тепер вип'ємо!
- За що? За кого? — посипалися питання.
- Кожний за себе — відповів Адась.

— Ну, дай Боже витримати! — і одним ковтком вихилили чарки.

Почалася весела гутірка. Стефко й Сяxo “заливали собі хробака”, розказуючи при цьому різні придабашки. Ромко мусів оповідати про свої останні переживання.

— Юську, а ти знаєш, що наш Ясько Пацалиха, себто Іван Потіха, також десь там із швабами на фронті? — перервав Ромкове оповідання Стефко Но-вицький. — Недавно написав до мене з фронту. Він десь там на півдні, здається, чи не на Криму.

— Це можливе, там тепер ведуться затяжні бої біля Севастополя — відповів Роман. — Здається, й моя частина тепер там.

— Як же він попав до німецького війська? — здивувався Адась.

— Цілком просто — засміявся Стефко. — Як прийшли німці до Львова, то багато частин задержувалося коротко на постій у місті. Ясько Пацалиха, вештаючися по місті, побачив, як німота направляла авто. А ти знаєш, що він сам механік, і то добрій. Щось там їм порадив, показав і німаки взяли його з собою. Ти знаєш, як він страшенно хотів до війська.

— Йому було спішно, а я ще маю час. Як будуть брати наші, то я піду, але спішитися нема чого — знизав плечима Адась. — Зрештою служу при українській міліції, а це також щось варта.

- То рихтик, чловєку! Як своя ферайна буде

робити восько, тоді я також зіхерово фалюю по коромесло, а наразі спішитися нема чого — ддав Сяхо.

— Ти, Лепета, дай спокій своїй політиці, ліпше щось заколядуймо, — перебив Стефан і, прикро фальшуючи, затягнув коляду “Нова радість стала...”

Підхопило її три дужі молодечі голоси і слова старинної коляди попливли щирою молитвою до новонародженого Сина Божого:

“Даруй долю, верни волю
Нашій неньці Україні...”

Коли скінчили коляду, на мить запанувала в кімнаті тиша. На обличчях відбився святковий настрій. Ніхто першим якось не наважувався порушити його. Десь вилетіло з голови запаморочення алькоголем, і думки стали ясними, чіткими.

Ще довго плили звуки коляд цього Свят-вечора в домику на передмісті Львова. Ще довго Адась і його друзі думками линули в невідоме завтра. Вони готові були на ту найбільшу жертву для батьківщини, на яку стати людину. Підсвідомо, інтуїтивно відчували свою приналежність до народу, з якого вийшли. Бо це були ті, раніш погорджувані чужими, а часто також своїми, львівські “батярчуки”, що в їхніх жилах плила українська кров.

— Але-м сі розкрохмалив, — витираючи слозу з ока, промовив Сяхо Лепета.

XIII.

Велику гризоту мав Грицько Бугай з Соняшної вулиці у Львові. Йшлося про його прізвище. На перший погляд це справа ніби дрібна, незамітна. Але скільки то разів серце йому сповнювалося огірченням на власну долю. Тим більше, що, крім того смішного прізвища, був ще й безбатченком. Ровесники не кликали його інакше, як “Грицьо Бугай” —, а при

суперечках, або в гніві, каменем падали на нього ще й прозивання: “бенькарт гайдамацкі”, “найдух”.

Нераз прибігав з плачем до маленької кімнати в сутеринах великого, гамірливого будинку, що смердів брудом і гниллю, при вул. Соняшній ч. 28, де його мати була “сторожихою”. Мати, як уміла, потішала свого одинака-любимця. Вона може більше, ніж він, переживала цю кривду своєї дитини, до якої сама колись причинилася. На ціле життя залишилася їй у душі незагоєна рана, після того, як той, з ким вона снувала думки про спільне краще майбутнє, відійшов у пам'ятний листопад 1918 року, щоб більше не вернутися.

Роки минали. Грицько покінчив сім клас народньої школи. Спершу ходив до школи ім. князя Данила при вул. Жовківській, а останні класи покінчив у школі ім. М. Шашкевича. Мати нізащо не хотіла посилати його до польської державної школи, воліючи платити кілька злотих місячно, щоб її любимець був таким, як батько. Сама належала до Братства при церкві св. Миколая, і сором був би перед людьми, якщо б її одинак, виховуючися в чужому середовищі, відрікся від батьківської віри. Рідна Школа у великій мірі вплинула на те, що Грицько зрозумів, чому він залишився без батька. В душі він гордився тепер цим своїм незнанім, а такim дорогим, рідним батьком і нераз, коли зустрічали його насмішки від чужого шумовиння, він ловив пізніше цих “жлобів” поодинцем і бив з насолодою, приговорюючи при цьому:

— На! Це за моого батька, а це, щоб пам'ятав, як “гайдамака” б'є!

Одного разу при нагоді такої бійки він познайомився з Ясем Потіхою.

— Дай граби, морови-сь хлопак! — промовив до нього Потіха, простягаючи руку. Привіталися.

Гриць з цікавістю приглядався незнайомому. Потіха був низького росту і худощавий. Може був на

рік-два старший за нього. Мав сірі очі, якось дивно прижмурені, а в них таївся такий дивний блиск, що краще було не дивитися в них. Як це Гриць пізніше запримітив, Ясьо любив жартувати та часто сміятися, але робив це лише мімікою обличчя. Очі були все холодні. Усміх виглядав, як гримаса.

Відтоді Гриць заприязнівся з цим дивним юнаком. Минали роки. Гриць і Ясьо повиростали вже на парубків. Хоч як довго дружили, Грицько ніяк не міг довідатися про минуле свого широго приятеля. Знав, що Ясьо мав матір, що вдома в нього говорили по-польськи, хоч матір його кілька разів стрічав на Богослуженні в церкві св. Миколая. Про свого батька Ясьо не згадував. Говорили між собою по-польськи, хоча Ясьо кілька разів підкresлював, що він теж "русьин". Грицько, закінчивши школу, термінував у шевського майстра, де й згодом залишився працювати як челядник. Ясьо працював механіком в автогаражі при вул. Кохановського. Часто розмовляли на різні теми. Ясьо може найбільше цікавився історією України, що її в вільні хвилини будного дня або неділі прочитував йому Грицько.

Так прожили оба друзі до пам'ятних вересневих днів 1939 року. Без ентузіазму прийняли "визволення", принесене "старшим братом" зі сходу. Та не довелося їм разом пережити 22-місячну большевицьку окупацію. Восени 1940 року відбувся перший набір до Червоної армії, і тоді пішов також Грицько Бугай. Не уявляли собі раніш, яку зустріч, несподівану зустріч, зготовить їм доля незабаром.

XVII.

Зима з 1941-го на 1942-ий рік була чи не най-лютіша за останніх десять років. Дошкульно відчули її неприготовані до такої гострої зими німецькі армії на сході. Як марево, зависла над ними картина поразки Наполеона з-перед 130 років. Сотні, тисячі

людей гинули серед снігової заметілі від стужі, морозу. Далеко висунені німецькі дивізії опинилися в загрозливому положенні без постачання харчами й боєприпасами. Замерзала в холодильницих моторів вода. Стояли сотні, тисячі унерухомлених морозом танків, автомашин, гармат. Воліклися на захід відступаючі німецькі з'єднання. Щораз то шарпали їх новоприбулі з Сибіру добірні совєтські далекосхідні дивізії. Завзяті бої велися вздовж розтягнутого на дві тисячі кілометрів фронту на сході Європи. Як оточений тічнею злюющих собак ведмідь, відгризалися німецькі частини від несподіваних наскоків бульшевицьких з'єднань.

Не зважаючи на зручні маневри головної квартири командування німецьких армій, не вдалося запобігти на різних відтинках східного фронту трагічним ситуаціям. Така трагічна ситуація постала теж на південному відтинку східного фронту в половині грудня 1941 року між Харковом та Озівським морем, на так званому Донецькому фронті. Вже тоді почали загострюватися відносини між так званим "вермахтівським ОКВ" та проводом німецької НСДАП Гітлера. Есесівські фронтові дивізії під командуванням головного шефа СС-ів Гайнріха Гімлера нехтували наказами ОКВ та провадили свої бойові дії цілком самостійно.

Дивізії СС тоді знаходилися в районі Таганрогу. Головнокомандувач південним фронтом, фельдмаршал фон Рундштедт мусів був якраз віддати деяку частину своїх панцерних та важких артилерійських з'єднань на допомогу загроженому середущому відтинкові фельдмаршала фон Бока, тому противився скорому ударові на Ростів без належної підготови та без впорядкування в першу чергу своєї, здекомплектованої відходом згаданих з'єднань, південної армійської групи. Іншого погляду було командування трьох есесівських дивізій, що форсовним маршем та несподіваним ударом наприкінці грудня 1941 року зай-

няли місто Ростів. Та тут натрапили вони на несподівано рішучий відпірsovетських частин, що після кількаденного завзятого бою відбили Ростів і загрожували цим дивізіям повним знищеннем. З допомогою вирушив тоді з деякою частиною своїх панцерних з'єднань генерал фон Кляйст і тим самим ославив так званий Донецький фронт. Цим скористалосяsovetske командування і повело рішучі удари на цьому донецькому відтинку. Зав'язалися завзяті затяжні бої серед невідрядних атмосферичних умов на розлогих, завіяних снігом стежах донецького фронту.

Віяв вітер, шугав хвилями сипкий сніг, дрібний як борошно, здіймався білою пеленою і лягав хвилястими заметами. Потім знову підхоплював його вихор, хватав несподівано, перекидував з місця на місце і зносив у низ, де білою смugoю позначувалася замерзла річка Донець. Закутана кригою, засипана снігом, вона тяглася в далечінь, як біла долина.

Розлогою сніговою пустелею йшли люди. Йшли на схід, підставляючи обличчя під удари вітру. Ноги грузли в сипкому снігу, але вони вперто брели далі, аж поки не вийшли над берег річки. Пролунала команда, заворушилися жвавіше люди, розсипуючися вздовж берега. Загули позаду мотори повзів, що саме наблизялися. Задзвініла сталь гусениць.

З півночі дув вітер і вривчасто свистів у засипуваному снігом сухому бадиллі бур'янів. Щось чорніло вдалині на високому протилежному березі. Може це ворожі становища? Тут з боку з-ліва і з-права, за засніженими горбками, прилягли свої. Може за хвилину холодне повітря загримить громом пострілів, застогне земля, злетять вгору чорні фонтани вириваних брил, зацокотять кулемети, політтесь кров. Тимчасом спокій. Лише вітер безперервно мете сухим снігом та виє вовчими голосами.

— Но, кров би тебе залляла, хіба члов'єка шляк тут трафить, — з пересердям, сплюнувши на бік, голосно сказав Іван Потіха, кладучи на засніжену

землю свого кулемета та завзято забиваючи “по-фірманськи” руки.

— Дай спокій, не клени, бо й так нічого з цього не вийде. Добре, що така заметіль, то “Іван” не рішиться на якусь поважнішу акцію — успокоював Яся Грицько Бугай.

Оба тепер служили в одній німецькій піхотній дивізії на східному фронті. Іван Потіха, з приходом німців до Львова, пішов добровільно до німецького війська. Деякий час був при таборі, куди його приділив сотенний оберльйтнант Ганс Оберлендер. Це йому помог Ясьо при направі його “фольксвагену”. Помалу під час довгих маршів на схід, у важких боях, Ясьо зжився з новим довкіллям та був ним задоволений. З часом одержав німецький мундир, западливо вивчив зброю, а то й ходив при постоях на муштру так, що за кілька місяців став уже справжнім вояком. Хоч яка нелегка вояцька служба, але Ясьо полюбив її. Його весела вдача з'єднувала йому друзів. “Йоган Потіка”, як німці звали Яся, почувався між ними не погано, хоча ще не зовсім добре володів німецькою мовою.

Пошану й респект здобув собі Ясьо Потіха серед німців біля Знам'янки влітку 1941 року, коли віз автом свого тодішнього зверхника оберльйтнанта Ганса Оберлендера і врятував його пораненого від неминутої смерти, або від большевицького полону, що тоді був рівнозначним із смертю. Він радо оповідав про те Грицеві Бугаєві та з гордістю показував на груди, де на вилинялій уніформі пишалася червоно-чорно-біла стъожка Залізного хреста другої кляси.

Новий командир сотні, льойтнант Фрідріх Шольц, був з тих людей, що для них війна давно вже стала звичною справою. Сам гамбуржець, енергійний, наполегливий, жив тільки війною. І може тому, що це був старий фронтовик, хоч молодий віком, може тому, що розумів, що кожний фронтовик щодня зустрічається віч-на-віч зі смертю та пізнає справжню

ціну життя, він особливо любив тих, що вміли виявiti свiй змисл товариськостi супроти своїх дружiв на передовiй лiнiї. До таких в першу чергу зачислював "Йогана Потiку", та ставив як приклад iншим.

Кiльканадцять днiв пiзнiше в одному бою взято в полон нову партiю червоноармiйцiв i мiж ними Ясьо Потiха, що виконував час до часу функцiю пerekладачa, пiзнав свого щирого приятеля Грицька Бугая. На його прохання, щоб Грицька залишено при сотнi, льойтнант Шольц радо погодився.

Вiд того часу Ясьо й Грицько дiлили долю i нe долю у фронтовiй частинi одного полку пiхотної дивiзii. Були в першому куренi, другої сотнi: Ясьо при командирi сотнi за водiя авта, а Грицько при сотеннi кухнi.

Велика радiсть i одушевлення огорнули їх, коли в перших же днях пiсля цeї нeзвичайної зустрiчi, pереходили пiд бомбами ворожих лiтакiв легендами оповиту рiку Днiпро-Славуту. Не могли налюбуватися цiєю грiзною i величною украiнською рiкою. Шkoda, що так скоро i "з душею в п'ятax" проходили її почерез хиткий pontonний мiст бiля Кременчука. Пiзнiше прийшло до завзятих боiв biля Кобеляк на Лiвобережжi, де їхня друга сотня зазнала чималих втрат. Кiлькатижневий вiдпочинок у другiй лiнiї хоч трохи направив настрiй в сотнi; але поповнень не було. Щe до того настала осiнь, а з нею скiнчилася соняшна погода, що тривала до цього часу. Йшли дощi, порозмокалися дороги, повнi вибоiв, болота, та калюж.

Уже в бою пiд Лозовою Ясьо та Грицько брали участь як кулеметники третьої чети своєї сотнi. Іхнiм ройовим був молоденський унтерофiцер Карль Цвайг, що так само, як i сотеннiй, льойтнант Шольц, високо цiнив своїх нових "rekрутiв". Насправдi вони обa рекрутами вже не були. Мали вiйськовi книжки, розпiзнавальнi залizni марки на грудях, отриму-

вали платню, як кожний вояк. Їхній запасний курінь стояв десь поблизу Гамбурга в Німеччині, де й рекрутувався їхній полк. Змушені не дуже то скорим та недостатнім поповнюванням здекомплетованих бойових частин, поодинокі командири радо приймали у свої ряди принародних добровольців, здебільша пе-ребіжників червоноармійців, і пізніше їх, на бажання, оформлювали нарівні з німецькими вояками. Згодом з цих принародних вояків формовано так звані "ост-батальйони". Але дехто залишився при своїх перших частинах до кінця війни й ділив з ними долю й недолю аж до упадку "великонімецького Райху". Багато полягло на полі слави в кривавих боях на довжелезному східному фронті.

Ясьо і Грицько вже два місяці ділили вояцькі злидні фронтового вояка. Після осінньої слоти наступила рання й сурова зима. Офензива, що розпочалася в перших днях німецько-большевицької війни, продовжувалася. Не помагала щораз більша завзятість червоноармійських груп із самовбивчих з'єднань, що до останнього набою держалися на своїх, заздалегідь на загладу призначених, позиціях. Для таких справді пощади не було. Розлючені німці, здобувши такі становища, до тла винищували зацілілих оборонців.

В перших початках грудня 1941 р. дивізія зайняла становища на південь від Ізюму, вздовж Дінця. Перші її авангардні частини дійшли до річки вранці 12-го грудня. Між ними й сотня льотнанта Шольца, де були Іван Потіха та Григорій Бугай.

— Здається, над цією калабанею задержимося на довше — сказав Ясьо і ще з більшим завзяттям почав вибивати зашпори з рук.

Заметушилися в сніжній заметлі люди. Розбіглися вістові, старшини видавали накази і за хвилину задзвеніли лопати та кайла об замерзлу землю. Коли, десь біля полуночі, снігова хуртовина вщухла, вздовж правого берега річки чорніли вже на білому снігу великі чорні ями для бункерів, схорониш і скоростріль-

них становищ, від яких, як чорне павутиння, розбігалися в обі протилежні сторони стрілецькі рови. Коли розпогодилося, здвоїлася праця при укріплюванні становищ. Зважено дерево на будову бункерів. Гуділи мотори тяглових машин, везучи боєприпаси, харчі. Заїздили з грюкотом сталевих гусениць на зимові оборонні становища величезні танки, маскуючися великими кучугурами снігу.

Вдень і вночі виходили почесні замерзлий Донець бойові патрулі і ударні групи, шукаючи на передпіллі ворога. Часто роботу при укріпленнях переривала густа артилерійська пальба, що змушувала людей шукати сховку в недокінчених бойових становищах. Та це аж ніяк не переривало запопадливої праці при будові укріплень, а може ще лише додавало охоти.

Сотня лейтенанта Шольца окопалася над самим берегом, що прямовисно спадав до ріки. Становища були викопані на скраю обриву і з них можна було бачити лише противінний бік річки, що за ним тягнувся розлогий степ. На ліво, по німецькому боці буванив ліс, по большевицькому — місцевість підносилася легенько підгору. На право — гострий скрут річки, що його боронили дві сотні другого куреня. Перший курінь, де й була сотня Шольца, розтягнувся наліво, межуючи з іншими куренями дивізії.

Якось перед самим латинським Різдвом 1941 р. до сотні Шольца прийшов наказ вислати бойову стежу в передпілля числом біля двадцяти людей. Сотенний запорядив набір добровольців на цю стежу, визначуючи її командиром, чотового з другої сотні лейтенанта Еміля Новака, а його заступником унтерофіцера Карла Цвайга. Іван Потіха та Григорій Бугай зголосилися першими добровольцями.

Ясьо й Грицько випозичили собі з сотенної збройні російські автомати так звані “фінки”, що ними володіли чудово, а зокрема Гриць; у Червоній армії він був саме автоматником, а за час перебування з

Ясем, навчив і його володіти цією зручною зброєю.

Виrushili в дорогу, негайно після того, як землю сповив сумерк. Була легка метелиця. Це сприяло їхній виправі. Річку перейшли по солом'яних матах, які що кілька кроків ставляли перед собою. Розтягнулися в довгий ряд, щоб надто не обтяжувати замерзлу поверхню річки. Кожний був легко одягнений і ніс чималий запас амуніції для ручної зброї та по кілька ручних гранат у хлібнику й за поясом. Поверх плащів мали білі халати, а шоломи заздалегідь помалювали білою фарбою.

Перейшли річку й рушили в дальшу дорогу голим степом, що легко підносився вгору. Метелиця, що супроводила їх при переході річки, тепер щораз більше змагалася, щоб незабаром перемінитися в справжню хуртовину і замінити ввесь терен в одне море снігу.

В одному місці стежа задержалася. Вояки зблилися докути. Стараючися перекричати виття вітру, унтерофіцер Цвайг запитався командира стежі, чи не краще було б завернути. Відповідь була відмовна. Наша стежка, — кричав командир у відповідь, — має за завдання пройти вглиб ворожої території аж до місцевости, що на мапі віддалена від наших становищ яких 10 кілометрів. Досі ні одна стежка на цьому відтинку не заходила на таку віддаль. Ми мусимо дійти до цілі — такий наказ.

Стежка рушила далі. Попереду йшов провідник стежі та двох вояків, які щораз то змінювалися, тому що першому найтрудніше було бродити в снігу.

По якомусь часі хуртовина перемінилася у справжній гураган. Діялося щось несамовите. Вітер зривав сніг з величезних просторів і підіймав його кудись високо вгору, а вояки втомлені, осліплені йшли по голій, замерзлій землі, ховзалися, падали. Не можна було зробити ні одного певного кроку. За кілька хвилин гураган кидав їм на голови всю ту масу снігу, що нею крутив був у повітрі, часами присипав їх

по саму шию цією сипкою, рухливою масою. Задержувалися й відпочивали. Потім повільно крок за кроком ішли далі.

Гураган немов би завзявся не допустити їх до іхньої мети. То знову нагло починав пхати їх з-заду, ніби помагаючи їм у поході. Із свистом і хіхотом штовхав їх сильно, сильніше, щораз сильніше, щоб потім в одну мить ущухнути. Тоді вояки, не сподіваючися цієї зміни, падали назадгузь у сніг. Так на кільканадцять секунд він причаювався, а коли вони підіймалися, щоб іти вперед, він одним наглим ударом з-переду примушував їх затримуватися. По хвилині, нахиляючись допереду, пробували йти далі і широко розмахували руками, щоб зберегти рівновагу. Виглядало, ніби плавали у великому, білому вирі. Тоді вихор мчав угору, і вони знову падали на землю, облиті потом, ледве переводячи віддих. Сідали в снігу. Вихор гуляв угорі. Вдавав, ніби не звертає на них уваги, ніби тільки грається, співає, посвистує, сміється, злегенька повіває та ганяється за сніжинками.

Вояки підіймалися з землі. І тоді вихор знову попадав у шал. Лютий, холодний, немилосердний. Перші удари спрямовував їм в очі. Бив цілою навалою снігу. Вояки похиляли голови. Скажений, лютий, збирав увесь сніг з кілометрового простору і кидав їм на голови. Оглушував їх і осліплював. Захлиствалися дрібним, зимним, гострим сніговим пухом...

Напотемки віднаходили одні одних і, щораз западаючися по груди в снігу, сходили вниз лагідним узгір'ям. Вихор знову замовк: ця тиша була зловісна. Не помилилися. Невідомо звідки цей удар впав: кількасот тонн снігу впало на голови вояків. Не було часу навіть прилягти. Знову другий удар. Знову гори снігу валилися на них. І знову наступав сильний подув і знову удар!.. І так раз за разом, удар за ударом.

Ясьо йшов на самому кінці цього томливого походу. Йшов із приплющеними очима, час від часу

роздмурюючи їх, щоб побачити свого попередника, Грицька. Голову схилив донизу, на грудях теліпалася перевішена на ший "фінка", руками вимахував, мов крилами. Ішов хитким кроком, падав, як кожний, сховався, тонув у сніжних заметах, але таки просувався вперед, використовуючи кожну нагоду, щоб зробити хоч кільканадцять кроків. Що якийсь час задержувався, щоб набрати віддиху. А потім знову йшов.

Як довго йшли, того Ясьо не запримітив. Піт лився струмочками з-під шолома по обличчі. Від пронизливого, морозного вітру обличчя пашіло вогнем. Забули про всяку обережність. Чи блукали? Вже кілька разів лейтенант Новак міняв напрямок маршу. Повинні бути вже давно на місці.

Нарешті ввійшли в якийсь ліс. Видно, що провідник стежі віднайшов правильний напрямок, бо вояки жваво рушили вперед. Тепер можна було йти скоріше. Та недовго, бо ліс скінчився і знову ошалілив гураган снігу вдарив по вояках. Не йшли, а просто продиралися. Вітер гудів, стогнав, завивав, свистав, реготав. Рвав на них білі маскувальні халати. Кидав перед ними шарами снігу, мов білою великою скатертю.

Аж як темінь ночі почала набирати сірої барви, враз забоввані перед ними обриси якоєсь довжелезні будівлі. Ще декілька кроків і стежа опинилася перед великим колгоспним амбаром, що їх стільки по всій Україні. Увесь засипаний снігом, стояв впоперек їхньої дороги.

Розділилися на дві частини, шукаючи входу до середини. Половина стежі, де були Ясьо й Грицько, підійшла попід стіною шопи до її рогу. За рогом знову зустріла їх хвиля снігу й вихру. Схиливши, підлізли під величезні двері амбару. Хвилину надслухували, а потім унтерофіцер Цвайг шарпнув відстаючі дошки брами. Спорожнявіле дерево легко подалося. Надслухували: нічого, лише свист вітру. По одному вповзли досередини. Було затишно, приемно. По хви-

лині надійшла друга половина, що обійшла була амбар довкола. Люди з полегшею відітхнули. Були щасливі, що знайшли затишне місце. Хтось блиснув лямпочною, але суворий голос командира стежі привів усіх до порядку.

Перешукали цілий амбар, повен збіжжя та соломи. Визначивши стійкових, командир стежі наказав решті вояків відпочивати. Високо вгорі, на величезній купі вимолоченої соломи, в мокрім одязі полягали щільно один біля одного. Стійкові, що години мали змінюватися. На Яся й Грицька припала стійка аж коло полуночі, тож зарившися глибоко в солому, поснули, як забиті. Те саме зробили інші. Надворі почало світати. Снігова метелиця помалу вщухала.

Сильне, настирливе шарпання за плече збудило Яся зі сну. Встав, поправив на собі виряд, зарядив автомата. Збудив Грицька.

— Вставай, наша черга! — сказав і зсунувся по соломі вниз. Біля дверей сторожив стійковий. Ясьо змінив його. В амбарі панував присмерк. Крізь щілини поміж дошками пробліскувало денне світло. Надворі було тихо. На сніжному полі іскрилося сонце. Десь не дуже далеко почувся гамір і гудіння моторів. Ясьо надслухував.

— “Іван комт” — сказав попередній стійковий. — можеш побачити, он там драбина, а тут далековид, — додав, видряпуючися на леговище. За хвилину надійшов ще сонний Грицько.

Ясьо виліз по драбині під дах, де поміж дошками був малий отвір. Притулив обличчя до щілини й побачив ген далеко перед собою обриси завіяних снігом будинків, поміж якими навіть голим оком можна було розпізнати чорні цяточки людей. Звідси нісся гул моторів та лоскіт сталевих гусениць по замерзлій землі. Видно, що під фронт під'їджали свіжі частини.

— Вас гібст ноєс? — почулося знизу. Це ляй-

тенант Новак прокинувся і зсунувся з леговища. Інші вояки теж проснулися.

Ясьо зліз з драбини, а його місце зайняв лейтенант Новак.

— Йоган! Аллес фертіг махен! Поготівля! “Іван” комт! — почувся з драбини голос Новака, і сам він почав скоро злізти вниз.

Від сторони недалекої місцевості наближалося до амбару троє саней. На кожних санях по двох солдатів. Видно, що іхали сюди за чимсь. Лейтенант Новак наказав добре заховатися в соломі й хіба в крайньому випадку вживати вогнепальної зброї. Покищо сидіти тихо.

Всі скрилися глибоко в соломі, але так, щоб бачити браму, звідки надходила небезпека. Жвавіше забилася кров у жилах, притишеним став віддих, лише серце почало стукотіти голосніше. Ясьо і Грицько залізли глибоко в солому і поробили й собі отвори для обсервації. Мовчки лежали з готовими до стрілу “фінками”.

По якомусь часі почулося кінське форкання та приглушений цокіт копит, а потім голосне: “П-р-р-р, а гов!.. — вашу мать! Ванька! Гріша! Іді дверь открай!”

Зашаруділи лопати, що ними хтось відгребував засипані снігом двері.

Ярке денне світло вдерлося крізь навстіж відкриту браму і залило середину амбару. Двадцять пар очей з-під куп соломи напружені слідкували за рухами шести постатей, одягнених в сірі шинелі. Ті не відчували на собі цих поглядів і вели себе зовсім свободно. І тут сталося щось неймовірне. Один з солдатів, видно старший, заговорив:

— Міша, Ванька, давай солому на сані, а ми з Грішою здесь побалуємося. Нет Наташа? — Тут він скопив одного з двох солдатів, що стояли біля нього за руку і сильно притяг до себе.

Ясьо й Грицько із свого сховку не могли бачити,

що далі діялося, бо ціла сцена відбувалася саме біля тієї купи соломи, за якою вони обидва лежали. Але з уриваних слів большевицьких солдатів, серед яких відрізнялися два жіночі голоси, вони доглупалися всього.

Двадцять захованих глибоко в соломі постатей затримало в собі віддих, ждучи кінця цієї забави доблесних воїнів Червоної армії. Хвилини тягнулися, як вічність, а в думках у тієї двадцятки було одне бажання, щоб врешті цьому був кінець.

Врешті почувся голос старшого:

— Ану ребята давольно, надо работать.

За хвилину чотири постаті почали прихапцем виносити оберемки соломи і скидати їх на сани. Дві жінки — солдатки довго ще вовтузилися на соломі, приводячи до порядку свій одяг. Час-від-часу у їхню сторону падали сороміцькі вигуки й насмішки. Врешті сани були наладовані і солдати з вигуками та сміхами від'їхали, лишаючи двері амбару незапертими.

Ще хвилину панувала в середині амбарутиша. Її перервав ляйтєнант Новак, вилізаючи з своєї криївки. Не вспів він і до половини тіла висунутися з соломи, як з надвору знову почувся тупіт кінських копит і людські голоси. З проклонами, сміхами й лайкою знову прибула нова партія. Кількох солдатів увійшло до амбору, а завваживши в соломі ляйтєнанта Новака, подумали, що це хтось із попередньої команди, і один з них крикнув:

— Что ты апаздал?..

Нагло станули, як укопані, коли з усіх усюдів з-під куп соломи повилазили німецькі вояки з націленими, готовими до стрілу рушницями.

— Генде гох! — голосно крикнув ляйтєнант Новак, підходячи до передніх червоноармійців і дав наказ своїм воякам вибігти на двір, щоб захопити решту. І тут саме почалося. Хтось із червоноармійців з піднесеними руками крикнув “Германци!” і заки Ясьо й Грицько, що разом з ляйтєнантом вискочили були

із своєї криївки, мали змогу вибігти надвір, звідти посипався на них дощ пострілів із машинових пістолів. Вони відповіли одночасно із своїх "фінок" і про-жогом вискочили надвір. Не рахували, скільки було червоноармійців. Вся їхня увага зосередилася на тому, щоб захопити двоє-троє саней, бо ж іншої ради не було, щоб вискочити із цієї матні, в яку тепер попали. Напевно так думала більшість вояків їхньої стежі, бо до них долучилося ще кількох, а унтер-офіцер Цвайг першим доскочив до саней і, заки візник зоріентувався, короткою чергою машинової пістолі післав його на "гімелькомандо".

Це була велика група для заготівлі соломи, бо саней може було з два десятки. Вояки стежі без наказів, без зайвої метушні, наче б усіма заволоділа ця одна думка, вискочили на четверо крайніх саней, не забувши потягти з собою тих кількох червоноармійців, що першими увійшли до шопи. Рвонули наполовині пострілами коні, розбіглися у дві сторони сани з людьми, мов стадо птиць, нападене хижим яструбом. Стежа із своєю добиччю, під проводом лейтенанта Новака, щосили прямувала на північний захід, де в далині майорів ліс. Зате порожні сани, на яких сиділо по двох-трьох червоноармійців, розсипалися по степу, а їх наполовині пострілами коні мчали мов вихор, у сторону села.

Десь у половині дороги до лісу Ясьо, лежачи на дні саней поруч з Грицьком, побачив, як із села вискочило кількадесят верхівців та саней. Напевно погоня, — мигнуло йому в голові.

Коні гнали, мов навіжені. З-під копит летів густо замерзлий сніг. Легко пливли по замерзлому снігу сани. З коней бухала клубами пара, у вухах свистів вітер.

Врешті — спасений ліс. Легше відітхнули. Коні трохи сповільнили біг. Загомоніли на санях люди.

Іхали скраєм лісу, прямуючи тепер просто на захід. Десь у далині терен підносився легко вгору. Яке

ж було їхнє здивування, коли після півгодинної скорої їзди вийшли на верх цього узгір'я і побачили вдолині річку Донець, а за нею німецькі становища, звідки на їх вид почулися короткі черги кулеметів. Вистрілено умовлений знак — зелену ракету.

Ще якийсь час, і четверо наповнених вояками саней переїхали замерзлий Донець, минаючи здивованих стійкових. Ще того самого вечора стежка вернулася до своєї частини, все таки не виконавши свого завдання. За цілу ніч, як виявилося, вони пройшли всього-на-всього сім кілометрів. Із свідченъ полонених червоноармійців довідалися тільки, що цей відтинок фронту займають свіжі дивізії з глибини Свєтського Союзу. Тому й загоріла тепер праця вздовж лінії Дінця.

XVIII.

Найважливіша річ — вкопатися, втиснутися в надро землі якнайглибше, заритися під її святе, охоронне покриття, обложитися штучними й природними заборолами. Працювали з запалом, з посвятою без перерви, мов у гарячці. Богневі нащупування ворожої артилерії були короткі, спорадичні, але все ж дошкульні. З дверей, з дощок із долівки по порозбиваних, нечисленних у цих околицях хатах, з потошених бортів автомашин, а то й із скриньок від артилерійських набоїв будували примітивні леговища всередині глибоко в землю вкопаних бункерів. Пилка, сокира, лопата й кайло, ця дефензивна зброя вояка, — скоро змінили вигляд місцевости, робила її похожою на кертовиння. Постало підземне селище узброєних по зуби людей.

Метушня не вгавала навіть уночі. Свідомість, що незабаром “почнетися”, тяготіла на відділах. Приготовлялися сотні, курені, полки. Гармати, ешельовані побатарейно в терені й зручно масковані, грозили жерлами своїх дул, гранатомети були оточені стир-

тами амуніції. Дрімали по амуніційних долах гори гарматніх набоїв. Рушниці, автомати, ручні кулемети, особиста зброя вояка, — стояли в стоянках підземних бункерів, відпочивали, як театральні реквізити перед прем'єрою. І справді настрій був такий, як перед великим театральним видовищем.

У затишному місці, на дні якогось яру, поблизу головного санітарного пункту, притулився снігом припрущений, чималий цвинтар. Малі могилки замерзлої землі, під якою доволі плитко спали вічним сном поляглі. Дерев'яні хрестики із дощинок від амуніційних скринь, з написами чорною фарбою. На цих хрестиках тут і там коливаються під подувом вітру прострелені сталеві шоломи.

На землю падала ніч. У полках, куренях, сотнях, чотах вирушали на становище нічні подвоєні стійки. Вояки, визначені на стійкових, упорядковували свій виряд. Ясьо та Грицько також приготовлялися на цілонічну стійку. Вони тепер так подружили, що унтерофіцер Цвайг, їхній групенфюрер, не розлучав їх ніколи і висилав на стійку обох разом.

Ніч була морозна, місячна, якось не хотілося спати. Ясьо вдумливо споглядав у засніжену далечінь, що десь ген далеко зливалася з темносинім тлом небозводу. Світив місяць, тому й поле зору було добре.

— Грицьку, дзіська Свят-вечір у нас — якось мелянхолійно сказав Ясьо до Грицька, що сидів на амуніційній скриньці і покурював з рукава цигарку.

— Так — відповів Грицько і знову настала тиша. Але по хвилині Ясьо знову заговорив своїм львівським жаргоном:

— Йо, ѿ. Там десь вяра хлистає баюру, аж в макітрі карузеля крутиться, а ти, чловєку, крипіруй! Ти пригадуєш собі, Грицьку, як ти вчив мене по-українськи, як ми разом ходили колядувати? Ех! Нема то, як наше Різдво!

Замовк Ясьо. Не відзивався, зайнятий своїми думками, Грицько.

Ніч добігала кінця. Сірість світанку прислонювала сніжно біла імла над замерзлим Дінцем. Десять з просоння зацокотів кулемет. Далеко на півдні фронт гуркотів громовицю. Сусідня застава й собі раптово перерізала з кулемета сіро-олив'яну стіну мряки.

І раптом світанковий настрій сколихнула нагальна артилерійська сальва. Кількасот гармат й стільки ж гранатометів розпочали свій концерт. Повітря наповнилося оглушливим гуркотом і ревом. Свистіли, гули, вили стрільна. Вогненні блиски, яскраві вибухи щораз то наближувалися до німецьких становищ. Горіло небо, дрижала, стогнала земля. На довгий відтинок фронту над Дінцем летіла злива заліза. Большевики приготовляли наступ.

Ясьо й Грицько притулилися міцно до стіни становища.

Немов зайлі собаки набріхували німецькі двосантиметрівки, гrimіла артилерія. Скоростріли пороли повітря короткими, енергійними чергами. Червоні налимані світляні куль, витягувалися в довгі параболи — линули одні за одними, яснішали і гасли як метеори. Часто вгору вилітали червоні, зелені, білі ракети, щоб по хвилині засніти яскравістю кінцевого спалаху і згаснути.

Їдкий дим від поблизьких розривів наповнював окопи, де стояли Ясьо й Грицько. Відрухово, як на команду, присідали, коли раптовий вибух гранат виривав землю оподалік їхнього становища. Фуркотіли відламки заліза. Вже стільки разів були під ворожим вогнем і все однаково почували себе. Це не був тільки страх, що його кожний вояк відчуває в передовій лінії. Це було щось, що піддавало кожного з них дошкільний пробі видережливості на довіреному місці. Гураганний вогонь артилерії завжди спричинює певний убуток відпорності вояка, навіть такого, що готовий свідомо прийняти смерть, якщо б вона прий-

шла скоро. Важкий вогонь артилерії це щось більше, як смерть. Це повільне очідання смерти. Це атака на дух бійця, яка більше заломлює вояків, ніж інші, може й небезпечної. Примусова пасивність, з якою вояк приневолений спостерігати й переживати те, що перед його очима діється, будить в його голові панічні думки. Тоді вистане дрібнички, щоб найбільш загартовані в боях люди стали юрбою, яка шукає порятунку в панічній втечі. І навпаки, вистане в таку хвилину й малого підйому на дусі, вистане прикладу когось із авторитетних людей, і ті, що були хвилину тому боягузами, можуть стати в одну мить героями.

Саме в такому загрозливому стані психічної перенапруги застав Яся й Гриця їхній сотенний командир, лейтенант Шольц, що в товаристві невідлучного вістового проходив уздовж становищ своєї сотні, підкріпляючи на дусі своїх вояків.

— Ві гетс? — запитав обох, а по хвилині, наче б хотів розвіяти їхній страх, додав: — Нічого страшного! “Іван” вдарив на наші курені на правому крилі, переправляючися на наш бік річки. Там ідуть завзяті бої. Наш відтинок він хоче “придушити до землі”... Йоган! — звернувся Шольц до Яся — ти залишився тут, а він — при цьому вказав на Грицька, — хай піде по ручний кулемет.

Ясьо, із своїм характеристичним усміхом на обличці, з такими, як завжди, безвиразними очима, сказав не то до Грицька, не то до себе:

— Наш старий “клявий” хлоп...

— Ясю! ти підеш по машинку?

— Чому я? Адже він тобі казав!

— Казав мені, але йди ти! Я не можу... Маю якесь дивне прочуття... Піди, я прошу тебе.

Ясьо трохи з обуренням, а трохи із співчуттям відрубав йому:

— Чорт із твоїм прочуттям! Скажи краще, що

маєш страх... Але я й так піду, а ти вибий собі з твоєї "макітри" всякі про-чу-ття!

І не кажучи більше ні слова, Ясьо жваво поправцював лябірінтом добігових ровів у напрямку бункера, де був сотенний склад зброї.

На степ, на оборонні становища падали далі гарматні стрільна. Моторошно було слухати того живого болісного стогону землі, дихати раннім повітрям, в якому чути було запах смерти.

Ясьо саме добігав до бункера, як раптом зараз за ним почулися сильні вибухи. Скільки їх було, не зناє. Удар повітря кинув ним униз по ступенях із кругляків, і він тягарем свого тіла вдарив об двері бункера, де блідожовставим світлом блимала нафтова лямпа. Одночасно новий свист, відмінний від шуму вистрілених гранат, примусив його прожогом втиснутися в глиб бункера. Сильні вибухи вказували на те, що це вже не артилерійський вогонь, а бомблення з літаків. Ніби на підтвердження його здогадів ціла ескадра літаків пронизливим шумом пропелерів роздерла повітря. Хвиля бомблення пройшла. Ясьо встав, узяв кулемета й дві скриньки амуніції, перевісивши їх собі через плече. Вибіг з бункера в рів, наповнений їдким димом від розірваних бомб. Подорозі бачив розбиті бомбами становища, розвалені вибухами бункери, де вже вовтузилися вояки. Мертві людські тіла лежали безладно на дні рова.

Ще хвилину тому злість брала Яся на Грицька, а тепер сам він чогось став неспокійний, щось здавило йому віddих і він, не зважаючи на перешкоди, прискорив кроку. Якась сила штовхала його в сторону становища, де кілька хвилин тому залишив був Грицька.

Ще лише один закрут і... станув, мов у землю вкопаний. Щось ніби обухом вдарило його по голові, підкосило ноги. Сів безсилий на дно рова. Крик жаху й болю застяг йому в горлі.

-- Грицю! Грицьку! — крикнув врешті Ясьо проразливим голосом.

Смертельна блідість, очі в стовп, подертий на шматки мундир, кості ніг сторчати крізь пошарпану шкіру і — кров, кров... З протятих жил на шиї цівкою била ще кров. Ясьо приклякнув біля Грицька, безрадний, онімілій, нездібний дати йому поміч, що й так уже була б зайвою.

Опер голову об замерзлу стіну рова і завмер. Був смертельно втомлений, покинули його сили й думки, а серцем торгав невимовний біль.

— Так, як твій батько... — тихо шепнув Ясьо.

Десь далеко, в степу на сході за Дінцем, розбліс-ло з-поза обрію золотисте ранішнє сонце.

XIX.

Вирішна оfenзива німецьких армій під головним командуванням “самого” Гітлера повинна була початися ранньою весною 1942 р., але приготування до неї затяглися аж до літа. Плян кампанії був розроблений у подробицях в Головному штабі збройних сил, але залежав також і від подій на воєнному театрі північної Африки, де серед затяжних, переможних боїв просувалася на схід уздовж побережжя Середземного моря армія фельдмаршала Ромеля. Усі головніші й боєздатніші дивізії перекинено на східній фронт, що під цю пору вважався одним із найважливіших.

Як прелюдія до оfenзивних боїв на весну 1942 р. на сході Європи почався майже тритижневий бій за здобуття Севастополя; ця твердиня врешті впала 10-го червня 1942 р. Бій розпочався 20-го травня.

Цілий Кримський півострів були зайняли німецькі частини ще до листопада 1941 року, і ще лиш саме портове місто трималося та впродовж сімох місяців видержувало облогу німецьких і румунських дивізій. Севастопіль був твердим горіхом на німецькі

зуби. Замінений в редуту-бастіон, боронився завзято. Наїжений гостро бункерами, сковищами, протипанцерними гніздами, важкого колібуру гарматами та ще густішою мережею кулеметів, відбивав наступ за наступом.

Ще далеко до початку остаточного наступу на Севастопіль, в березні 1942 р., Ромко Терлецький, враз з іншими виздоровцями з запасного коша, прибув до своєї частини, що саме стояла в передовій лінії на одному відтинку севастопільського фронту. Приділено його до шостої сотні другого куреня мотопіхоти. Нові, незнайомі люди, з якими стрінувся там, погано вплинули на його настрій, і він почувався між ними зовсім самітнім.

Після кількох днів перебування у своїй новій частині Роман дістав вістку, що брат його Євген "впав на полі слави". Мала карточка з вимовним написом "Льойтнант Ойген Терлекі гат фюр Фюрер унд Фатерлянд ден Гельдентод гефунден" примусила його призадуматися над проблемою, чи доцільна його дальша участь у цій боротьбі по стороні німців. Він знов, що найбільшим ворогом українського народу є Москва, яка від трьох сот літ визискує, гнобить, винищує його. Але тепер, коли саме побачив, як німці поводилися з українським населенням на окупованій території України, гірко ставало в нього на душі, і він неоднократно ставив собі питання:

— Чи правильно зробив я, вдягнувши німецький однострій? — Чи не сором його носити тоді, коли ці союзники вішають його однодумців, як це він бачив, проїжджаючи крізь містечко Джанкой тут, на Криму?

Саме після того, що бачив там, хотів якнайскороше побачитися із своїм братом Євгеном, щоб той йому вияснив цю ворожу поведінку німців супроти українського населення.

Було це так: ешельон, що ним Роман їхав серед поповнення Саксонської панцерної дивізії, задержався вполуднє одного березневого дня на вузловій стан-

ції міста Джанкою. Разом з іншими вояками вийшов він з ешельону, щоб оглянути місто. Ешельон мав стояти в Джанкою два дні. Містечко, як багато інших на південних окраїнах України, було розлоге, з одноманітними партеровими будинками та широкими, здебільша небрукованими вулицями. Прямував до центру міста, де сподівався побачити може щось цікавіше.

І тут війна залишила свої сліди. Величезні вирви зяли в землі, і все навколо було пошарпане, пошматоване. Купи румовищ стояли вздовж головної вулиці біля станційних, на швидку руку побудованих, дерев'яних бараків. Попалені доми вищірювалися очима чорних вікон. Якісь дивно повикручувані залізобетонні конструкції простягали руки в небо, а серед них блукали нечисленні мешканці містечка. Якась старуха гребла ціпком в попелищі, що колись було її домом; там знову хлопчик і дівчинка з очима повними сліз вешталися поміж звалищами; старий дідуган простягував руку до прохожих вояків:

— Пан, дай цігарет!

Ромко похнюпив голову, не звертав уваги на все те. Він уже стільки бачив цього знищення, що воно не робило на нього ніякого враження. Раптом помітив гурт людей, що зібралися біля риштування, на якому висіли два трупи.

— Вішають уже — мигнула йому в голові думка, і він прискорив кроку. Підійшов ближче до гурту, що складався здебільша з цивільного населення, і цікаво почав приглядатися обличчям двох повішених. Щось пригадувало йому обличчя цього високого, темноволосого юнака, що висів з причепленою на ший дерев'яною табличкою, на якій виднів напис в російській мові: “Бандіт”.

Ромко просунувся ще ближче і почав читати оповіщення, прибите на стовпі риштування.

“Веген Цугегирігкайт цур Бандерабевегунг унд ОУН - Організаціон фом Штатсгеріхт дер Зіхерграйтс-

поліцай цум Тоде феруртайлте Персонен: 1) Стефан Лозинський, геборен 1915 ін Лемберг..."

Решту Роман не дочитав. Як живими побачив перед собою минулі роки у своєму дорогому Львові. Так ось де знайшов смерть той юнак, що був колись прикладом для нього і для інших таких, як він. Там, у святоюрському відділі товариства "Просвіта" при вул. Петра Скарги. І завіщо? А здавалося, що його мрії, його сподівання сповнилися, що вже розірвалися окови, якими впродовж століть скований був його народ! Роман пригадав собі слова свого колишнього начальника, майора Роммера:

— Вони, слов'яни, при маленьких удачах — великі оптимісти, і навпаки: при невдачах — великі пессимісти.

Ромко виїхав тоді з Джанкою з болем у серці та надією, що саме брат витлумачить йому ці складні питання. Ale якесь фатум зависло над ним, бо в кілька днів після приїзду частини прийшла вістка про смерть брата. Не розплачав ні не плакав, просто не міг уже. За всі ці пережиті дні, місяці, роки, повні розбитих, знівечених молодечих мрій, надій, сподівань, поривів, його душа покрилася грубою шкаравушею зневажлення й байдужості. Жив тепер не завтрашнім, а сьогоднішнім днем.

Те "сьогодні" було однакове, монотонне. Безконечно довгі марші, криваві бої, до крайнього напружених нерви, безсонні ночі, повні небезпечних несподіванок, з малими лиш передишками та короткими постями.

Інколи закрадалися йому до голови думки про своє особисте "завтра". Бувало це тоді, коли роздавали пошту. Відколи повернувся до своєї частини, не дістав ще ніякої відповіді на листа, що його вислав до Нелі. I хоча був свідомий того, що вона вийшла заміж, але все ще леліяв думку, що може це якесь непорозуміння, неправда. Тепер вже два місяці не одержував листа навіть від Адася. У Львові, важко

було йому погодитися з цією думкою, що Неля забула його. А тепер? Час робив своє. Старався не думати.

Це було одного дня на світанку, коли навіть невтишний від бойового гамору Севастопіль помітно притих, лиш час до часу здригаючися від рідких вибухів. Курінь, де був Роман, приділено від двох днів до піхотної румунської дивізії і він займав становище від східної сторони на підходах до Севастополя. Перед очима розгортається типовий для тутешньої місцевості напівгірський краєвид. Сотні зарилися глибоко в кам'яний ґрунт, підриваючися що якийсь час на алярм. Це було кінцеве поготівля перед вирішним наступом на твердині Севастополя.

Без угару росив дрібний дощ, поле сіріло, далекі гори, дерева, міські будівлі, кущі — все те розпливалося в ранній імлі, втрачаючи обриси. Минула ніч була неспокійна. Гармати різного калібрі та гарматометри не припиняли вогню. Вешталися по передпіллі, ніби прочуваючи близькість остаточного вирішного удару, ворожі патрулі, пробували вдертися в німецькі становища, викликуючи хаотичну стрілянину.

У далині майорів Севастопіль своїми кам'яними будівлями. Праворуч видно було піскуваті насипи гір, рідко покритих карлуватим лісом. Вони тягнулися далеко і щезали у бліdosинявій далечі. Ліворуч ішла смуга понурих скель, що губилася в розбурханих хвилях Чорного моря.

Ромко лежав у плиткому, на скору руку викопаному стрілецькому закопі, розтираючи закостенілі від нічного холоду стегна. Був одягнений легко, без плаща, на собі мав маскувальний однострій, що барвою зливався з довкіллям терену. Поруч з ним лежали по таких самих становищах десятки, сотні, а то й тисячі подібних йому. Уже другий день, другу ніч чекають на наказ до генерального наступу на укріплення фортеці.

— Коли ж врешті почнуть? — промайнула дум-

ка Ромкові в голові, і якби на потвердження його питанню долітає з правого боку, від Ромкового сусіда запит польською мовою:

— Кеди юж зачном, до наглей крві? Маш, запаль!

— Не знаю, — відповідає Ромко та простягає руку по подану цигарку. — Не спішися, знайдеться місце для нас усіх там, — при тому показав на небо. Говорять польською мовою, бо ж Ромків сусід це німець з Помор'я, Рольф Тавбе. Були в одному рої впродовж цих двох останніх місяців і здружилися.

Ніч уступала соняшному травневому дневі поволі, але неухильно. Виразнішими стали зариси недалекого узгір'я, де чорними цяточками видніли отвори-люки залізобетонних фортечних споруд. Маячіли руїни розвалених, розкішних колись дач і палат. Солідне й фахове бомбардування всіма технічними засобами нищення з повітря й землі замінило їх тепер узвалища, серед яких мов щурі крилися ворожі солдати. Легка імла оточувала руїни. Перші вистрелені над ранком на легкопадах ракети зеленого кольору, як чаюдійні лямпіони, завішенні в повітрі, повільно падали вниз і гасли. Звідусіль долітив сморід спаленини і сопух трупів, що розкладалися.

— Зараз почнуть? — Рольфі порушився неспокійно.

— Трудно сказати. — Ромко вигідніше ліг у своєму закопі. — Вогонь надто нерегулярний, щоб можна було щось викомбінувати.

— Волю одностайну канонаду без довших перерв, але і без особливого напруження. До такого вогню легко звикнути, навіть ліпше спиться, а коли замовкне, чоловік будиться.

— Що хто любить! Я таки волію якийсь затишний куточек, де можна б трішки відпочити. Може, Бог дасть, що щасливо й це перейдемо. Адже говорив сьогодні вночі оберляйтенант Кіршбавм, що це вже наш останній "айнзац", і що потім виїдемо на довший відпочинок.

— Він завжди так говорить, коли щось “гаряче” готується, — процідив злісно крізь зуби Рольфі. — А мені здається, що це справді мій останній “айнзаць”. Снилося мені, що я обдертий та неголений приїхав додому на відпустку. Здається, що замість мене прийде лист... “фюр фюрер унд фатерлянд”... — Рольф сплюнув на бік.

— Знаєш Рольфі, коли б мені перед війною хтось балакав був про якісь забобони, передчуття, я його висміяв би. Але тепер, на війні, я змінив свій погляд на це.

— Ти почав вірити в призначення? — тихо запитав Рольфі.

— І так і ні. Кожний вояк може оповісти багато незрозумілих історій, кожний був “на волосинку” від смерті. Але деякі випадки таки переходять всяку правдоподібність. Розказував мені, наприклад, один артилерист такий випадок: стояли десь там в Росії на вогневій позиції, вранці алярм; ціла батерія, три гармати розпочали на зміну сильний барабанний вогонь; стріляли безперервно якої пів години; нараз обслуга всіх трьох гармат почала втікати на всі сторони, ховаючися, хто де міг; навіть командири гармат скрилися; по якійсь мінуті ціла сальва гранат гrimнула в їх становище, лише дрантя полетіло з гармат та скриньок. Обійшлося тоді кількома раненими, що лежали впоблизу, і їх зачепили відламки розбитих гармат. Як пізніше із свідченъ усієї гарматної обслуги виходило, кожний зокрема, ціла батерія чомусь втікала. Ніхто не подавав команди “Крийся!”, бо й так ніхто не почув би її через гук канонади. Якась спільна масова телепатія?

Замовкли. Тиша обірвалася раптово. Прокинулася ворожа артилерія. Нащупувала навмання передпілля. Розпочала свій концерт поодинокими вистрілами, щоб за деякий час набрати сили і щораз інтенсивніше громіти. Загрівалася своїм власним вогнем. Розскаженіли, розшалілися пекольні сили. Грім

за громом стрясав землю. Смертоносні набої пролітали по параболях, щоб закінчiti їх пекольною експлозією. Щораз ближчі були вибухи; ворог переносив усе ближче свiй вогонь. Стогнала вiд ударiв земля, летiли посиченi на трiски дерева, свистiли вiдламки, сипалося камiння. Легенький вiтер nіc запах пороху.

Ромко причаївся у своєму становищi і раптом почув голос Рольфа:

— Раймунд! Я йду “в кукурудзу!” — Рольф кричав, стараючися перекричати грюкi канонади, а потiм побiг схилений назад вiд становищ.

Нагло заколивався свiт Ромко прилiг ще сильнiше до землi. Щось важке, щось страшно велике впало побiч нього. Оглушило, хлинуло напором повiтря, присипало землею. Ромко пiдорвався. Крик завмер йому на устах: праворуч, трохи ззаду, побачив пришпilenого до землi гарматним стрiльном Рольфа. Немов метелик у збiрцi, — мигнула йому в головi думка, і вiн кинувся бiгти до Рольфа. Викривлене смертельним скорчем обличчя, конвульсiйно вп'яленi в землю нiгти i кадовb. Кадовb без нiг. Там де були ноги, одна мазь кровi, шмаття й стрiльно-невипал. Нiяка помiч не була вже Рольфовi потрiбна.

Нараз серед цього грюкоту гармат i вибухiв долетiв до стiровожених вух Романа ще один характеристичний звук. Вiн був щораз то ближчий i ближчий. Врештi крiз хmari пiлюги й диму Ромко побачив на небi першi ключi лiтакiв. Небо над ними ясносине, прозоре, а лiтаки на небi виглядали, як срiбнi стрiлки, що пливли на картi моря. Повiтря стало ще густiше вiд звукiв: бренить стогоном моторiв, спiває протяглими свистами, що летять з передпiлля. Ось там на передпiлi росте димова заслона, укладається в регулярну, високу i рiзнокольорову стiну. Поволi, дуже поволi зменшується виднокруг перед очима Ромка. Поле зору заступає стiна, що має всi кольори веселки, а при цьому хитається, мов теат-

ральна заслона, злегка порушувана продувом чи може рукою невправленого театрального практиканта. Раз має жовтий колір, потім краска міняється на колір веселки, щоб стати червоною і чорною, і знову жовта, і знову веселкова...

Літаки широкою півдugoю обкружували передпілля. Тепер уже опинилися докладно над містом, призначеним на загладу. І раптом мов підстрілені птахи, зі страшним ревом летять униз. З-під них вилітають маленькі блискучі стрілки, що в проблисках раннього сонця виглядають, мов малі, жевріючі іскорки.

До шуму моторів, до реву гармат доходить ще грюкіт вибухів. Понад охоронною заслоною димів росте інша суцільно-чорна стіна. Луна пожарів набирає рожевої краски і з кожною хвилиною більшає.

Коли останні літаки викинули свої "малі іскорки", ціле передпілля, а з ним і контури дерев та руїн, зникло, перемінившись у безвиразну, темну сірість.

Так почався день двадцятого травня 1942 року. Розпочався рішучий, завзятий бій за севастопольську твердиню, що тривав повних два тижні. Забагряніла земля довкола міста. Спливали кров'ю пощерблені полки, дивізії. Рештками сил напирали вперед.

Сотня, де був Роман, змаліла до половини свого стану. Те саме діялося в цілій дивізії, в цілому корпусі генерал-фельдмаршала фон Майнштайна. І як після двотижневого очікування під ворожим артилерійським вогнем впав врешті наказ, то люди на вихідних становищах, а з ними й Роман, відітхнули. Врешті якась зміна, врешті підуть вперед, а там... — краще не думати.

Вечоріло. Пожежі над містом, мало помітні вдень, тепер ніби розбурхалися, наливаючися кров'ю. Їх стало несподівано багато.

Багряні хребти підпирали небо. У підхмарних чорних глибинах гуляли прожектори. Зенітні кулемети прокладували траси. Стугоніла канонада. Гарматні кулі з смертельно-білим блиском розтріскувалися на

стінах скель, бункерів, будівель. Провалювалися крізь дахи.

А як на землю впав сумерк, рушили до наступу. Встав і Роман, підірваний голосом ройового. Поправив на собі виряд, перехрестився та сильніше стиснув у руках рушницю.

Рушили, йдучи слідами гусениць танків. Глибокий і виразний навіть уночі слід гусениць був єдиною стежкою для піших вояків. Ніхто не відважився зійти з цієї стежки на крок вліво або вправо, кожний знов добре, що це грозило вибухом міни. Дорогу для танків заздалегідь розмінували піонери, що посувалися перед танками.

Гармати танків заступали артилерійський вогонь і громіли з безпосередньої віддалі по ворожих становищах. Били в отвори бункерів, звідки "максими" й "діхтярі" намагалися досягти своїми смертоносними стрільнами наступаючу піхоту. Але для них це виходило на загаду. Своїми довгими чергами вони зраджували свої становища і один постріл танкових гармат примушував їх замовкати навіки.

Ромко, як завжди в таких ситуаціях, ішов "з душою в п'ятах". Це не була трусливість, це був своєрідний страх, як тоді, коли напотемки увійти в ліс. Страх перед утратою контакту з "своїми", а одночасно страх перед тим, чи зможе він так зблизька когось убити, знищити, якщо хтось стане йому на дорозі. Такого самого почуття страху він зазнав ще малим хлопцем, коли мати посылала його у підвал по картоплю або вугілля. Коридор у підвалі був довгий і темний. Нераз, коли він ішов ним йому гасла свічка, і він тоді гаряче молився. Так і тепер. Він ішов за своїм попередником, по "гусеничному" хіднику і повторяв слова молитви.

Аж ось розмінована земля скінчилася, і танки станули. З-поза танків висунулася піхота. Привітали її, захлистоючися від довгих черг, ворожі кулемети. В темносиньому, майже чорному сумеркові вовтузи-

лися перед панцерами темні силуети. Що за чудовий приціл для ворожих кулеметів. І ті били по них з віддалі несповна двох сотень метрів радісно і тріумфуюче. З дальшої віддалі відзвивалися ворожі гранатомети. На щастя, не дуже то цільно. Гранати рвалися в проміжку поміж наступаючою піхотою і другою хвилою наступу. Тільки всього, що хіба ще одна вогнева лінія більше.

Піхота залягла, готовуючися до остаточного скоку вперед, на пробій. Почулися ззаду сильніші, скорі рухи моторів малих танкеток. Під'їхали на близьку віддалі і ригнули полум'ям вмонтованих на них вогнеметів. Полетіла блискавкою вогненна олія на ворожі становища, вливаючися полум'яними язиками в отвори бункерів, в земляні бойові становища. Вмить зробилося ясно, занадто ясно. Сіра земля, зелена трава і бронзові стовбури дерев горіли одним темно-червоним, яскравим полум'ям. Вогонь "максимів" і "діхтярів" замовк. В тій хвилині до вух Ромка, що лежав на землі, крізь гук бою долетів несамовитий крик ройового:

— Шпрунг!!!.. Ауф!.. марш! марш!..

Ромко ще сильніше стиснув рушницю, набрав повітря у груди і з божевільним безперервним криком "Гур-р-ра-а-а-а!" скочив вперед. Вбіг з іншими у якийсь рів, доплав по ранених і трупах, когось звалив на бігу одним пострілом, когось, коли вже не було часу стріляти, проколов багнетом, ще іншого "навідлів" прикладом рушниці. Почув щось липке на своїх руках. У світлі пожежі побачив свої руки у крові. Не у своїй...

Коли перше затъмарення бою минуло, почав сприймати деякі враження з довкілля. Он там ровом біжить його ройовий, накликуючи своїх вояків до нової атаки. Ось там цей спокійний, з лагідним обличчям саксонець "ріже" із ручного кулемета в чорний отвір бункеру. А там знову чотовий, оберфельдфе-

бель Зігфрід приставив машинову пістолю до грудей червоноармійцеві і щось кричить.

Ромко пристав, щоб набрати трохи віддиху. У світлі вибухаючих гранат і в червоному полум'ї пожеж бачить свого сотенного оберлейтенанта Кіршбавма, як той стоїть впоблизу розваленого бункера і спокійно видає накази. Мов диригент оркестри диригує своїми людьми.

— Штеген бляйбен. Кайн шріт мер, форвертс! — крізь гуркіт бою долітають його слова до Ромкових вух.

Коли надходила північ, цілий курінь зайняв передбачену наступом ціль. Укріпилися в ній. А бій довкола обложеного міста на інших відтинках тривав далі.

Диміла згарищами земля, ревли гармати, скажено сікли, аж захлиствалися, кулемети, з незвичайною швидкістю строчили автомати. Вогненні пасма куль густо летіли крізь нічну імлу. В задушливій темряві червоної ночі нелюдськими голосами стогнали недобиті вояки.

З першими променями сходячого сонця стихла хуртовина бою. Свобідніше відітхнула земля. Ворог відступив, його добірні дивізії скривавилися. Проваджено полонених, виволічених з бункерів, із сховищ, половлених по ровах, де були притаїлися, прикидаючися мертвими. Вони не менше втомлені від переможців. Їхні лиця запалі, рухи важкі. Вони просять їсти, мліють під час дороги. Усі вичерпані нервово, неголені від місяців.

Переможці частують їх шматком хліба, консервою, цигаркою. Тут на фронті існує якесь чисто вояцьке, фронтове вирозуміння для недолі противника. Цей фронтовий гуманізм сильніший понад усі інші почування.

Ромків курінь, за бравурний наступ цієї ночі змінено. Здобуті ворожі позиції зайняли свіжі частини, а курінь пішов на відпочинок.

ХХ.

З кінцем серпня 1942 року численні дивізії 6-ої німецької армії під проводом генерал-фельдмаршала Павлюса осягнули у важких завзятих боях ціль своєї літньої оfenзиви — правий берег Волги на південь від міста Сталінграду.

Від тої пори, день за днем, крок за кроком залізний перестень німецьких дивізій щораз то ближче затиснювався довкола міста, що незабаром мало стати могилою для сотень тисяч людських істот і вирішило про вислід війни на сході Європи.

На правому крилі цієї “залізної дуги”, в жорстоких боях просувалася та німецька піхотна дивізія, що нею Ясьо Піхота пройшов весь її кривавий шлях.

День і ніч дрижала довкруги цього призначено-го на загладу міста земля, від безугавних вибухів бомб і гарматних стрілень. День і ніч палало від пожеж небо. Ночі перемінилися у дні. Скрізь було пілум'я: на землі і на небі. Крізь темінь ночі вогненні блискавки мигали в одному напрямку, перехрещувалися у своєму осліплюючому леті й падали далеко за темні силуети обрію, викидаючи під небо величезні фонтани вогню, диму, землі, заліза, сталі, бетону і людського м'яса. Ці вибухи зливалися в одну суцільну стіну, творили один розгуканий, рухомий вал, а оглушливий рев, виття, стогони й глухе дудніння розколиханої землі творили один великий пекельний хаос, що вверчувався розпаленим клином у зболілий мозок, молотами валив у виски, торощив на порох перестрашені серця, а в очах запалював божевілля.

Тиждень уже на Сталінград летів гураганний вогонь сталі. Вже тиждень без перерви день і ніч підривалися на наказ командирів люди: бігли, падали, вдириалися в оборонні гнізда, пнялися по звалищах поруйнованих домів, бетонових споруд, щоб знову прilягти за виломом якогось поруйнованого дому і зно-

ву бігти. Щоб тільки вперед і вперед. Перед ними виростали колючі дроти, відкривалися “вовчі ями”, їх розшарпували зрадливі міни, привалювали глиби чорної землі й мокрої глини, а вони всетаки робили своє. Раз-у-раз рвалися ворожі гранати у їхній лінії, ламали їх, надщерблювали, а згори сипався на них дощ гранатних відламків і каміння та дзвонив глухо по сталевих шоломах.

Люди конали мовчки. Не мали сил уже кричати. Скільки їх гинуло, пізнати було тоді, коли падав на-каз зриватися й бігти вперед. Підносилася тоді людська хвиля, чорна, осмалена, страшна, поблизувала зброяю і скаженими від люті очима і гнала знову кільканадцять кроків вперед. А за нею залишалася лежати друга людська маса, що вже більш не підводдилася. В цей час ніздря наповнювалися млісним, солдакивим запахом крові.

Густо падали вбиті. Один, біжуучи, розкидував руки й клався поволі на землю; інший блискавицею обкручувався ще довкола себе і падав, мов підтятє дерево, ще інші звільнювали бігу, ловилися руками за груди, щоб поволі лягти на землю, як знеможена важкою працею людина.

Щось несамовитого було в цій мовчанці, з якою вмирали ті люди, щось, що рвало на кусні серце, а божевільний страх охоплював людей.

Зрештою, люди забували, що вони люди. Уся їх свідомість, що вони колись жили, що мали свої радості й турботи, що десь там їхні рідні, матері, жінки чи діти у цій хвилині думають про них, — все те зникло тепер. Залишилася лише одна свідомість, що те все, що діється довкруги них, так мусить бути і що, якби воно могло бути інакше, то це було б понад їхні сили, і вони збожеволіли б. В їхніх очах притаїлися недавно бачені картини повні крові, вогню й диму, а в душі щораз то більше зростала жадоба вбивати, нищити, нести смерть для зненавидженого ворога.

Добігали до ворожих становищ, що повинні б вже були стати одною купою звалищ та пошматованих трупів. Адже гарматні стрільна й бомби переорали вже їх докладно, зламали всі перешкоди, перевернули землю горі дном. Добігали... А тоді з-під розвалених бетонових сховищ висовувалися рушниці, автомати, і нараз добігав до вух сухий тріскіт випалів, а люди знову клалися, мов колоди, і вмирали мовчки.

Коли вбігли у ворожі становища, вив'язувався рукопашний бій. Строчили черги автоматів, тріскотіли сухими пострілами рушниці, тонули в людських тілах сталеві штики. Тепер поранені і конаючі ревли нелюдськими голосами. Деякі тільки харчали, ловили, мов риба, викинена з води, повітря у подіравлені легені і випльовували кров, що булькотіла їм у горлянках.

Переможці у сіро-зелених мундурах набирали духу в задихані груди, набивали наново рушниці, автомати, приготовлювали ручні гранати, стирали з чола піт. Відпочивали, як косарі в косовицю. Потім виповзали із здобутих становищ і знову з-під насунених шоломів люті, дикі очі шукали за ворогом.

XXI.

Полк, де служив Іван Потіха, вів від тижня важкі бої на північ від Сталінграду, опираючися своїм правим крилом об залізничну лінію Сталінград-Борисоглебськ. Цілий тиждень безперервні бої, нічні атаکи, вилазки, протиудари, щоб врешті сотня, в якій був Ясьо, досягла перших укріплених домів на передмістях Сталінграду.

Сотні зайняли ворожі становища. Це власне не становища, а розвалені, поруйновані domi, ями, присипані землею рови, набиті трупами.

Ясьо втиснувся між поламані балки якогось розваленого сховища. З'їв консерву, запиваючи довгим ковтком чорної кави, що її мав у боклажці. Іхня сотня

тепер у резерві. Люди попритулювалися, де хто міг знайти якесь пристановище. Небагато їх уже в цій сотні, тому й може на сьогоднішню ніч вони в запасі. Голова тяжіла немилосердно, пробував заснути. Це йому вдалося по хвилині. Крізь сон чув протяжне скригління гарматних куль, але перевтома була завелика, щоб він міг на це реагувати. Побіч нього лежали його товариші зброй.

Світанок привітав їх знайомою музикою гармат і вуличного бою десь там на ліво у перших кварталах міста.

Разом із своїми товаришами Ясьо підорвався з глибокого сну. Ще не спав так довго на цьому тижні, як цієї ночі. Підійшов ройовий, унтерофіцер Цвайг. Видав накази своїм воякам. Творяться штурмові групи. Завдання: прочистити терен зпереду та нав'язати сполуку із бойовими з'єднаннями, що настувають на крилах сотні. Набирають багато ручних гранат, роблять з них пробойові в'язанки.

Вискачували одинцем. Короткими перебіжками прямували в сторону руїн, що розплівалися в ранній сіромолочній імлі.

Ясьо біг за ройовим, унтерофіцером Цвайгом. Добігали до звалищ, як раптом десь сухо затріскутила коротка черга автомата.

Ройовий і Ясьо залягли у якісь вижолоблини.

— “Іван” чи наші?

— Я думаю, це наші, — прошепотів Ясьо.

Вони висунулися із своїх вижолоблин і одним скоком пробігли до звалищ якогось дому. Насторожене вухо вловило тихе голосіння, немов плач дитини.

Ясьо зазирнув вглиб темного отвору, але побачити не міг нічого. Підбігли інші вояки. Оточили звалища, шукаючи можливого входу. Ось він тут. Ясьо обережно заглянув до середини. Цікавіші й відважніші пішли за його прикладом. Під звалищами стіни у підвалі лежав розчавлений труп жінки, а в куточку на купці лахміття сиділа, похлипуючи, дитина. Вона

вже не плакала. З грудей видобувалося тихе скигління, а очі світилися гарячкою.

По залишенному військовому виряді, по купочках лусок від вистрілених патронів можна було піznати, що недавно звідси боронилися большевицькі бійці. Ясьо кинув крізь отвір свій денний сухий харч. Що він міг більше зробити, що могли вдіяти його товариші?

Пройшли кілька кроків, завернули у якусь діржку між звалищами, вийшли за ріг якогось провулка. Коротка черга знову застричила десь збоку. Тепер це було зовсім близько над самою головою Ясеві. Він прищулівся, вибрав мить і стрибнув за угол по протилежному боці провулка. В тій же самій секунді багато автоматів заторохкотіло з глибини протилежної вулиці. Ясьо і цілий рій прилипли за звалища й сипнули суцільним вогнем своєї зброї. Кинули гранати.

Заторохкотіли у відповідь із здвоєною силою автомати, засвистіли, завищали рясні кулі. Кулі грузли в дерев'яних віконницях і дверях і з сухим, коротким ударом відбивалися рикошетом від каміння бруку. Ці удари були такі густі, що виглядали на дрібтіння дощу. Хтось зойкнув і припав тісніше до землі.

— Йоган, Шрайбер, Кранц! біжіть в обхід! — прокричав ройовий Цвайг, вказуючи на побічний провулок.

Вони розійшлися. Ясьо біг перший, тримаючи в лівій руці “фінку”, що з нею не розставався ще від Ізюму, а в правій держав в'язанку гранат. Допали останнього закрутку. Перед ними виріс низький будинок, обкладений мішками з піском, зміцнений бетоновими стінами. Приستانули. Ясьо перевісив на шию “фінку” так, що вона теліпалася йому на грудях, в обі руки узяв по в'язці гранат. Вони були позаду великого фабричного бльокгавзу, і перед ними чорні завалений товстими залізничними шпалами отвір-вхід.

Минулі місяці навчили Яся багато чого. Часті атаки на міста, вуличні бої під час цього маршу по Україні не пройшли для ЯсЯ намарно. Він звик до несподіванок і небезпек, що їх криють у собі ці барикади на вулицях, мирні domi, замінені на бункери. Він уже знає, де йому треба бути обережним, а де — безстрашним скоком проскочити вперед.

Ясьо вибрал момент, коли з-переду будинку чути було найсильнішу стрілянину з автоматів, і одним скоком підбіг до входу, відбезпечуючи на бігу в'язанку ручних гранат. З усієї сили кинув гранати у середину отвору. Сципивши зуби, він припав у якісь вижолобині біля бетонового муру.

В цій хвилині повітрям струснув різкий вибух, спершу один, а за ним другий. Посипалися тріски від шпал, рвонуло повітрям від розриву. Підірвався одночасно Ясьо та “з бедра” сипнув цілий барабан своєї “фінки”. Вояки штурмового роя вдерлися в розбитий бльокгавз. Почулися всередині короткі черги автоматів. Вояки викінчували залогу.

Рушили далі. На роздоріжжі вулиць стрінули дві чоти своєї сотні, що ніяк не могли здобути укріплених будинків якоїсь фабрики. Залягли побіч них у звалищах домів. Повз них пробігали вояки інших сотень. Усі залягали на правому боці, де темними отворами чорніли понурі укріплення, звідки раз-ураз вилітали вогненні блискавиці. Одне з таких укріплень було якраз напроти Ясевого роя. Звідти тепер лилася злива сталевого дощу.

Ясьо зсунувся у безпечніше місце. Гармати ревли й ревли. Коли ж врешті цьому приде кінець? Земля коливається, як корабель на морі. Виття над головами ні на хвилину не вгаває. Небозвід від тижня ломиться, тріскає й котиться в челюсті світа.

Знову одна з чот пробувала вдертися до укріплень фабрики. Вже кілька разів вривалися на подвір'я і завжди відступали з дошкульними втратами. На вимогу сотенного Щольца командування відтинка

вислало три штурмові гармати. З гуркотом гусениць по камінному бруці в'їхали на становища "Горнети" й ригнули 88-міліметровими гарматами з цілком близької відстані. Били раз-у-раз, на зміну. Гранати пролітали над самою землею, вверчувалися, кришили, ламали заливобетон. Укріплення оповила хвиля пороху й диму.

Сотня, а з нею Ясьо, підорвалася до атаки. Ринули хвилею у розбиті фабричні галі, поміж поламані машини. І знову люди стали нелюдами. Схопила їх хвиля бою. Зловіщо у літньому сонці блищаючи наїжені штики. Рвалися глухо ручні гранати. Низько пролітаючи, гули навіженим грюкотом штурмові літаки, засипували терен бою смертоносним оливом із бортової зброї.

І знову нове пекло. Скоки, перебіжки, криття у гранатних вижолобинах, повзання, оглушливі гуки, розривані людські тіла і вогонь, вогонь.

Ясьо біжить поруч свого ройового. Це вже його така привичка, що в часі бою він держиться, як найближче свого безпосереднього зверхника. Можливо, що це недосконале знання німецької мови, а може якась інтуїція. Він, як усі, то підведеться, то припаде до землі. Раз вибігає вперед, другий раз залишається трохи позаду. Мозок і очі працюють тепер напружено. Слух виключений, бо ж крізь цей гук бою, годі почуті будь-які накази.

Коли під подувом вітру, розвіялися на хвилинку хмари диму й пороху, перед очима штурмуючих вояків лежало одне мертвє поле: перевернені сталеві вежі, осілі від важких летунських бомб заливобетонні фабричні будинки, непрохідний заливний ліс з погнутих, поламаних, переплутаних конструкцій, гори покрушеного бетону, цегли, тинку, що похоронили під собою неодну сотню червоноармійців. Здавалося, що неможливо, щоб хтось із цих оборонців залишився в живих, та ні... Бо ось, на передні лави атакуючих вояків посипався рясний огонь кулеметів. Віджили зва-

лица. Ригнули на штурмуючих залізом, гасили життя десятків з них. Та видно, що це була вже агонія, що боронилися вони останками сил. Щораз то мовкли опірні кулеметні гнізда, розбиті стрільнами танкових гармат. Розбиті панцері оборонних веж бльокгавзу стиричали у гору гострими покрученими бляхами. Сипався розмелений на порох бетон.

Штурмовики залягли перед колючими засіками, щоб відпочати й набрати духу, щоб на маленьку хвилину віддалити від себе смерть.

Сотня лейтенанта Шольца, здесяткована, як і цілий курінь, що в його складі вона наступала, жде наказу. Відворот чи рішуча атака? Гавптман Вільгельм Редіс, командир куреня, на мить призадумався.

Враз підірвався.

— Шпрунг! — виривається йому з горлянки несамовитий крик.

Підірвалися сотні штурмовиків. Вдарили, котилися, мов лявіна, крізь дротяні засіки й гинули. Перетинають колючі дроти, в'язанками гранат промощують крізь них проходи і залишають на них теплі, кров'ю сплилі тіла.

Пройшли. Вдерлися між звалища, стріляють на бігу з автоматів, кидають ручні гранати.

— Форвертс! — кричить чотовий, лейтенант Новак і паде. Бризкає кров з його розшарпаних артерій. Виють протяжно над головами гранати. Тріскають. Валяться мури будинків. Збиваються в повітря тумани пороху. Нічого не чути, хіба оце безнастanne, безувагне биття безлічі молотів у скроні, у мозок.

Звалища заповнилися атакуючими. Колять, дострілюють оборонців. Пощади нема. Заїла лютъ взяла верх над глуздом. Безперервне “Гу-р-ра!” з горлянок сотень людей зависло в повітрі.

Ясьо, як навіжений, біжить, стріляє то тут то там короткими чергами з “фінки”. Закладає на ходу запасний барабан до “фінки”, кидає ручні гранати. Поруч біжить унтерофіцер Цвайг. Очі в нього налиті

кров'ю, вибалущені наверх, щоки судорожно заціплені, горішня губа відхиlena. Поблизу зути, як у хижого звіра! Похилений, згорблений проскакує крізь гори трупів. Ошалів чи що? Вбігають у величезний поверховий будинок, розбігаються по коридорах. З розгоном вдаряє унтерофіцер Цвайг прикладом свого "Бергмана" у викривлене божевільною гримасою обличчя якогось червоноармійця, і сам паде, мов підтятє дерево, на свою жертву, прошитий чергою ворожої "фінки". "Ріже" в це місце із свого автомата Ясьо і, не ждучи відповіді, миттю паде під стіну за звалища трупів.

Лежав у сутінках темного коридору бльокгавзу і на тлі осяного денним світлом протилежного виходу бачив добре, як падали і знов підводилися ворожі постаті. Дав довгу чергу вздовж коридора. Ревучи, заточуються від стіни до стіни поранені, а на їх місце з розбитих фабричних казаматів вискають інші. Ясьо викинув вистріляний барабан, вбив новий, останній! І знову вистрочив чергу попри саму долівку коридора. Здається, він ніколи не стріляв з такою насолодою, як тепер. Знав, що жодна куля не вилітає намарно. Очутилися деякі оборонці і почали стріляти, хто куди, вбиваючи самі своїх. По всьому коридорі, від підлоги до стелі, засвистіли, зарикошетили кулі.

Ясьо з розмахом кинув гранату. Струсонула повітрям коридору, сто відолосами покотилася по казаматах. Але Ясьо не довіряв їй, випустив ще дві короткі черги з свого автомата і аж тоді, важко відітхнувши, ніяково поглянув на труп унтерофіцера Цвайга, що лежав поруч нього.

В цей момент у виході коридору розривається з страшим ревом гарматне стрільно. Ясьо закрив голову руками, ніби хотів ними охоронити її від відламків. Просвистіли в повітрі шматки дрібного заліза, а коридор наповнила хмара диму й пилюки. По хвилині Ясьо підвівся, протор запорошені очі. Нахильці побіг крізь завалений трупами коридор, кидаючи очи-

ма на всі боки. За ним бігли інші. Прошукували будинок. І раптом Ясьо зупинився. З кути подерного, пошматованого однострою й м'яса, що ніяк уже не нагадувало людини, долетів рідний для Яся звук:

— Мамо... Мамо... о, Боже! — нісся слабий ледве чутний лемент. Ясьо ставув, мов укопаний. Нахилився і підклав руку конаючому під голову.

— Хто ти? Звідки? — закричав майже з розпухою.

Уста відчинилися ще раз, але голос урвався з останніми судорогами конаючого тіла.

— Комен зі! — почув над собою голос сотенного лейтенанта Шольца, що пробігав повз нього.

Піднявся мов із сну збуджений. Гарячково перешукав лахміття убитого і витягнув з бічної кишені гімнастъорки подертий портфель з якимись паперами. Сховав портфель у свою кишеню. Забрав ще два барабани до "фінки", що валялися біля вбитого, та поспішно побіг за другими з темного коридору будинку.

До вечора курінь змалів до стану однієї сотні. Переформовано його таки на передовій лінії, залишаючи на здобутих становищах. Перед ними у вечірніх сутінках чорніли бетонні стіни нових бльокгавзві цього величезного танкового заводу, переміщеного тепер на справжню фортецю. Вогонь не вгавав ні на хвилину. Гранати з смертельно-білим блиском розривалися на стінах. Провалювалися крізь дахи. Відламки гуркотіли об залізні цистерни.

На командному пункті, що примістився в розбитому бункері, стояв невтишний галас. Перекликувалися телефони, вибиваючи свої коди, вибігали і вбегали вістові. Приготовлювано наступний удар. Підтягано нові бойові частини. Приходило підкріпллення. Ще й ще приходили вояки. Дістав поповнення і курінь гавптмана Вільгельма Редіса. До кожної сотні приділено по дві чоти спеціально перешколеної для вуличних боїв Саксонської панцерної дивізії. Приходили похилені під вагою виряду та додаткової

штурмової зброї. Сідали, мовчки закурювали “в рукаві” цигарки, знайомилися з вояками у становищах.

Ясьо був тепер під безпосередньою зверхністю свого сотенного командира, лейтенанта Шольца. За винятком кількох підстаршин найнижчої ранги, у здесяткований сотні Шольца не було жодних командирів. Тому, коли прийшло підкріplення в силі двох чот, лейтенант Шольц порозділював своїх вояків по цих двох чотах, збільшуючи кожний рій майже дво-кратно. Ясьо й ще один вояк попали до новоприбулої чети в початок чотового, оберфельдфебеля Зігфріда.

Ясьо мовчки сів біля гурту вояків, що під прикриттям товстої стіни розтороченого бльокгаузу сиділи, тихо шепочучи між собою. На них були спеціальні однострої, що при кожному порушенні якось характеристично шерехтіли.

— “Фляменверфертруп” — мигнуло Ясеві в голові, і він, відчиняючи свого хлібника, мимохіть попольськи закляв.

— Звідки ти? — почув раптово з гурту вояків, що сиділи, запит польською мовою.

Ясьо злісно відрубав:

— З “кордюкуф”!..

— “Зіхер” зі Львова — відізвався знову голос з гурту.

— Ну і що?

— Та нічого, я так лиш, бо я сам зі Львова, українець...

— Що? Українець? Я також!.. — здивовано відповів Ясьо, звертаючися тепер в сторону вояка, що сидів у гурті.

— Ромко Терлецький називається, — представився Роман. Саме його сотня була приділена як підкріplення для здесяткованого куреня піхотної дивізії.

— Ні, справді, звідки ви? — спитав Роман, чуячи Ясів львівський говор. — Де мешкали? Може на Клепарові?

— Ні! Я сам із Жовківського, з “Парижа”, там

моя “старенька” продавала городину. Називаєся Іван Потіха, “обивателє” кликали мене “Ян Поцеха”, а своя братія називала мене просто “Ясьо” або “Пацалиха”.

— А-а-а!.. — зрадів Ромко. — То ви знаєте Но-вицького, Гловяка, Круковського?

— Ну йо, то сі знає, то ж свої хлопаки, тільки “фей”, думають, що висидять щось там у “Лембрику”, коли тут така “кампа” з “Іваном”.

Ромко уже мав готову відповідь Ясьові, але не вспів відчинити рота, як почувся чийсь голос:

— Йоган!

— Ого, “старий” кличе — сказав Ясьо, підри-ваючися з місця і збираючи свої “манелі”. — Пізніше “побалікаємо”, а тепер будь здоров, — і побіг в сто-рону голосу.

Довкруги немов би стихло, однак це була лише омана. Бій не вгавав ні на хвилину. Ця мала несподі-вана зустріч з людиною з далекого рідного міста на хвилину успокоїла Романові напружені до крайнього нерви. Він просто не хотів вірити! Стільки людей довкруги, стільки чужих людей, а тут така зустріч! Чудо та й годі! Склонив голову, пробуючи заснути, але думки про несподівану зустріч не давали йому спокою. Стрінгутися між стільки вояками! Це було нечуване, неймовірне. Ромко врешті заснув, зако-лісаний смертельною симфонією бою.

Розбудило його настирливе шарпання за рам’я:

— Вставай! Вставай! Зараз буде “фертіг ма-хен” — принаглював Ромка Ясьо.

— А! То ви — з просоння промирив Ромко, але нагло підірвався, мов попарений. Те, що почув і побачив, моментально отверезило його зі сну. Десять, ген на правому крилі, по брудно-фіолетному небозводі мчали із сходу на захід дивні хвостаті комети.

“Сталіноргель”, “катюші” — сказав хтось із вояків, що спостерігали невидане явище. За хвилину почули серед загального грюкоту нове гаркотіння, мов би бігла величезна тічня собак.

— Аллес фертіг махен! — закричав на ввесь-
голос, стараючися перекричати грюкіт бою, чотовий:
оберфельдфебель Зігфрід. — Вогнемети залишають-
ся при мені!

Ромко автоматично поправив на собі азбестовий
комбінезон, закинув на плече вогнемета, поправив на
голові шолом.

— Тримайся, Ромку! Я йду з тобою — сказав
Ясьо, приводячи свій виряд до порядку. Поповнив свій
запас амуніції, що її тут лежало досхочу. Позапихав
за пояс кілька ручних гранат.

Почулася передавана з уст до уст команда —
“Форвертс ма-а-а-арш!” — і вони рушили. Випов-
зали з заломів, з-під гутир поплутаних залізних кон-
струкцій, що нагадували купу ріща, з ям від гранат.

Терен то опадав, то підносився; щірився гранат-
ними вирвами, піднімався купами румовищ і загоро-
джував дорогу поодинокими розчавленими бійниця-
ми. Ноги ховзалися на куснях заліза, заплутувалися в сітку телефонних каблів. Дротяні засіки ловили їх
своїми колючками, мов би хотіли здергатися, опіз-
нити те, що ждало їх попереду.

Вояки йшли, розсипавшися по місцевості, що де-
далі піднімалася. Ромко старався ні про що не думати, але якесь дивне почуття смутку пронизувало його, і це почуття родило неспокій. Неначе сподівався
чогось, що мало бути там попереду, щось незнане й
нерозгадане. Це не першина у Ромка, і годі було цьо-
му зарадити. Так було з ним завжди в таких ситу-
аціях. Спершу невимовне хвилювання опанувало його. Потім, коли настав рішучий момент, спокій знову
повертався і вже не покидав його. То вже був особ-
ливий спокій — спокій війни, спокій бою, спокій смер-
тельної небезпеки.

Тепер прокрадалися крізь руїни домів, доходили до звалищ, за якими була нічия земля, “німандслянд”. Інколи йшли повз змасакровані тіла вбитих червоно-армійців. Млісний сморід гнилизни вдаряв у ніздря,

запаморочував. Смерть косила цих людей в час, коли природа красувалася життям, і їх трупи затроювали тепле повітря літнього дня.

Зайло, сварливо набріхували "катюші", глухими громами била артилерія. Інколи заторохкотів "максим". Поров повітря, довгими, міцними чергами і здавалося, що він б'є десь тут, недалечко. Неозорий небозвід гудів від безперервних бичувань. Червоні налима світляних куль пливли разками одне за одним довгими параболями, ясніли й гасли, як метеори.

Щораз виразніше чути було постріли машинової зброї, рушниць, автоматів. Рокотання "дігтярів", на-переміну з "максимами" й німецькими "МГ-34", чулося щораз то ближче. Вже можна розпізнати поодинокі черги. Рострільна підійшла до висунених застав. Залягла. Попереду, окутаний хмарами диму й пороху виднів матово-сірий величезний бльокгавз. Грізна перешкода на шляху до їхньої мети.

Причаєні на вихідних становищах, зі скученою волею й напнятими нервами, вдвівлялися Роман і Ясьо в чорні прорізи бльокгавзу, звідки майже безперервно сипалася лявіна сталі.

Врешті впав наказ: Ромкові, Ясеві та двом з охорони вогнеметника піdsунутися до бльокгавзу й "викінчити" його.

Останні приготування, хвилини очікування, щоб використати мить, і ось вона... Один пружний скок і вони опинилися за виступами руїн. Свистять над їхніми головами кулі, мов тисячні рої бджіл. Це чота, що залягла за ними, "придушує" ворога, обстрілюючи інтенсивно з усієї вогнепальної зброї. Знову підорвалися й проскочили кілька кроків. Ромкові піт ллеться з чола струмочками, у грудях нестає повітря. Ще раз і ще раз підорвалися. Ромко бачить, як перед ним Ясьо з розмахом кидає ручні димові гранати у чорні челюсті бйниць.

— Він уже на "мертвому полі" — майнуло Ромкові в голові, і заки він міг сам рішитися, вже при-

наглює його майже заглушений у цьому гуркоті крик Яся:

— Ромку, “фалуй!”

Ромко біжить, що сил. В нього єдина думка: добігти, виконати наказ і — вернутися до Яся. Останками сил добіг під мури бльокгавзу. Надзвичайна бистрість і ясність змислів та думки заволоділа в цю мить Ромком. Така ясність буває тільки в останню хвилину життя, коли людина бачить свою смерть просто перед собою. Може секунда пішла на те, щоб натиснути курок спустового крану вогнемета і струм вогненної рідини вдарив з цівки просто в отвір-бійницю бльокгавзу. В ту саму мить він почув дикий крик, гортаний зойк там у середині бльокгавзу. Він натиснув ще і ще раз на курок та інстинктивно відскочив в сторону.

Тепер у ньому діяв тільки інстинкт. За секунду він відскочив уже декілька кроків від отвору, — тільки тоді почув ще крики й побачив спалах, яскравий спалах в чорній челюсті отвору-бійниці. Він з шаленою швидкістю пробіг відстань, що ділила його від наступного отвору бльокгавзу, і з запертым віддихом прилип до холодної стіни. Ще секунда, він увіпхав цівку свого вогнемета в другу бійницю бльокгавзу й судорожно натиснув на курок.

В туж мить заторохкотіли постріли. Його рам'ям рвонув проймаючий біль і нараз в очах йому потемніло. Запримітив ще, що з отвору бійниці вилетіло й запалахкотіло щораз то більше полум'я. Важко опустився на землю і сперся головою об стіну бльокгавзу. До останків його свідомості долетів розpacливий крик “Ромку”!.. А потім загуло, зашуміло, задзвеніло в вухах, ноги враз стали важкі, олив'яні, і здавалося вируючи світ, швидким колом, полетів у безодню.

Ясьо спостерігав Романа цілий час і нараз помітив, що сталося щось недобре. Крик “Ромку”! відерся йому з горла. Він миттю підорвався, але не встиг проскочити й двох кроків, як вибухла під ним

земля. Гострий біль пронизав ноги до самих колін. В очах потемніло і Ясьо впав на землю.

Мчався поїзд. Один із тих соток ешельонів, що впродовж цієї воєнної хуртовини везли у своїх вагонах із сходу на захід біль і терпіння. Везли поранених вояків з цього пекла, що звалося — східний фронт. Сповнений стогонами й зойками віз людей з обрізаними кінцівками, з простріленими легенями, животами, розбитими головами, поламаними кістями, осліпленими очима.

На причі одного з вагонів біля вікна лежав Ясьо Потіха, накривши до шиї накривалом. Лежав горілицы: від стіп до бедер був у гіпсі. Очі нерухомо вдивлялися в вікно вагону. Перед очима розгортався типовий для України хвилястий степовий краєвид: вибатки, горбки, рівнина, перетикана лісом, і знову пасма горбів. Де-не-де замайоріло оповите осінньою ім'ю розлоге село. Темно-бурою зеленню вирізнявалися лани цукрових буряків і картоплі на безбарвному тлі ще не зораних стерень.

Лазаретний поїзд мчав на захід. Віддалювався щораз то більше від грюкоту боїв. І Ясьо відчув радісне хвилювання, що він цілий, себто живий, що їде додому. Додому?

Ясьо зітхнув з полегшею і задумався. Нестерпно боліли ноги. Тепер той біль, що спочатку доводив його до божевілля, приходив щораз рідше, але час від-часу напади ще були, і тоді Ясьо почував себе цілком безпорадним, безсилим, як покинута дитина. Пригадав собі, як він в переходному лазареті лежав разом з Ромком і несподівано для себе самого нагадав собі про той портфель, що його він витягнув конаючому червоноармійцеві. Ромко, поранений чергою автомата в рам'я, зачислявся до легше ранених, і Ясьо дав йому прочитати папери, що були в портфелі. З них обидва вони довідалися, що вбитим був Ромків брат — Володко.

...рядової Владімір Ілліч Терлецькій, раждьон в
городе Львове, 1919 года...

Ромко навіть не плакав, лише ще більше зблілів,
а зубами нервово кусав губи. Мабуть спершу не від-
чув того болю так, як не відчуває його загаряча по-
ранений. Він тільки присів на Ясеве ліжко і після
довгої мовчанки прошептав:

— Володко. Мій брат Володко.

Ясьо ніяково перервав мовчанку, хоч думки не
клейлися йому в голові:

— Та я... Знаєш, як це було...

— Я не виню тебе, ти виконав свій обов'язок, —
сказав сухим, ніби чужим голосом Роман. — Це не
наша вина, що стаємо брат проти брата. Це вороги
наші використовують нас як своє гарматне м'ясо.

Ромкові слова падали якось твердо, безжалісно.

XXI.

На переломі 1942/43 німецьке Головне командування збройних сил стало перед доконаним фактом, що їхня друга кампанія, розпочата влітку 1942 року проти військ Червоної армії, програна. Найдалі висунена на східному фронті німецька шоста армія під проводом генерал-фельдмаршала фон Павлюса, що від серпня безупинно й безуспішно штурмувала Сталінград, остаточно сама попала в оточення. Сильні противнику Червоної армії, що почалися 19-ого листопада 1942 року з північного правого крила, на південні від місцевости Серафимович над Доном, і з південного лівого від місцевости Цаца над озером Барманцак, увінчалися успіхом і кліщі, що ними Червона Армія стиснула німецькі дивізії, що наступали на Сталінград, замкнулися біля містечка Калач над Доном в дні 23-го листопада 1942 р.

Після замкнення перстеня під Калачем над Доном червоні дивізії рушили далі на захід. Так почалася зимова офензива Червоної армії, що її зупинили

німці аж у березні 1943 року. Оточена під Сталінградом шоста німецька армія разом з її головнокомандувачем генераль-фельдмаршалом фон Павлюсом капітулювала в дні 9-го січня 1943 року перед Червоною армією під проводом генерал-полковника Рокосовського й маршала Воронова.

На весну 1943 року Головне командування німецьких збройних сил стало перед важкою проблемою поповнення людськими резервами надщерблених армій. Стягали з усіх-усюдів резервні частини, висилили все можливе, щоб латати фронт. Але цього не вистачало. Почали тоді застосовувати тактику набору воєнних червоноармійців в т. зв. "остбатальйони", кинули гасло боротьби за "Нову Европу". Вже бились на східному фронті добровольчі дивізії еспанців, французів, бельгійців, естонців, латишів.

В таких складних обставинах тодішній провід львівського Українського Центрального Комітету рішився прийняти німецьку пропозицію щодо створення одної української стрілецької дивізії.

Стояло гаряче червневе пополуднє 1943 року. Мури кам'яниць, вулиць, пішоходів Львова дихали духотою.

Вулицею Міцкевіча, перезваною тепер на Паркову, в сторону святоюрської площа йшло двох юнаків. Крокували різко, по-військовому. Бо й справді один з них був вояком, а другий українським поліцаем. Сіро-зелений однострій військовика, на якому виразно відбивалася багряною краскою стяжечка Залізного хреста II-ої кляси, відрізнював його від товариша, що носив гранотову уніформу Української поліції. Обидва вистукували ногами чіткий тakt по хідниковых плитах.

— Отже ти "фалюєш"? — сказав Роман до Адася.

— Так. Позавтра їду.

— Куди?

— Чорт-зна. Якийсь “гойлягер” чи щось подібне. Кажуть, що це в Польщі десь біля Ряшева.

— А як з матір’ю, чи якусь допомогу дістане?

— Кажуть, що так. Може... Зрештою, я дістав наказ і мушу йти. Ти знаєш, що це н а к а з ! — розтягаючи останнє слово відповів Адась.

— Куди йдемо? Чи не заскоро? Ледве третя година?

— До Фукса, знаєш ріг Вишневецьких і Льва Сапіги. Там, де перед війною не така “шмацярня” заходила, як ми. Туди вся своя братія прийде. Буде “хіра, як шляк”. Вся “ферайна”, що буде там, “гуляє” до Дивізії.

Деякий час знову йшли мовчки.

— А з тобою, Ромку, як? — промовив врешті Адась.

— Якто, як?

— Чи ти перейдеш до Дивізії?

— Покищо не знаю. Ще тому місяць у шпиталі я склав прохання про перенесення до Дивізії. Був та-кож у Військовій Управі, де мене зареєстрували. Можливо, що як повернуся з відпустки до моєї запасної частини, то довідається більше.

Увійшли до ресторану. З дверей вдарило густе повітря, насычене алькоголем та тютюновим димом. В ресторані стояв невгавний гомін. Здавалося, що він розпирає стіни. Незвичне вухо не могло спершу відрізити сміхів від криків, співів від храпливої мелодії радіевого голосника. Дим, пилиуга, випари, мов облаки, стелилися над розігрітими спекою й алькоголем людьми. Мозаїка військових і півшійськових одностроїв. Де-не-де хихотали “ліпші дами”. Кілька-надцять осіб товпилося біля “шинквасу”. Та чи не найбільше гамору було в другій залі, звідки крізь навстіж відчинені двері неслася голосна пісня.

— Ого! Братія вже на підпитку! — промовив Адась.

Раптом в залі, де лунала бадьора українська піс-

ня, почувся сильний голос Стефана Новицького, "Перкача".

— Стулти дзюб! "Фюрер" "придибав"! "В'яра", марша!

В цивільному одязі, з паперовою дивізійною відзнакою на грудях, розпихаючи присутніх, Стефан підбіг до Ромка й Адася.

— "Гайль, Юську!" — привітав насмішливо німецьким привітом Ромка, а звертаючися до гостей у другій залі, крикнув:

— Гей, "в'яра", марша!

Загудів баритон Мар'янця Лисого, а за ним підхопила пісню ціла братія:

— "Ми гайдамаки, ми всі одинакі..."

Підійшли до столиків, де сиділо кільканадцять юнаків, усі з відзнаками Української дивізії. Жовтий лев з трьома коронами по боках на синьому тлі гордо пишався в кожного на грудях. Посипалися вигуки привітання:

— Хай живе Юсько! Хай живе стара война!

Ромко цікаво розглядався по веселому товаристві та широко вітався з ними. Це ж були знані йому здебільша хлопці. З ними нераз зустрічався ще перед війною. Ходили на матчі "України", на українські маніфестації у Львові, а на Великодні свята то "галі" (гагілки) без них не обійшлися. Усі раділи, що врешті буде своє "восько", що врешті й вони зможуть "кропити кацапа". Обговорювали останні події на фронті. Усі відчували, що наближаються вирішальні події.

Посипалися запити до Ромка, вигуки:

— Юську, оповідай!

І Ромко оповідав. Йшло йому це спершу незвично, поволі, але добра "контингентівка" розв'язала йому язика. Говорив, те, що треба, і те, чого не треба. Слухали його з увагою, часто вибухаючи сміхом. Сипалися жарти, дотинки.

Раптом Роман почув на своїм плечі чиюсь руку, а до вух йому долетіли різкі слова:

— Зольдух бітте!

Ромко поволі, не встаючи з крісла, підвів голову. Позаду нього стояв підстаршина СД (Зіхергайтс дінст). Ромкові очі зміяли його від стіп до голови, а з уст впали неменш різкі слова:

— Зі габен кайн Рехт міх цу фраген. Іх бін айн Вермахтангегирігер (ви не маєте права питати мене, я належу до армії)!

Усе затихло. Очі всіх були звернені на Ромка. Вибух висів на волоску. Кожний знав Ромка, а ще до того, коли він був на підпитку. Усі ждали в напруженні чогось, що незабаром надійшло. Тільки у другій залі гуло далі, мов у вулику. Крізь цей гамір до Ромкових вух знову дійшли різкі, повні погрози слова:

— Іх бін фом “Шупо”, унд іх габе гегерт, вас ду гір ерцельт гаст” (я з охоронної поліції і чув, що ти тут оповідав).

Ромко раптово обернувся на кріслі, його сірі очі набрали ще більш безбарвної краски і він крізь зіплени зуби процідив:

— Max, дас ду фершвіндест! (Забирайся геть!) “Куш, жлобе”!

— Вас?.. Цось поведзял, “кабане”? Ми помувіми гдзе індзей... — перейшов уже на польську мову “ес-дівець”.

Та вже не мав часу докінчити своїх слів. Ромкова “галъба” бризнула йому в череп. Важко зсунулося безвладне тіло на долівку. Втих гамір. Неспокійно бігали очі, хтось закляв з пересердя, хтось виходив поспішно з залі. Ромко стояв, мов укопаний. Йому в голові мішалося від думок. Хто посмів назвати його свинею, хто? За що? І кого! Його, Ромка Терлецького! Що втратив братів Євгена, Володка, цілу рідню, його, що був там, звідки мало хто повернувся? І хто це сказав? Ех, ти “жлобе”!.. І він з пересердя сплюнув в обкривавлене обличчя на долівці.

Підійшли до лежачого в крові “есдівця” люди в уніформах. Котрийсь із них водою обмивав рану на лиці, обвиваючи її своїм бинтом. До Романа підійшло двох в мундирах польової жандармерії з грізно насуненими на чоло шоломами і один із них сказав:

— Комен зі міт!

Ромко подивився на них, обвів усіх очима і вийшов з обома жандармами.

XXII

Червоним багром заходило сонце, обливаючи ярким промінням верховіття сосон. Проміння падало скісно на дахи й мінилося в вікнах дерев’яних бараків. Земля й ліс дихали спекотою дня. Повіт’я було насичене живицею та ялівцем. Сонце ще раз облило вогнем довгі одноманітні ряди бараків і сковалося за чорну стіну соснового бору. Надходив вечір.

Біля одного з бараків товпилася юрба вояків. Раз-у-раз з вікна бараку долітав гучний голос канцеляриста, що відчитував прізвища, а одночасно з гурту лунало радісно-веселе “Я!”.

Це була щовечірня роздача пошти в протипанцирній сотні одного з полків Української дивізії “Галичина”, у вишкільному таборі Нойгаммер.

З боку, весело розмовляючи, стояли три юнаки. Прочитане прізвище “Іван Потіха” раптово струснуло ними трьома. Один з них, штовхаючи в плече другого, поспішно промовив:

— “Гуляй”, Ясю, маєш “грипса”!

Ясю, з голосним “Я!” на устах, підбіг до вікна. Він знат, від кого цей лист. Так довго не було листа від Ромка. Ще минулого року, лежачи в шпиталі, Ясю дістав від Ромка вістку, що той у Львові на відпустці “змагуляв” був якогось “капуся” і за те дістався до карного відділу та виїхав з ним на схід. Від того часу минуло вже рік. Ромко часто писав до Яся, і навіть тоді не перервалося їхнє листування, коли

Яся, на його домагання, приділили до Дивізії “Галичина”, де вже перебував оце майже вісім місяців. Дослужився двох “вінклів”, став “шаржею”. Саме в останньому листі, а було це два місяці тому, Ромко згадував, що його прохання про перенесення до Дивізії полагоджено прихильно і що незабаром він до них “дошлюсue”. Томуто Ясьо так біг сьогодні по цього листа, а одержавши його, скоро поспішив назад до своїх “кумплів”.

Адам Круковський і Петро Марущак, або інакше “Адась Клапоух” та “Рудий Пітр”, служили разом в одній чоті, навіть в одному рої. Ясьо, як шофер, був водієм гарматного тягача, т. зв. Р.С.О., а Адась авансував на “гешюцфюрера” протипанцерної гармати та був рівний щодо ступеня з Ясем, себто обидва були “ротенфюрерами” з двома “вінклями” на лівому рукаві. “Рудий Пітр” був у рої стрільцем “номер один”, а його “номером два”, при обслuzі 75-міліметрівки був також “львов'як” Михайло Гаєцький, що його кликали “Міськом Різулою”, бо Михайло був справді різником. Решта, себто п'ять стрільців першого роя першої чоти протипанцерної сотні, були хлопці з різних міст Галичини. Усі вони жили в одній “штубі” бараку. Але Ясьо, Пітр, Адась і Місько завжди трималися разом. Вийнятком хіба був день, як на когось з них припадала чергова служба.

Сотенний, оберштурмфюрер Ігор Червінський, колишній старший лейтенант Червоної армії, мав немало клопотів не з вишколом, не з дисципліною, а з поведінкою цілого оцього першого роя. Деколи він ставив навіть цей рій за приклад другим, але ще частіше не міг стриматися, щоб не висловити свого обурення:

— Чи не можете говорити без прокльонів? Що слово, то проклін...

Чотовим був німець, один із тих “клявих”, “своїх хлопаків”, обершарфюрер Коле.

Всі разом пішли до своєї “штуби”, зібралися біля Адасевої причі, і Адась вголос почав читати:

“Ясьо! Я вже Тобі “шкробав” про те, що мене звільнили від усіх тих “беверунгів” і чорт-зна-що ще, тому я сподівався незабаром прибути до вас. Кожного дня я питав “шпіса” у своїй справі. Аж сьогодні відкликаю мене до “тросу” (звідки пишу листа), а завтра вже йду “нах гаймат”. Ясьо! багато дечого міг би написати, але коли стрінемося, то я тобі все розкажу. Кажу тобі: це не те, що було перед нашим пораненням. Чорт перекрутів компасові стрілки, і ми беремо фальшивий напрям. Але це ніщо, “грунт”, що “фалюю” до вас. Кінчу, здорови усю нашу братію. Сервус!

Твій Роман-Юсько”.

Ще Ясьо не скінчив читати листа, як до кімнати увійшов Третяк, а з ним — Ромко Терлецький.

— Ромко! Юсько! — почулися здивовані голоси Адася й Ясія.

Ми ж щойно листа від тебе читали, а ти вже тут! — крикнув Адась. — “Свій хлоп”! Дай “грабу”, Юську! і Адась, з простягненою рукою, підійшов до Ромка. Привіталися.

— Та... та ти... знаєш, це щось не “кляпнє” — почав, заікуючися Ясьо, — ми тільки що листа від тебе читали, а ти вже тут. Як Бозю люблю, я того не “капую”.

— “Мамо золота!” — вітався з усіма Ромко. Ясьо! Адась! Дайте спокій, хай видихаюся... Зараз, зараз, все розкажу. Ви собі не уявляєте, як дуже тішуся, що я вже між вами. Знаєш, Ясьо, як це прикро між “швабами”: хоч вони й товариські, але всетаки це — чужі. А ще тепер в цім карнім батальйоні, де я був! Кажу вам, хлопці, як там “давали в кістку”, то не маєте поняття. Де яка більша “хрия”, зараз же нас, “штрафників”. “Крипірував” хлоп, чоловіче, що часто й жити відхочувалося. Наш батальйон був у найгірших, найнебезпечніших боях. Спершу під Волховом, піз-

ніше оборонні бої на Білорусі і “пляновий” відступ на захід. Кажу вам, хлопці, це вже приходить на них “криска”...

Посідали, хто де. Посипалися питання, жарти. Загомоніла кімната здоровим, молодечим сміхом. Весело булькотіла в пляшці “контингентівка”, що її Ромко розливав до “трінкбехерів”. Братія залиvalа своє горе.

— Знаєте, — почав знову Ромко — дивне це: жили ми разом в одному місті, може й стрічалися, а ось де доля нас злучила. Хто міг би був сподіватися, що в такій завирюсі стрінемося, здружимося. От хоча б я з Ясем. Вдома, у Львові ми не зналися, може й часом проходили попри себе, та ми для себе були чужі. Аж ось у таких незвичайних для нас обох обставинах стрінулися і — дружба на віки. Бігме, Ясю, ти “златий хлоп”! — тут Ромко поклапав Яся по плечах.

— Дай спокій, Ромку, — сумовито посміхаючися, сказав Ясю, а після деякої надуми спитав: — Чи ти знаєш, як мене це болить? знаєш, тут... — і він показав на груди. — Знаєш, як це болить? Воно мене душить, я не можу знайти собі місця... Не перебивай, я знаю, що ти хочеш сказати. Дай мені докінчити. Ти знаєш, до чого я це говорю... Від того часу я не можу знайти спокою. Чи не став я проти брата? Чи не вбив я його? Ромку, скажи, чи це неправда? — Ясеві задріжав голос, а в кутиках його дивних очей появилися сльози.

— Ясю, Ясю! — почав його зі співчуттям запокоювати Роман. — Скільки це разів просив я тебе, щоб ти врешті забув про те. Сталося! Скільки це подібних випадків бувало, Боже святий, а скільки ще буде! Адже кожний з нас знає, що по другій стороні фронту сотні тисяч наших братів. Але ми тільки воїди й виконуємо вояцький обов'язок.

Тут Роман цілком стишив голос і звернувся до хлопців:

— Не за німців, хлопці, йдемо битися, — сказав з притиском, — а за своє. Не ми, ті “шарачки” ось тут, будемо рішати, чи правильно, що стоїмо по боці німців чи ні. Є ж люди, що довго думали, заки рішилися творити нашу Дивізію...

Ромко витягнув нову пляшку “контингентівки”, а розливаючи її по кружках, вголос докинув:

— А тепер гукнемо, братці, якої грімкої пісні! Давай, отамане! — звертаючися до Мар’янця, сказав Ромко.

“Отаман” почав підбирати голоси, а за хвилину кімнатою струсонула улюблена пісня братії “Розпрягайте, хлопці, коні...”

— Ромку! — штовхаючи Романа в бік, промовив Адась.

— Що?

— Я хотів би в одній справі з тобою поговорити...

— Чекай, скінчимо пісню, а тоді вийдемо надвір — сказав Ромко і підхопив останню строфу бадьорої пісні.

Пролунали останні акорди пісні. Настала тиша, що її перервав Ромко:

— Ну, Адась, “фалюємо”, — сказав і почав прощатися.

Раптом в довгому коридорі бараку почувся свисток чергового, а його тубальний голос прогримів різким:

— Аллес геравстретен!”

— Ого, братці, якась новина! — промовив Ромко й спішно став прощатися. — Побачимося ще, то поговоримо, — кинув Адасеві. — Сервус, братва!

Прожогом вибігали з кімнати, нашвидку впорядковуючи свій дреліховий однострій.

З кінцем червня 1944-го року, майже після річного інтенсивного військового вишколу, Українська піхотна дивізія “Галичина”, вирушила на фронт. Виїзд почався раптово, в приспішенному темпі, з вишкільного табору в Нойгаммері, де тоді була зібрана

ціла частина. Спершу нове місце постою було їй визнано в околицях Станиславова у Західній Україні, але з невідомих причин перші транспорти з частинами дивізії спрямовано в розпорядження XIII-го армійського корпусу, що тримав північне крило середущого відтинка східного фронту. Дивізія мала творити його резерву, та зайняти т. зв. другу оборонну лінію на захід від містечка Бродів, де тоді проходила перша бойова лінія.

В скрутному становищі опинилася під той час Німеччина, а радше її Головне командування збройних сил. Увесь східний фронт тріщав, ломився під безперервними ударами червоних полків. В безустанних завзятих боях німецькі дивізії все далі відкочувалися на захід. Не велося німцям уже ніде. В Італії вони програвали велики битви одну за одною, і альянтські війська просувалися на північ, очищуючи Італію від німецьких дивізій. Подібне діялося на заході Європи, де, після висадки англо-канадсько-американських частин у Нормандії, німці станули віч-на-віч новому фронтові в Європі, а з тим і перед загрозою повного розгрому III-го Райху. Питання було лише щодо часу, коли цей остаточний розгром приде.

В таких скрутних обставинах Українська піхотна дивізія "Галичина" почала розбудовувати другу оборонну лінію біля Бродів. Транспорт за транспортом у приспішенному темпі привозив нові частини Дивізії, що займали свої становища.

Можливо, що одною з причин нагального большевицького наступу на обидва крила XIII-го армійського корпусу було якраз прибуття туди Української дивізії. Її головний контингент складався із свідомої української молоді, а її присутність у фронтовій смузі могла від'ємно вплинути на бійців Червоної армії, де було багато українських вояків. Тому в половині липня 1944 року большевицькі дивізії з нечуваною силою вдарили на крила XIII-го армійського корпусу.

Один наступ почався проламанням німецької бо́йової лінії на північний захід від Бродів, другий на шляху Тернопіль-Броди. Цих наступів не можна було стримати через брак власних танків та літаків. Ворог прорвався сильними панцерними з'єднаннями, масово вживаючи танків типу “Т-34” та численної бомбардувальної авіації й штурмових літаків. Замкнувши перстень довкола XIII-го армійського корпусу біля містечка Буська, ворог почав фронтальні наступи біля самих Бродів. Один із таких проломів постав на правому крилі XIII-го корпусу, де німецька команда й кинула спершу поодиноко, полками, а потім цілість дивізії “Галичина”.

Завданням Дивізії було заткати пролом між Ясневом та Сасовом. Молодий український вояк Дивізії, що здебільша ще не бачив фронту, не так то скоро зжився з цією фронтовою дійсністю. Автім він бачив, як старі передові, загартовані у боях німецькі дивізії кидають свій виряд і втікають. Для нього це було зовсім незрозуміле і заразливе. Цій паніці піддалися в першу чергу німці-вишкільники, що були в частинах Дивізії, а також головно вищий старшинський склад Дивізії, теж поголовно німці. Сам командир Дивізії, генерал Фрайтаг, у найкритичніші хвилини наприкінці липня, зрікся командування й просто втік літаком.

Українські старшини, а що їх у Дивізії було обмаль, не могли вже опанувати ситуації. Вірні своїм обов'язкам, вони совісно виконували їх і враз із своїми вояками гинули на полі бою. Впродовж майже десяти днів вояки Дивізії, спільно з розбитками німецьких частин, що їх вдалося здергати в цій панічній втечі, зводили завзяті, криваві бої на шляху свого відступу. Багато положило свої голови на ланах рідної землі. Ще більше поповнило лави УПА, і лиш частині вдалося прорвати залізний перстень оточення, та після довгих трудів добитися на Закарпаття, де зиралися недобитки Дивізії.

XXIII.

Стояв сірий дощевий ранок. Небо, не хмарне й не блакитне, було затягнуте високим білим серпанком, а слабі золотисті промені сонця пробивалися крізь нього, ніби крізь величезний матово-білий абажур. Дощ лив цілу ніч, було холодно й повно болота та калюж по дорогах. На роздоріжжі видніли дивізійні штабові дорожовкази різного формату з різноманітними знаками.

Праворуч від дороги, зручно замаскована віттям дерев, стояла на становищі протипанцерна гармата. Біля неї під плащпалатками вояки розправляли змушені м'язи. Повилазили з вогких протипанцерних додів та скакали "жабки", щоб розгріти змерзле тіло. Білою лентою вилася болотниста дорога, що на ней спрямовано дуло гармати.

— Дай "шлюга" — простягаючи руку в сторону "Рудого Пітра", що лежав біля гарматного прицільника, — промовив Місько.

— Маєш "циука", як хочеш, бо мені уже відхотілося курити...

— Пітро!

— Що?

— Маєш "мойра"? Дай спокій, не спускай носа "на квінту", досі якось маємо щастя; може, якось виліземо з цієї халепи. Я завжди кажу, що ще той не вродився, щоб "кропнув" Міська. Я, брате, таки чую, що я ще до "Лембрику" "прифалюю", — з самопевністю в голосі говорив Михайло Гаєцький.

— Чорт його знає, — почав Петро Марушак, що його звали "Рудим Пітром". — "Закатрупили" москалі моого брата, а тепер на мене приходить "криска", треба десь ще за життя підготовити собі яму. Ледве кілька днів, як ми тут, а скільки нас залишилося? З цілої чети, — та що кажу, з цілої сотні — тільки ці дві "пукавки" осталися.

— Пітро, дай спокій! Кажу тобі, що ще якось вилізмо, ти тільки дивися, як німці “дралють”. Ясьо старий вояк, а казав, що ще такого не бачив. Втікають вони, то й ми будемо втікати...

— Дурний, — перебив Пітро. — Куди ж ти думаєш втікати? “Шваб” до свого “гаймату”, а ми? Тут наша землиця. Коби хоч Клапоух вернувся з цього “бешпрехунгу”, а тоді “пофалю” разом з ним до лісу. Тільки коби видертися з цього мішка, куди “Іван” нас запхав. — Він знову сердито вилаявся і піднісся з свого невигідного сидження під щитом гармати. В затерплій нозі почала кружляти кров і здавалося, ніби ногу кололи сотні шпильок. Нога була, наче з дерева.

— Міську! Ти... знаєш?

Гаєцький відрухово підхопився:

— Чого хочеш?

— Знаєш, що? — Марущак цідив слова. — Чекай, що я хотів тобі сказати? Ага! Власне, воно так повинно бути. Ти знаєш, що чоловіка може десь “кропнути”. Це ж відома річ, що не може так кавенчiti вічно. Я тут маю адресу моєї “старенької”. Напиши до неї, якби так що зо мною сталося. Зрештою, маєш тут мій портфель, там моя знімка, папери, адреса й трохи грошей... Зробиш? Дай руку!

— Добре, — сказав Місько. — Зроблю тобі все, але я сам непевний, чи вдасться мені пережити тебе. Чорт його знає, що кому судилося...

Запанувала довга мовчанка. Щось важке лягло поміж ними. Жагуче прагнення зродилося в душах: втікати ген, у світ за очі, щоб не бути тут, не бачити цього й не думати, не думати!

Сиділи мовчки, задивлені в сірість ранку. Знемога від невигод і безсоння сковувала м'язи, ослаблювала думки. Як у могилі, як у скельній розколині...

“Рудий Пітро” знову присів. Голову опер об щит гармати. Дрімає. Думки, напів мрії, напів сонне маячиння, плутаються в мізку. У бездушності очікуван-

ня губиться час, затрачується простір, втікає на коротко з пам'яті все, що довкруги, що надто приkre.

Млосної нудьги не розпорощує сонце, що, пробивши матово-білий серпанок мряки, виблискує промінням на змоченій дощем траві й на кущах. Навіть не розпорощує її свист гарматних стрілень, що пролітають і вибухають десь недалеко. Завзята, підступна, безперервна боротьба не виухає. Часто-густо гремлять гармати на цьому кільканадцятикілометровому квадратному просторі, що на ньому замкнено Дивізію. Десь здалека доноситься притишений відстанню відгомін рушничного й кулеметного вогню.

— Ну, братія, вставай “фригати”! — почувся раптом не то жартівливий, не то сумний голос Івана Потіхи, що разом з Адасем Круковським вертався з відправи в командира відтинку, унтерштурмфюрера Олекси Заблоцького. Ясьо був командиром другої протипанцерної гармати, що стояла недалеко Адасевого становища. Обидва вони принесли для своїх стрільців гарячої страви з кухні піхотної сотні, що тримала відтинок вздовж дороги Ясенів-Підгірці.

— Як там? — запитав сонно Пітро.

Адась, сідаючи на порожню скриньку від набоїв, розвів безрадно руками:

— Що ж, мусимо ще “крипірувати” до вечора, а вночі “гуляємо” далі, здається, що на прорив. Однак до вечора за всяку ціну треба вдергатися на становищах. Ясю! — звернувся до Потіхи. — як там з твоєю “пукавкою”?

— Хлопці “морові”, гранат до “пукавки” є доволі, але як приайдеться “дралювати”, то треба буде таки висадити її до “люфту”... Шкода! Та що ж, тягачі без краплі бензини.

— Ну, що ж? — зрезигновано промовив Адась, а звертаючися до Пітра, додав:

— Пітро, знаєш, кого я бачив?

— Кого?

— Ромка. Він десь сюди надтягне. З ним є лише Сяхо Лепета. “Отамана” вбило, Перкача теж. Ти знаєш, вони були при “могильниках”, і це на них був перший удар там, під цими Пняками. Ромко й Сяхо тепер в якійсь збираній чоті і “прифалювали” сюди як резерва.

— А що ж він на те все каже? — зайдаючи “айнтопф”, запитав Місько.

— В нього не першина. Був в ще гарячіших ситуаціях. Подивіться на Яся, — Адась кивнув головою в сторону, куди пішов Потіха, що поніс своїм хлопцям їжу. — Цей так не нервується, як кожний з нас. Я вдоволений, що Ясьо з нами. Всегда якось відрядніше, коли бачиш, що хтось спокійний. Ага! Пітро! — Адась звернувся до Марушака. — Ми дістали нового “цугсфірера”, ось він іде сюди. — Адась кивком голови показав на дорогу, кудою йшли три воїки. — Це “свій хлоп”, наш, українець, унтерштурмфюрер Марковський.

— Здорові були, хлопці! — привітав старшина вояків і звернувся до Адася. — Як там, ротенфюрер, все в порядку? Я маю з собою двох кулеметників, покажіть їм становище, бо я не знаю ще, де ваша частина.

Адась почав інформувати свого нового зверхника:

— Тут праворуч відтинок тримають сотні куреня фюзильєрів, ліворуч — сотня нашого полку. Штаб — позаду наших становищ, на оціому цвинтарі. Село порожнє й знищене. Поле обстрілу наших двох гармат це шоса з Ясенева на Підгірці та ця рівнина, що перед нами. Коби лиш Бог дав переждати до вечора. Знаєте, пане хорунжий, що маємо увечері відступати? Боюся, щоб москалі не почали наступу за дня. Цілу ніч на передпіллі чути було вигуки та лоскіт танкових гусениць.

Ніби на підтвердження Адасевих слів, за легким узгір'ям, що було перед ними, почувся характерис-

тичний лоскіт гусениць, що за хвилину перемінився в безнастанний грюкіт сталі й заліза.

— На становища! — почулася команда унтерштурмфюрера Марковського.

Вояки поспішно вскачували до своїх протипанцерних долів, приготовляли рушниці, “фавстпатрони”, кулемети. Пітр, Місько, Адась і двох з обслуги гармати прилягли біля неї, кожний на своєму місці. Наїжилися рушницями й кулеметами рови, виповнилися вояками в “тарняках” та в сиро-зелених однотрях з жовтими левиками на лівому рукаві, з стальними шоломами, глибоко насуненими на чоло. Від шоломів на молоденькі обличчя падали суворі тіні.

На узгір'я стали звільна виповзувати ворожі танки. Наперед одинцем, а потім по кілька нараз. Омкно ставало на душі. Хололо серце від почуття безсильності й безвихідності. За танками появилася гуртами ворожа піхота. Рвонув раннім повітрям пронизливий рев гармат. Лявиною летіли стада набоїв з московських “катюш”. Чути було їхнє електричне відпаливання, що нагадувало побріхування десятка собак. Хвилину пізніше вони з несамовитим виттям, мов космічні комети, розривалися впоблизу становищ вояків Дивізії.

Вояки, знаючи вже звички “катюш”, не ждали на вибухи, а лише, почувши характеристичне відпаливання, негайно прилягали до землі й ждали з трепетом в душі, де “вріже” наступний “комплект”.

Стрільна не перебирали: несли спустошення в лави оборонців, рвалися за ними й перед ними. Повітря пронизували нелюдські крики й стогони смертельно поранених. Молоденькі, ще необрослі “мохом” обличчя, ставали паперово-бліими, у запалих очах застигав жах і відчай. Лемент, зойки, стогони вмираючих і цей безнастанний грюкіт тисячних вибухів творили один жахливий акорд.

Якийсь молоденький вояк з розбитою головою, по лиці якого спливала змішана з землею кров, ви-

скочив з рова втікати. Він біжить, потім нагло падає, мов кинений лантух, на ту землю, що в її обороні вдягнув на себе чужий однострій.

Раптом різкий випал гармати з правого боку, а враз з ним і вибух десь з-переду прошибнув Адася, мов електричним струмом.

— Це Ясьо “ріже”! — мигнуло йому в голові, і він притомніше поглянув на передпілля. Навскоси почерез лани зелено-жовтої пшениці сунули три ворожі танки. Десь згинула уся бездушність, щось приплівло в його м'язи, мозок справніше почав працювати. Ще двісті метрів, ще сто...

— Пітро! Триста! Богонь!

Гармата підскочила, відчинився замок, випала вистрілена луска. Стрілець число два, вправним рухом вкинув в комору наступне стрільно.

Ще раз здригнулася гармата, ще раз повторив свої рухи Місько Гаєцький.

Відстань мала, початковаскорість стрільна така велика, що ворожий “Т-34” аж захитався від удара. Стрільно пробило панцир, як аркуш паперу, масакрючи обслугу й запалюючи танка. По хвилині знову постріли. Знову поціл. Видко, як вискочила з танків обслуга, по ній “ріже” зі свого “МГ-42” стрілець Вірстюк.

— Знаменито, хлопці! Так їм треба! — вибігши зі свого долу, загріває стрільців хорунжий Марковський.

Ім навіть не треба заохоти. Очі гарячково блістять, руки автоматично подають набої у ненаситну пащу гармати. Раз-по-раз вистрілює своє смертоносне ядро Адасева гармата. Праворуч вторує їй Ясьо. Б'ють без перерви, на зміну.

— Танк з-ліва... Шістьсот! Панцирна граната! Богонь! — командує при своїй гарматі Іван Потіха.

Ще один ворожий танк знищений.

Стріляють і ворожі танки. Раз за разом рвуться

їхні стрільна довкруги позицій обох протипанцерних гармат.

Ясьо не відриває від очей важкого далековида. Помалу переводить зір до права, просліджує уважно кожний темний пункт на передпіллі, кожний кущ.

Але, що це?

Його зір раптово спинився на малому пункті, що блищав у сонці і ріс з шаленою скорістю. Моментальний відрух і Ясьо присів за щит гармати. Шалений подув промчав тут же над головою. Просто не хочеться вірити: око, вдвівляючися в ціль, стрінуло на своїй осі стрільно, що вилетіло з ворожого гарматного жерла. Тільки інстинкт самозбереження блискавкою відхилив тіло.

— А кров би тебе залляла! Фед'ку, “вали”! кричить Ясьо. І знову ригнула вогнем Ясева гармата.

Несподівано прийшла допомога. Десь позаду становищ вояків Дивізії відозвалася дивізійна важка артилерія. Рвуться на передпіллі важкі “куферки”, підносячи вгору водограї землі, вогню й диму.

Большевики, втративши кілька танків, залягли в терені. Можна було бачити, як палахкотіли порозкидувані то тут то там сталеві вежі їхніх танків, далеко відкинуті сильними вибухами протипанцерних стрілень.

Ситуація на цьому відтинку була покищо опанована.

Командувачі сотень, чот і роєві аж тепер можуть зоріентуватися, хто згинув, а хто поранений.

Згинув стрілець Вірстюк, кулеметник в протипанцерній чоті. Згинув у протипанцерній ямі враз із своїм муніційним стрільцем. Втрати в сотнях обабіч становища протипанцерних гармат велиki. Знасять важко поранених в долину, що за горбком біля цвинтаря, де міститься штаб відтинка. Тимчасом тиша, хоч не зовсім. Раз-по-раз кулемети довгими чергами косять по передпіллі.

Пригріває полудневе сонце. Після дощової ночі

прийшло погідне полуднє. В повітрі зависла зловіща тиша — одна з тих бойових перерв, що так несподівано залягають інколи на передовій лінії. Вона хвиляєва й обманна, бо ж за хвилину-дві прийде нова навала гарматного вогню, міцна й докладніша, ніж по-передня. Але все таки хвилевий спокій впливає благодійно на перенапружені нерви. Приготовляються до цієї навали вояки, як котрий уміє. Поглиблюють доли, прочищують зброю, доповнюють амуніцію. А дехто просто присів у своїй норі і дрімає.

Ралтом пополудні почався новий ворожий наступ. Не бракувало йому самовпевненості, завзяття. Попередив його налёт штурмових літаків, що скинули сотні малих бомб та, навертаючи кількаразово, сікли з бортової зброї по становищах. Впав поцілений у саме чоло Петро Марущак, "свій хлоп Піtro". Конає біля нього з простріленими легенями Михайло Гаєцький. Вмирає притомно. В його мозку колотяться думки. Він не вірив в те, що так станеться. З небуття нагло з'являється вона — смерть! Йому не вистачає повітря, груди ніби роздираються на шматки, кров заливає легені за кожним віддихом. Язык відмовляється слухати, віддих з хропінням виривається восстаннє з грудей.

Зашуміли бомби. Впали на дорогу, поле, цвінтар. Загриміли вибухи, мов раптова громовиця. Цілий град бомб. Сипляться нові й щораз нові малі розривні бомби. Летять большевицькі літаки й строчать з бортової зброї, викошують і те, що вже раз скосили.

Знову виповзли на передпілля ворожі танки. Близкотягом червоними зірками на сіро-зелених туловищах. Бряжчать сталеві гусениці, орючи чорнозем. Висунулася ворожа хвиля піхоти. Рвонула з голосним безперервним криком вперед.

Проріджена залога гармати Адася влізла у землю, що тепер коливається, мов корабель на морі, від безнастаних вибухів. Адась бачить блудні погляди вояків.

— Хлопці, до гармати! — кричить крізь галас бою.

Це ніби однакові вигляди, чи сидіти в долах біля гармат чи стріляти з неї, але те друге їх хоча б зрівноважує, успокоює; адже є хтось, хто думає за них, дає накази, командує.

Зірвалися з місця. Рвонула гармата від випалів. Крізь грюкіт гармати не чути пекельного клекоту бою. Стас якось відрадніше на душі, десь губиться апатія, отяжілість, і рухи знову стають жвавіші, знову очі горять запалом, завзяттям.

А тоді прийшло те, на що не було ради, що му-
сіло прийти.

Несамовитий, навіжений рев мотору, а з цим осліплюючий блиск і вибух, що пронизує до глибини душі. І майже одночасно Адась почув, як летить кудись стрімголов, у якесь провалля. Аж після доброї хвилини прийшов до пам'яті. Не зразу, а поступово. Тіло йому нило від нестерпного болю в лівому рамені. Думка снувалася спроквола: то вдаряла своєю виразністю, то зовсім занікала, недодумана, урвана наглим проймаючим болем. Чув задеревіння в ногах та стерпливі біль у рамені. До вух вдаряли сотнями відголосів громи, а між ними враз почув над собою голос — знайомий, але зовсім невпізнаний голос, що його собі треба було аж пригадувати. І ця потреба пригадувати так напружила його цілого, що його сили на мить повернулися і він прийшов до себе з омління. Побачив, що над ним схилилося заросле молодою щітиною обличчя в шоломі.

З уст Адасеві випливло звільна одне слово:

— Ясю...

— Що з тобою, Адась? — Ясю, не ждучи відповіді, почав обережно витягати Адася з долу. Ти поранений?

— Здається. Дай води... — спроквола сказав Адась.

Ясю відчепив свою боклажку й приклад Адасеві

до уст. Адась жадібно випив кілька ковтків і аж тепер все стало йому яснішим. Очі миттю оббігли довкола. Побіч лежали трупи його вояків з обслуги гармати. Сама гармата врилася дулом в землю, а там, де був замок, видніла велика яма, а в ній лахміття обкривавленого однострою, кров і шматки м'яса.

— А то “вцідив”! — вирвалося йому з уст.

— Моя також розбита, — повертаючи голову в сторону становища другої гармати, промовив Ясьо.

— А де ж хлопці?

— Не крутися! — розтинаючи рукав Адасевої блюзи, владно перебив йому Ясьо та, оглядаючи його ліве рам'я, додав:

— Тебе не ранило, а добре потовкло. Може, ї рука зломана.

— С-с-с, ох! Не тисни! — засичав з болю Адась.

— Зав'яжу і все буде добре. Питаєшся, де мої хлопці? Там, де й твої. Лишилося ще двох. Бачиш як “ріжуть” із “МГ”? Москалі знову залягли. Намотлишили мі їм тих танків. Ціле поле в диму. Коби до вечора дочекатися, а тоді “дралюємо”. Тут уже є Роман із своїми хлопцями. Зараз покличу його.

Ясьо сильно обмотав Адасеві руку бандажем і поміг йому зсунутися назад у яму.

— А тепер бувай здоров! Як будемо “віяти”, то про тебе не забудемо. Ага! — Маєш тут мою пляшку. Це кава напів із самогоном. Випий, це добре. Богу дякувати, нічого страшного, а я вже думав, що ти “цінтоїт”. Сервус, тримайся!

Ясьо хильцем побіг до своїх вояків. Приліг біля двох кулеметників, що якраз закладали нову ленту.

— Ну, як, хлопаки? “Викрипіруємо” до вечора? — запитав Ясьо.

— Може — відповів один, а другий додав:

— Ви подивіться, ротенфюрер, як там із цього узгір'я суне большевія, це на фюзільєрів; як вони відержать, то й ми не поступимо.

Їдкий дим ворожих танків, що горіли у перед-

піллі, заслонював вид. Хлопці заклали нову ленту до кулемета й наосліп строчили по полі. Щораз то нервозніша стрілянина десь праворуч. До Яся й його двох кулеметників прибіг Ромко, а з ним ще декілька вояків.

— Ясьо! — кричить Ромко. — “Вириваємо”!
Большевики вже в селі!

Оба стрільці похапцем забирають свого кулемета, Ясьо підхоплює готову в'язанку ручних гранат і всі біжать за Ромком нахильці в сторону цвінтаря. Там повинен бути штаб відтинка. Може, застануть когось із старшин.

— Роман, ти “фалюй”, а я заберу Адаська, — кричить навздогін Ромкові Ясьо.

— Адась, Адась! — кричить Ясьо й біжить до окопу, де був залишив Адася. — Вилізай скоріше!

Адась піднявся в ямі.

— Можеш йти? “Кляво”! А тепер — біgom, ось цею борозною. Федьку! — звернувся до одного із стрільців — бігай з ним, а я тут залишуся, стримаємо трохи большевиків. Давай, Василю, чого стойш? — кричить Ясьо до другого стрільця, — давай “машину”!

І, не ждучи, хватає кулемета, та, обперши його об берег придорожнього рова, пускає чергу по ворогові, що вже ось-ось надходить.

Почулися крики, стогони, прокльони. Впало декількох, але інші вже встають, підбігають, стріляють на бігу. Не зважаючи на рушничний і кулеметний вогонь, большевики підсуваються вперед щораз то ближче.

Ромко, що до нього добіг Адась, довідався, що Ясьо залишився позаду, тож уставив свої два кулемети, що були в його групі. Кулеметники і без того, щоб ім аж подавано цілі, строчать по лавах ворожої розстрільної. Тимчасом Ясьо, користаючи з нагоди, разом із своїми кулеметниками підривається й усі біжать в сторону своїх ліній.

Як рясний дощ, свистять кулі. Шаліє вогонь артилерії й гранатометів. Ворог не жаліє вогню. Відізвалися гранатомети якогось більшого калібріу. Довкруги витрискують водограї чорнозему, збиваються клуби пороху й диму. Починає горіти збіжжя, дим підноситься вгору, покриваючи густим покривалом запалений лан. Хтось із вояків вистрелив із “фавст-патроні” і большевицький танк загорівся, мов смолоскип. Що не вискочила з нього залога, це не важливе ні для кого, бо в ту саму мить несамовите враження вчинила інша сцена: якийсь вояк із левиком на рамені, якому цей танк в’іхав дослівно на ноги, живцем печеться на вогні, придавлений потворою до землі.

— Адась! — кричить Роман. — Біжи з цими пораненими далі! — він показав рукою на групу вояків, що, обкривавлені, прилягли за маленьким горбком. Неглибоким ярком потягнувся сумний похід напів-мерців.

Відстань між ворогом і оборонцями зменшилася так, що заговорили машинові пістолі, “фінки”, почулися глухі вибухи ручних гранат. Ясьо, мов навіжений, щораз то змінював напрям черг із своєї машинової пістолі. Інстинктивно відхилювався від близьких вибухів гранат. В нім віджила стихія боїв, що їх пройшов на східному фронті. Перед очі лізли картини з-під Сталінграду і, Бог зна, ще яких побоєвищ. Цей досвід не пішов на марно. Він відрухово передбачував кожну небезпеку. Його очі притомно бігали півдугою по передпіллі, шукаючи скupчення ворога.

— Там, там! Ідуть! Федю, “вали”! — кричить до свого кулеметника, і при тому перехилює голову в сторону “Федя”: У нього кожен стрілець був або “Федьо” або “Василь”. Цей відрух голови врятував йому життя, бо в ту саму мить просвистіла черга з “діхтяра” у те місце, де ще перед хвилиною держав голову. Ця кулеметна черга подіяла на нього, як холодний туш. Ясьо зрозумів, що найвищий час йому

змінити становище. Поповз в сторону ярку, кудою пішли ранені. В ту ж мить недалеко впала граната. Засвистіли над головою відламки, подув повітря, пісок і дим вдарили в прилипле до землі тіло. Шум у голові, дзвонення у вухах, несмак у роті. Ясьо відрухово обшипував себе: цілий! Впovз на дно ярку. Лежить у болоті, мокро, холодно, але бодай якось заслонений. Рукою притягає в'язанку гранат. Вона якраз тепер може придатися. Його насторожений слух ловить гул мотору.

До ярка ввалюється, мов лантух збіжжя, Федьокулеметник.

— Федю! Біжи туди вниз! — кричить Ясьо, виляяпуючися на узбіччя ярка. Він уже не звертає уваги на те, чи “Федьо” зрозумів його чи ні. Вся його увага сконцентрована тепер на тому, що бачив перед собою: на віддалі п'ятьох-шістьох метрів, над самим краєм ярка, маневрує большевицький танк. Сталеві гусеници вгрузли глибоко в чернозем. Повітря потряс пронизливий випал танкової гармати.

Ясьо виліз на край берега, зціпив зуби, і кинув в'язанку гранат. Вона вдарила об борт. Невже напарно його труд? Ясьо відскочив, підняв в'язанку та дослівно положив потворі на її зад. І ледве встиг скочитися назад до ярка, як повітрям рвонув несамовитий вибух. Язики вогню раптом брізнули вгору, а чорний дим бухнув фонтаною. Голосний грюкіт покотився ярком і зразу ж ущух, обірваний вітром угорі.

Ясьо біг, дном ярка, похилений, з боків заслонений його берегами. При вильоті з ярка стрінula його лявіна рушничних пострілів. Стріляли свої. Ясьо кричав розpacливо, але ніхто його крику не чув. На щастя, пізнав його Роман.

— Не стріляти! — заревів. — Це Потіха!

Ясьо прибіг на становища до своїх. Застав усіх між гробами та кущами, в якомусь рові. Це вже цвінтар. Де ж Ромко? Крізь дим і порох побачив силюети

вояків, сірих, як попіл. Декотрі байдужі, нагадували звірят, зловлених у тенета.

Ворожий вогонь не вгавав ні на хвилину. Раз-попраз рвалися гранати, перевертаючи горі коренем землю, розриваючи на кусні столітні дерева, що падаючи, й собі ранили та вбивали людей. Клекіт вибухів, щораз то нові детонації важких гранатометних стрілень, свист відламків і дим наповнювали повітря. Забрехали ворожі "максими". Кулі сікли на тріски поламані дерева, скошували, мов косар косою, намогильні хрести, скреготіли або рекошетували по кам'яних нагробниках.

Унтерштумфюрер Захарків, молоденький, повний енергії старшина, єдиний ще при житті з цілого штабу відтинка, в розpacі. Зрозумів безвихідність положення, безсенсівність дальшого спротиву, брак якихнебудь виглядів на рятунок. Не мав досвіду, не сподівався, що в такому короткому часі попаде в таку безнадійну ситуацію. Втратив панування над нервами. Переконаний про свою бессилість, зважився на остаточне. Поглянув допитливо на Ромка Терлецького, що лежав біля нього, і голосно, майже з криком, спітив:

— Що робити?

В цю мить біля них з'явився Ясьо, а почувши запит старшини, без надуми сказав одне слово:

— "Віємо"!

— Що ви сказали?

— Втікаємо! — поправив Яся Роман, бачучи, що старшина не зрозумів Ясевого львівського "балаку".

Старшина усміхнувся блідо.

— Запізно! Куди?

— Ясьо! Бігай, збирай братію. Що? Адась? Там, де решта. Побачиш, як будеш переходити, там ціла "ятка"! Біжи, збирай хлопців, хай біжать у нашу сторону, туди наліво, в лісок! Скоріше!

Ясьо побіг вздовж лінії, спотикаючися об трупи,

об покинений виряд, об гроби. Щораз лунав його голосний крик:

— Хлопці, назад!

Зчорнілі від пороху й утоми вояки підривалися і прожогом бігли у вказаному Ясем напрямку.

По дорозі Ясьо натрапив на жахливе видовище: вижолобина від вибуху гранати великого калібр, а навколо кільканадцять поляглих вояків. Порозривані тіла, пошматовані однострої, кров на бандажах, все воно свідчило про те, що вибух добив тут тих, які перед смертю вже раз були засмакували її подиху. З підігнутими ногами, відкиненою на бік головою, застиг якийсь молоденький стрілець. Мав високо піднесену руку з примітивною шиною і бандажем. Не поміг санітар; граната добила його разом з санітарем, від якого залишився лише кадовб. Недалеко від них лежав навзнак, розкинувши руки, Адась. З розчерпленої голови виллявся мозок і білів на тлі чорної землі. Очі засклено-пригаслі. Не залишилося нічого, що нагадувало б того сильно збудованого, кремезного, повного віри в краще завтра свого народу, Адама Круковського. Біля нього з забинтованою головою та пошматованими на куски плечима лежав труп унтерштумфюрера Марковського.

І ще багато-багато їх лежало вздовж дороги, куди пробігав Ясьо. Ті обличчя, ті постаті, що їх знов, а тепер зустрів на своєму шляху втечі, закарбувалися глибоко в його пам'яті.

Прибіг до останньої застави. Большевики знову підорвалися до атаки. Рушили з трьох сторін, оточуючи цвінттар. В селі праворуч, як у якомусь великому казані. Большевики йшли обережно, з респектом для безпереривного вогню оборонців. Тут і там мигали їхні піскового кольору однострої. Ішли півколом глибокими лавами, що звужувалося щораз то більше, охоплюючи своїми раменами цвінттар. Ще хвилина, а відворот для гурта оборонців буде відтятій. Вже чути голосні вигуки большевиків:

— Сдавайсь, германская сволоч!

У відповідь Ясьо та ще один із стрільців викидають свої гранати і, користаючи із замішання, підхоплюються та біжать туди, де одинцем, а то й малими гуртками, відступають вояки їхньої частини. Бігли скоками, до якогось викопу, а лізніше хвилястим тереном в сторону лісу, що бовванів на обрії. Падали в калюжі, борсалися в воді, оббрізкувалися взаємно болотом в глибокому викопі, калічилися в тернистому гущавнику. Вояки відкидали протигази й хлібники, що заважали в бігу. Прокосчили гущавину й вибігли на узлісся. Ясьо відітхнув з полегшею, коли побачив, як якісь новозорганізовані частини займають становища. Це була збиранина різних родів зброй й полків, але всетаки хтось із своїх. Якийсь підстаршина показав їм місце збірки. Там Ясьо застав недобитків із своєї частини, між ними й Ромка.

Не було часу на відпочинок, треба ще сьогодні вночі дійти до місця, звідки будуть проривати залізне кільце, в якому опинилися. Унтерштурмфюрер Захарків, формує із “своїх” людей пробоєву групу. Небагато їх, може з чота. В розбитому обозі, що догоряв після ворожого налету, вояки вишукували ютивне, викидували зайві речі, обвантажувалися амуніцією, гранатами, вимінювали свої рушниці. Долучились до якоїсь більшої групи, що також ішла на прорив. Наказів уже ніхто не давав, кожний старшина діяв на власну руку, щоб тільки вирвати якнайбільше людей із цієї пастки. Ті, що покищо лишалися на заставах, мали відійти, як тільки стемніє, в тому самому напрямку.

XXIV.

Вечір. На тлі нерухомого небозводу в шаленому темпі перстинають себе взаємно пасма світляних куль. Сумерк огорнув цілу рівнину.

В групі, де були Ромко й Ясьо, несподівано від-

найшовся й Сяхо Лепета, чи то пак Станислав Глов'як. Тепер йшли разом польовими доріжками, лісом, на південь. Довкола кривавою загравою горіли села, били в небеса луни пожарів. Полум'я нищило людський дорібок. Раз-по-раз серед теміні ночі вистрілювали вгору мільйони іскор.

Від Олеська чути було лоскіт танкових гусениць і нервову стрілянину. По дорозі повно розбитих автомобілів, возів, набряклі кінські і людські трупи, зненрухомлені панцерні вози й танки, в яких час-від-часу експльодувала амуніція. Якісь санітарні авта, посічені на решето. Поранені, що були в них, побиті. Це вози, повні людського м'яса.

Неймовірна перевтома після багатьох недоспаних ночей. Повіки тяжать, мов налиті ртуттю, заплющаються до сну самі. Ніхто не думає про їжу, всі прагнуть хоч на часок заснути. Але щораз то більший гук вибухів примушує до надлюдських зусиль.

Ромко йшов, мов п'яний, заточуючися. Йшов повільно, нога за ногою, брив густими ланами пшениці, волік ногами по грузькому болоті на лісових доріжках. Віддихав важко. Ліниві пливли думки. Було йому байдуже, що з ним станеться, огортала його цілковита байдужість до всього, що довкруги діялося.

Вже майже п'ять років, як він покинув рідню. Скільки ударів зазнав за цей короткий час! Втратив матір, пізніше брата Євгена, пізніше Володка. Яка ж доля стрінула Григорія Бугая — “Гжеська”, Стефана Новицького — “Перкача”? Що сталося з Петром Марущаком — “Пітром”, Адамом Круковським — “Клапоухом”, Михайлom Гаєцьким — “Міськом”, та багатьома іншими, що їх він знову знав? Чи не однаково поглузувала над ними доля? Але вони вже пройшли, скінчили цей тернистий шлях до волі. Його огортала безпорадність, страх. Лякала не смерть, а те, що бачив, що переживав, ті труднощі, які стояли перед ним, те невідоме, що ждало його завтра, чи то післязавтра чи, може, в недалекій майбутності. Його лякало те

безвихіддя, що в ньому опинився не тільки він, а тисячі йому подібних. У нього вже неставало сили віддержати, перенести це. Бліснула думка: застrelитися! Від неї самої враз ставало легко й спокійно. Не буде ні втоми, ні настирливих думок про "завтра", хоч як він старався про нього не думати. Смерть. От найлегший спосіб звільнитися від усіх страждань жахливої дійсності.

Думка про смерть не кидала його, але що більше думав Ромко про самогубство, то більше сумнівів виринало в нього в голові. Він навіть на хвилину спинився. Його враз огорнув сором. Та це ж війна! Хіба на війні кінчати самогубством, коли й так смерть збирає своє жниво? На таке прийде час, коли справді положення буде безнадійне. А покищо — ще знайдуться сили, щоб подолати всі труди, що стоять перед ним. А потім? Якось воно буде. І він з пересердя плюнув перед себе.

— Тобі що? — нагло відізвався побіч Ромка Ясьо.

— Нічого, от так, — процідив крізь зуби Ромко. Він не міг надивуватися спокоєві Яся. Можливо, що це його, Ясеве життя, відмаленька повне труду та невигод, нужди й голоду, вплинуло так на його характер, що кожний важкий удар долі він сприймав так, ніби воно інакше й бути не могло. Можливо, що Ясьо також терпів у своїй душі не менш від других, але цього не показував назовні. Ніби якась бездушна, бездумна брила м'яса. Але ні. Іван Потіха також щось думав, теж у нього в душі родилися сумніви. Він стиха звернувся до Ромка:

— Ну, Роман, ти як?

— Що "як"?

— Та знаєш... Як проб'ємося, що потім?.. Думаєш іти далі з ними? — кивком голови показав на "вермахтівців", що йшли побіч.

— Не знаю, — почав Роман. — Але, як Бог дасть

щасливо вирватися із цього пекла, я думаю далі “тиматися купи”.

— Після того всього?

— Так, Ясю. Після того всього. Ми дорого заплатили за свій досвід, але... Це ж був лише один бій. Ти ж бачив, як б'ються наші хлопці. Не гірше за тих, що пройшли Європу вздовж і поперек. Видко, що хтось старається нас знищити, щоб ми не стали грізними противниками для нього. Як Бог дасть щасливо прорватися, я вертаюся назад до решток Дивізії, бо це мій вояцький обов'язок. Адже багато залишилося в запасній частині, багато ще на вишколах...

Настало мовчанка. Воліклися далі, кожен з своїми думками. Тепер вийшли з лісової смуги, пройшли почерез столочений лан збіжжя і вийшли на невисокий горб. Це вже був останній горб, а далі простиралася долина, — рівна, як долоня. Недалеко горіло село Білий Камінь.

Жалюгідний вид представляли руїни цього великого селища. Ані одної цілої хати чи будинку. Дорога й болотнисті вулички були затарасовані звалищами. Під румовищами, балками, тинком, цеглою лежали трупи німців, вояків Української дивізії, червоноармійців, цивільного населення, коней, худоби. Все те лежало всуміш, без жодної ворожнечі. Тут відбулася вчора запекла борня, коли большевицькі частини проломилися на східному відтинку перстеня, що оточував XIII армійський корпус, та вдерлися в середину колон, що відступали. Тут за кожний скравок землі йшов завзятий бій, тут кожний крок був окуплений людським життям, зрошений людською кров'ю.

Лежали тепер, як нарубані колоди дерева. Заслали собою поле обабіч дороги, болотнисті вулички, городи.

Де-не-де по румовищах снувалися люди — цивільне населення. Всюди знищення. Сопух гнилизни і розкладу, картина знищення і смерти.

Вже світало, як колона, де був Роман та його два друзі, добилася до якогось знищеноного села й тут затрималася. Саме тут були вихідні становища до прориву.

Вдарила в них яскрава, разюче-червона ясність. Все довкруги палало. Горіли хати в селі, горіло на ланах збіжжя, ярким полум'ям спалахували покинені, запалені гранатами автомашини, підводи. Над головами розривалися гранатометні, гарматні стрільна, розліталися довкола тисячами відламків. Повітря дрижало від свисту й шуму артилерійських стрілен. Дороги завалені возами, автомашинами, розбитими гарматами, не давали проходу.

Ромко й його два друзі залягли в якісь ямі. Приготовлялися до остаточного прориву. Недалеко від них їхній старшина, унтерштурмфюрер Захарків з кількома стрільцями. Перед ними залягли штурмові групи, що мали прорвати перстень. Там направо два німецькі "Тигри" сальвами відгризаються на зливний дощ ворожих стрілен.

— Ясю! Сяху! Тримаймося купи! — промовив Ромко. — А ти, Ясю, кинь цей "Макогін", — він показав на "фавстпатрону". — Бери більше гранат, це ж пробій!

Рожевий передсвітанок липневого ранку розсівав темінь ночі. Перші проблиски збудженого дня виповзли на сході, розстелилися яркими золоторожевими проміннями на вершках дерев і надали молочно-синьої барви довкіллю. Щораз виразнішими ставали обриси терену. Довкола трава розбліслася сивою росою. Імла та дим сповівали залізничний насип, а за ним лісисту височину. Здавалося, що вона завішена в хмарах. Попереду в долині, по обох боках ледве помітної дороги, сивіли великими калюжами розлогі багна. Це був терен, по якому треба було пройти, кудою за всяку ціну треба було прорватися, бо там, за цим у хмарах завислим узліссям, ждала воля.

Піднялися перші лави вояків до прориву. За ними

рушили Ромко й його два друзі, та група унтерштумфурера Захаркова. Грузли в багні, перебігали крізь якісь кущі. Щораз то падали від подуву вибухливих гранат. Дехто з них уже не вставав. Їхні розпучливі, нелюдські голоси бігли вслід за тими, що йшли далі. Ніхто не затримувався, щоб дати їм поміч. Прорвавтися, розбити цей перстень вогню, вийти з тенет, це була одинока свідома думка тих, що бігли вперед.

Ромко підганяв своїх друзів голосним криком:
— Ясю! Сяху! Вперед, вперед!

Стрималися аж перед насипом. Залізничну лінію годі пройти, вона під обстрілом ворожих кулеметів. Довкола водограї вибухів, повторювані з жахливою одностайністю в тих самих місцях. Якийсь старшина, провідник групи, вискакує вперед, щоб зараз же впасті. Хтось інший стає на його місце і також паде.

Сидіти тут довше, чи йти? — оце питання, що виринає перед всіма. Кожний відповідає на нього, як хоче.

Висканують по двох, по трьох і біжать просто на цю стіну вогню й заліза. Жене їх сліпий інстинкт, не розвага, не передбачування і не розрахунок. Ще крок, іще два — й ця несамовита стіна вогненно-залізного водограю за ними.

Ромко й його два друзі, перебігши щасливо залізничну лінію, злетіли стрімголов у якусь прогалину. Тут знову попали на іншу групу штурмуючих вояків, кинули їх, побігли далі, щоб знову наскочити на нову групу. Цілий штурмовий відділ поділений на групи, що на час атаки зливаються, мішаються разом і знову розділюються. Ромко накоротко згубив Ясю й Сяха, та зустрів їх по якомусь часі знову. Втратили зв'язок із своєю групою, долучилися до іншої, щоб знову втратити й тих з очей, при короткій передишці під кущами.

Гураганий вогонь важкої зброї ворога не вгавав ні на хвилину. Гук детонацій оглушував людей,

клуби диму й пороху прислонювали вид. Відламки фуркотіли тут же біля вух.

Знову зриваються, біжать, підходять на гору серед кущів тернини, глогу, малин. Ромко бачить, що попереду залягли якісь вояки. Нікого перед ними нема. Тому Ромко кивком руки дає знак Ясьові й Сяхові, щоб теж залягли. Можливо, що вогонь там, напереді зменшиться. Але передишка цієї групи, що залягла перед ними, триває надто довго. Інші групи минають їх, перебігають, а ті лежать і лежать. Ромко піднімається, прискакує до одного з-поміж тих, що лежать. Підносить його за рам'я. Але мертвє рам'я виховзується йому з руки. І той, що поруч нього, також мертвий. Ці люди — вояки вже не піднімуться ніколи. Кущі, що під ними вони попадали, були останнім прибіжищем на їхній життєвій мандрівці.

Ромко, а за ним інші, перебігає дорогу, лишає праворуч палаючі хати села Ляцьке, вбігає на якусь луку, болото хлюпотить у чоботах, грязюка спливає по обличчях.

Впадають на передні лави, що залягли в якомусь рові. До лісу, до перших кущів на узлісці ще кілька-десять метрів. Але там ворог. Звідти летить у їхню сторону лявіна світляних куль з важких кулеметів. Світляні кулі мають червоний, фіолетний, жовтий і синій кольори. Ось в напрямі Ромка й його принагідної групи летить теж така різникольорова в'язанка. Падуть на землю. Паде також на землю Роман. Чиється рука хватає його міцно за лікот і тягне до себе.

— Ховайся тут, відпочинено, а тоді вперед! — шепоче Ясьо.

Ромко тулиться до землі, вогкої від ранньої роси, і так у безруси лежить кілька хвилин, що видаються йому роками.

— Ще тільки оцих кілька метрів... — шепоче майже до Ромкового вуха Ясьо.

Ромко недочуває, він зайнятий своїми думками. Вони смішні, але вони якраз тепер потрібні, щоб хоч

на хвилину дати мозкові над чимсь скупчиться, щоб хоч на мінutoчку забути про цю небезпеку, що жде його там, спереду. Адже він бачить, як сотні людей одні за одними перебігають залізничний насип, як вовтузяться в болоті, як ворог переносить свою вогневу запору якраз на це клубовище людей, як гримлять гарматні стрільна в цю гущу і як ця гуща людей не знаходить перед ними жадної охорони. Вони тільки вірять своїй долі, своєму щастю.

— Лінія полету кулі має вид параболі — сверлить настирлива думка Ромкові мозок, пригадуючи теоретичні навчання з військового вишколу. В цю мить він бачить тисячі світляних куль, що накреслюють регулярні параболі. Можна наперед передбачити, де котра з цих куль попаде. Над ними літала смерть, і цю смерть вони бачили. Вона кольорова, наче картина з якоїсь фантастичної казки. Через цю барвистість, через гук і шипіння, через свист — ця смерть особливо грізна. Вона знесилює скоріше, заки вб'є. Вона вбиває, заки поцілить.

Раптом чути чийсь сильний голос:

— Хлопці, вперед! Сла-а-а-ва!

Підорвалася лава вояків, рвонула непереможною хвилею вперед. Поміцнішав ворожий кулеметний вогонь, заторохотіли, заскреготали машинові пістолі. Потрясили раннім повітрям вибухи гранат. Сто голосами покотилася лісом луна. Та стриму не було. Вже перші лави штурмовиків вдерлися в лісову гущину. Один за одним мовкнуть ворожі кулемети. Раз-по-раз чийсь пронизливий голос свідчить, що пощади там нема. І лише грімкий голос “Слава”!, перемішаний з сильним “Гурра”!, луною несеться по лісовых прогалинах.

Зараз при першому зрыві штурмовиків Ромко та його два друзі піднялися одночасно. Бігли, що духу в напрямі лісу, час від часу чергами машинових пістолі косили по кущах на узлісся. Ще кільканадцять кроків і в рух пішли ручні гранати. Кидали, не зва-

жаючи на відламки, бігли далі, щоб скоріше, щоб лише ближче до ворога, щоб знівечити, прорвати цей ворожий перстень.

Ромко, Ясьо й Сяхо були між тими першими, що кинулися на ворожі позиції. Це вже були рештки надлюдського зусилля. Ворог, заскочений несподіваним сильним ударом, боронився хаотично. Тут не було пощади. Сила, що штовхала цих готових на все людей, не могла заламатися ні на якій перешкоді, ні на найбільшому завзятті ворожих застав. Гонять чергами машинових пістоль за большевиками, що втікають, добивають ранених, що вміраючи ще стріляють до них. Хтось із штурмовиків вистрелив з "фавст-патроні" під стовбур дерева, звідки нісся безперервний кулеметний вогонь. Вибух — і кулемет замовк, лише товстий конар з грюкотом повалився на землю.

Раптом Сяхо, що біг перед Ромком, впав, мов підтяте дерево, від короткої черги "діхтяра". В ту мить також Ромкові біля вух пролетіло стадо смертоносних куль. Він відрухово кидає туди ручну гранату. Вибух, а з ним чийсь голос:

— Пан, нє стріляй, я тоже українець!..

Ясьо з якимсь несамовитим виразом лиця вистрочує цілий магазинок в сторону червоноармійця, що піднімається з того місця, звідки перед хвилиною вилетіла була смертоносна черга.

Вони бігли щораз то повільніше, а галас бою залишався позаду за ними, віддалювався щораз то більше. Покладалися тепер на свої власні ноги і йшли, йшли... Бо прорвалися, вийшли з оточення на волю.

Вийшли з лісу в густі золотисті лани доспілого збіжжя. Десять вгорі співали жайворонки, колихалися на гнучких стеблинках квіти, дозрівало колосся. Раннє повітря відсвіжувало. Тепло, любо а заразом неймовірно важко. Перед ними — краса життя, за ними жахлива панорама кривавого походу війни.

Кінець

Англія, 1952 - 1954.

Ціна 2.50

